

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Intézet
Régészet Tanszék

Szabó Antal

**Késő császárkori temetkezési szokások a valeriai limes mentén
(Lussonium késő császárkori temetőjének alapján)**

I. kötet

Doktori (Ph.D.) értekezés

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Vezető: Dr. Pálné Kovács Ilona

Ókortörténeti Program: A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és
kapcsolataik az ókorban

Programvezető: Dr. Grüll Tibor

Témavezető:

Dr. Vaday Andrea – Dr. Fazekas Ferenc

PÉCS

2023

Tartalomjegyzék

I. kötet

1. Köszönetnyilvánítás	006
2. Bevezetés	007
3. A késő császárkori temetők kutatástörténete Valeria területén	010
4. A római módon való temetés gyakorlata, a társadalmi identitás és reprezentáció kifejeződésének kérdései a temetkezésekben	014
4.1. A temetkezés elemei	016
4.1.1. A halál beálltától a temetési szertartások lezárulásáig	016
4.1.2. Emlékezés az elhunyra	019
4.2. A társadalom és a temetkezések kapcsolata	022
5. Késő császárkori temetők Valeriában	025
6. Lussonium késő császárkori temetője	031
6.1. A temető kutatástörténete	031
6.2. A temető értékelése	038
6.2.1. A temető szerkezete	039
6.2.2. A sírok mélysége és szerkezete	041
6.2.2.1 A padkás sírok	044
6.2.3. A sírok irányítása	046
6.2.4. A sírok bolygatása	047
6.2.5. A csontvázak nem és életkor szerinti megoszlása	053
6.2.6. A sírok tipológiai besorolása	057
6.2.6.1. Sírkamrák és a cella memoriae-vel ellátott sírok	058
6.2.6.2. Kőlapokkal fedett kőláda sír	061
6.2.6.3. A kőből és téglából épített sírok	061
6.2.6.4. A tegulasírok	061
6.2.6.4.1. A tegula-ágyas sírok	064
6.2.6.5. A földsírok	066
6.2.6.5.1. A temetkezései szertartásnál használt faszerkezetek (Koporsók és más fa-ácsolatok a sírokban).....	067
6.2.6.5.1.1. A sírok adatai és jellemzése.....	073
6.2.6.5.1.2. A fa maradványok értékelése	080
6.2.7. Tárgyak a sírokban	082

6.2.7.1. Ékszerek	082
6.2.7.2. Viseleti tárgyak	083
6.2.7.3. Használati tárgyak	083
6.2.7.4. Mellékletként elhelyezett tárgyak	084
7. Temetők statisztikai vizsgálata a valeriai limes mentén	086
7.1. Ulcisia késő császárkori temetőinek statisztika vizsgálata	086
7.1.1. A sírok mélysége és a padkás sírok	087
7.1.2. A sírok irányítása	088
7.1.3. A sírok bolygatása	089
7.1.4. Nem – megoszlás a temetőben	089
7.1.5. A csontvázak pozíciója	091
7.1.6. Sírtípusok	093
7.1.7. Tárgyak a sírokban	093
7.1.7.1. A tárgyak elhelyezkedése a sírokban	099
7.2. Solva késő császárkori temetőinek statisztika vizsgálata	103
7.2.1. A vicus temetője.....	103
7.2.1.1. A padkás sírok	104
7.2.1.2. A sírok tájolása	104
7.2.1.3. A sírok bolygatása	105
7.2.1.4. Nem – megoszlás a temetőben	105
7.2.1.5. Sírtípusok	106
7.2.1.6. Tárgyak a sírokban	108
7.2.1.6.1. Tárgyak előfordulása	109
7.2.2. A castellum temetője	112
7.2.2.1. A padkás sírok	112
7.2.2.2. A sírok tájolása	112
7.2.2.3. A sírok bolygatása	113
7.2.2.4. Nem – megoszlás a temetőben	114
7.2.2.5. Sírtípusok	116
7.2.2.6. Tárgyak a sírokban	117
7.2.2.6.1. Edények a temetőben	121
8. Az eredmények értékelése	123
8.1. Az életkor és a nemek aránya a temetőkben	124
8.2. A sírok tájolása	127

8.3. A padkás sírok	128
8.4. A sírtípusok.....	129
8.5. Tárgyak a sírokban	130
8.5.1. Edények a sírokban	132
9. Táblázatok	
9.1. Lussonium temető összesítő táblázata	145
9.2. Lussonium temető leletanyagának összesítő táblázata	152
9.3. Ulcisia temető összesítő táblázata	162
9.4. Ulcisia temető leleteinek összesítő táblázata	168
9.5. Solva vicus temetőjének összesítő táblázata.....	174
9.6. Solva castellum temető összesítő táblázata	178
10. Felhasznált irodalom	192

1. Köszönetnyilvánítás

Dolgozatom nem jöhetett volna létre számos ember támogatása és tanácsai nélkül, így mindenekelőtt nekik kell köszönetet mondanom. Közülük is első helyen a családomat kell kiemelnem, akik nem csupán segítettek munkámat, de végig mellettem álltak a fárasztó, sokszor éjszakákba nyúló kutatómunkáim során.

A családom után közvetlenül a köszönet témavezetőimet, dr. H. Vaday Andreát és dr. Fazekas Ferencet illeti, akik nélkül nem készülhetett volna el ez a munka. Éveken át tartó, nélkülözhetetlen segítségük, útmutatásuk és bátorításuk olyan felbecsülhetetlen értéket jelentett, amiért nem tudok eléggé köszönetet mondani.

Hálásan köszönöm dr. Nagy Levente segítségét is, aki hol irodalommal segítette munkámat, hol rendkívül hasznos tanácsaival, megfigyeléseivel és észrevételeivel a temetkezések elméleti és gyakorlati értékelésének terén, de mindezekon kívül is támogatott a hosszú évek alatt, melyek során egy percre sem szűnt meg segíteni és buzdítani munkámat. Rendkívül hálás vagyok dr. Gabler Dénesnek is, aki baráti beszélgetéseink során hasznos észrevételeivel járult hozzá a dolgozat elkészültéhez.

Itt szeretném megköszönni opponenseimnek, dr. Horváth Friderikának és dr. Gábor Olivérnek, a műhelyvitára bocsátott kéziratom kapcsán írt opponensi véleményben megfogalmazott meglátásaikat és segítségüket a téma további tanulmányozásához, melyek felbecsülhetetlen segítséget jelentettek.

Köszönet illeti dr. Váradyné Péterfi Zsuzsannát, aki átengedte számomra Lussonium késő császárkori temető feltárásának vezetését, hozzájárult az anyag közléséhez, valamint éveken át segítségemre volt az elengedhetetlen szakmai feltételek megteremtésében.

Végtelenül hálás vagyok és köszönöm Horváth – Zalavári Réka segítségét, aki nem csupán a módszertani kérdésekben nyújtott hasznos észrevételeket, de erejéhez mérten minden segítséget megadott a dolgozat elkészüléséhez.

Végezetül szeretném köszönetet mondani minden régész kollégámnak, akiket név szerint a megfelelő helyeken említék, akik becses észrevételeikkel, meghatározásaikkal és tanácsaikkal szintén segítettek munkám létrejöttét.

2. Bevezetés

A temetők a kezdetektől jelentős szerepet játszanak Pannonia késő császárkori történetének és régészetének kutatásában. Mind a mai napig elsődleges a feltárt lelőhelyek közreadása, a leletanyag analógiai, statisztikai és tipokronológiai elemzése. Mindez nem csupán azt az – egyébként kiemelten fontos – célt szolgálja, hogy a temetők anyagának elemzésével a római kori népesség összetétele, a térség hatalmi viszonyainak stabilitása vagy a lakosság megváltozott körülményekhez való viszonya vizsgálhatóvá válik, a temetők egy olyan összetett képet is mutatnak egyúttal, amely az egykor itt élő lakosság mindennapjait tárja elénk. Így hát rendkívül fontos minden egyes új lelőhely publikálása és a feltárások értékelése, melyek újabb- és újabb adatokkal járulhatnak hozzá egy minél teljesebb kép kialakulásához.

Lussonium késő császárkori temetője pannoniai viszonylatban új temetőnek számít, a feltárások csupán bő évtizede kezdődtek a lelőhelyen, ahol az a szerencsés körülmény adódott, hogy a temető feltárását terváztatás keretében lehetett megvalósítani, így a régésznek nem kellett megosztania a figyelmét a beruházás sürgető kényszere és a régészeti jelenségek felbukkanása között. Így modern módszerekkel folyhatott a feltárás és a dokumentálás, amely lehetővé tette a pontosabb megfigyeléseket és ezek összevetését más, feltárt temetők jellegzetességeivel és anyagával. A késő császárkori temetők vizsgálatának fókuszát ezért Lussonium temetőjére helyeztem, amelyet kiegészítenek a térség korábban feltárt és dokumentált temetői.

A pannoniai késő császárkori temetőket számos nézőpontból kell – és lehet is – elemezni időben és térben egyaránt, sok esetben azonban alapvető probléma a lelőhelyek különböző színvonalú, sokszor információ-vesztést jelentő dokumentáltsága. Így számos esetben szükség lehet a temetők újraértékelésére, ezzel együtt az eredmények pontosítására és új kontextusokban való elhelyezésére. A fentebb elmondottak miatt szükséges a téma lehatárolása. Erre kiváló lehetőséget biztosít a földrajzi szűkítés, amely jelen esetben Valeria provincia keleti részét jelenti. Ez a választás biztosítja azt, hogy tágabb kronológiai határokon belül lehessen vizsgálni a régiót, ugyanakkor az észlelt jelenségek összevetése a régió egyéb területeivel lehetőséget kínál arra, hogy kiemeljük azon specifikus elemeket, amelyek a katonai táborok mellett lévő temetők esetében kimutathatók. A temetők összevetése, a temetkezési szokások fókuszba állítása a kora- és közép császárkor időszakát illetően már megvalósult,¹ a késő császárkori temetkezési szokásokat bemutató munkára viszont mindmáig nem került sor.

¹ MÁRTON 2019.

Disszertációmban a hangsúlyt éppen ezért nem a tárgyak anyagközlésére helyezem, hanem a jelenségek vizsgálatára és értelmezésükre. A hangsúly áthelyezését több dolog is szükségessé teszi. A leletanyag közlése nem ad választ arra a kérdésre, miért került be az adott tárgy a sírba, csupán egy már meglévő tényt dokumentál és értelmez. Másrészt a sírok meghatározott hányada tárgyak nélküli, a sírrablások és antropogén hatások így a pontos datálást, az etnikum illetve a társadalmi hovatartozást a korábban használt módszerekkel nem teszik lehetővé, noha a temetkezési szokások már vizsgálhatók ezeknél a síroknál is.

Lussonium késő császárkori temetőjének kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy a temetőben rendkívül magas a bolygatott illetve megrongált temetkezések száma, így esetükben nem zárhatjuk ki a nagyobb információ veszteséget. Ebből következik, hogy a sírok illetve a megmaradt leletanyag összetétele és darabszáma nem éri el, csak közelíti a tipikus és jellemző mennyiséget, így azon a határérték alatt van, amely fölötti mennyiség esetén lehet hiteles relatív statisztikai elemzéseket csinálni. Azt is csak valószínűsíteni tudjuk, hogy a temető középső része került elő, így ugyanaz a probléma vetődik fel, mint a városokból kivezető utak mentén elhelyezkedő temetkezéseknél, ahol a közép-, és jelenkori beépítettség rendkívül sok antropogén kárt okozott a római emlékekben. A feldolgozás során így – bár az a Lussoniumban elkerült sírokon (temetőrészleten) alapszik, – a fentebb leírt információcsökkentő tényezők miatt elengedhetetlen a hasonló korú limes menti táborok temetőjének vizsgálata és az eredmények összehasonlítása. Ebben nagy segítséget jelent Lányi Vera kandidátusi értekezése², ugyanakkor az azóta előkerült újabb temetkezések, kutatási eredmények mind a leletanyagban, mind a rituális emlékek tekintetében, részben már felülírták a tanulmányban megállapítottakat, így az általa elvégzett óriási munka kiegészítésre szorul. Lussonium értékelésének kontextusba helyezésénél így figyelembe kell venni az azóta előkerült temetők közlését is a valeriai limes menti területekről.

Lussonium temetőjének összehasonlító vizsgálatára 2 temetőt választottam ki a limes mentén, Ulcisia és Solva temetőjét. Ulcisia egy Lussoniumhoz hasonló jelentőségű határerőd, a késő császárkori sírok ugyanúgy az egykori vicus területének egy részén kerültek elő, temetőjének eddigi feltárásából pedig Lussonium temetőjéhez hasonló sírszám került elő. Solva kiválasztását az indokolta, hogy a késő császárkori erőd és a késő császárkori vicus temetője egymástól külön helyezkedik el, így a 2 temető alkalmas egy összehasonlító vizsgálat elvégzésére is, Lussonium temetőjének azon értelmezése szempontjából, hogy a temetőt a katonaság és a polgári lakosság közösen használta.

² LÁNYI 1972.

Az összehasonlító elemzés egyes szempontjainál (sírtípus, irány, nemek megoszlása stb.) a statisztikai elemzés módszerét választottam, hogy az összefüggések könnyebben felismerhetővé váljanak és a melléklet nélküli sírok is jelentőséget nyerjenek. A temetkezési szokások szempontjából fontos vizsgálni Lusonium és a választott terület sírjai közötti esetleges azonosságokat és különbségeket, melyekből következtetések vonhatók le a temetkezés rendjére, a temetők szerkezetére és az elhunytak társadalmi szerepére. Ennek köszönhetően nyomon lehet követni a temető használatának különböző fázisait illetve az ezekben észlelt különbségek is szembe tűnhetnek – különös tekintettel a temetkezési szokások változásaira, amelyeknek számos további vonatkozása van, akár vallási, akár társadalmi, akár gazdasági szempontból. A különböző tárgytypusok elemzése éppen a rablások miatt ütközik nehézségbe, de elhagyni mégsem lehet ezek áttekintését – gondolva itt a mellékletadási szokásokra is, amelyek a különböző temetőrészekben kimutathatók, illetve összefüggésbe hozhatók a temetkezési rítusokkal, ezáltal akár társadalmi és etnikai hovatartozással.

3. A késő császárkori temetők kutatástörténete Valeria provincia területén

Az egykori Pannonia területéről az első római kori sír feltárásáról szóló beszámoló nem sokkal a 18. század közepe előtt jelent meg. 1761-ben Miller Ferdinánd egy szarkofág megtalálását és leleteit írja le, melyről rajzot is készít.³ Csaknem fél évszázaddal később, a 19. század elején a római temetkezésről jelent meg egy „hasznos” ismertetés magyar nyelven, nyomtatott újságban, mely az urnatemetkezésekről, valamint a sírrablások elleni korabeli büntetésekről számol be.⁴ A 19. század közepétől már sírok és a sírokban talált tárgyak leírásával is gyakrabban találkozhatunk, tudományos folyóiratokban (1856 - 1871-ig 22 római kori sír közlése jelenik meg magyar nyelven). Ezekben az időkben főleg győri⁵ és Buda környéki⁶ temetkezések beszámolóival találkozhatunk. 1865-ben Mitrovics Gyula a római temetés leírását a halál beálltától a megemlékezési szertartásokig adja közzé magyar nyelven⁷ - a téma kibővítve, tudományos igényességgel majd csak a századforduló előtt készült el, a Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft hasábjain.⁸ A század 2. harmadára - Theodor Mommsen hatásra is - a kutatók figyelme elsősorban a sírokból előkerült feliratos emléktárgyak felé fordul, ugyanakkor az észlelt jelenségek értelmezésére is történnek kísérletek.⁹ A század végén illetve a 20. század elején a kutatók már a sírok kronológiai besorolására is tesznek kísérleteket. 1891-ben jelent meg az első – ha úgy tetszik, mai értelemben vett tudományos igényességgel összeállított temetőpublikáció,¹⁰ melyben Hampel József már valószínűsíti, hogy a hamvakat és urnákat tartalmazó sírok „alig későbbiek a második századnál”,¹¹ Láng Margit 1909-ben megjelent írásában¹² pedig kijelenti, hogy „Később az elhamvasztás szokása valószínűleg költséges voltánál fogva háttérbe szorul és ... az egyszerű eltemetés (földbe, koporsóba vagy halotti kamrába) lesz a rendes eljárás”.¹³ Láng művében a bustum temetkezést már Itáliai eredetű temetkezési rítusként azonosítja és kijelenti, hogy ez nem egyedi eset, hanem „szokásos” módja a temetkezésnek.¹⁴

³ VISY 2003, 63. kép.

⁴ Hasznos Mulatságok. 1820. II. 8. sz.

⁵ RÓMER 1959, RÓMER 1961, MÉRY 1870, FÁBRY 1871, Vasárnapi Újság 1859, 429.

⁶ RÓMER 1863; ÉRDY 1864; RÓMER 1864; RÓMER 1868; RÓMER 1869; Vasárnapi Újság 1864, 281; Pesti Napló 1868, 82.sz.; Vasárnapi Újság 1868, 181;

⁷ MITROVICS 1865.

⁸ MAU 1899.

⁹ vö: THEWREWK 1876.

¹⁰ HAMPEL 1891.

¹¹ HAMPEL 1891, 74.

¹² LÁNG 1909.

¹³ LÁNG 1909, 232.

¹⁴ Láng szerint a bustum temetkezést, mint ritust először Robert Engelman veti fel egy konferencián, de elméletét kortársai nem fogadták el. Ld: LÁNG 1909, 233.

A 20. század elejének közléseiben a szerzők általánosságban a gazdag mellékletű, vagy feliratokkal rendelkező temetkezések publikálására helyezték a hangsúlyt, a temetkezési szokások vizsgálata még sokáig nem képezte szerves részét a közléseknek. Ebből a szempontból is kiemelkedő volt Nagy Lajos 1942-ben megjelent tanulmánya¹⁵, amelyben már a temetkezési szokásokat is érinti.¹⁶ Ez a késő császárkori temetők elkülönítése szempontjából is fontos volt, hiszen Nagy már külön későrómai temetkezési típusokról is ír.¹⁷ Ez a gyakorlat egyre inkább elterjed a hazai temető publikációkban, így a 20. század 2. felétől beszélhetünk már érdemben a késő császárkori temető-publikációkról. Ezzel párhuzamosan az ókeresztény kutatások fellendülése is tetten érhető, a sopianaei ókeresztény építészeti emlékekkel kapcsolatban megkerülhetetlen Nagy Lajos és Gosztonyi Gyula munkássága.¹⁸

A 20. század második felétől egyre gyakoribb lesz a tudományos közlésekben az időrendi szeparáció és megjelennek a kifejezetten késő császárkori temetőket bemutató művek. Tovább folytatódtak a nagy kiterjedésű késő császárkori temetők feltárásai, elsősorban Budapesten¹⁹, Komáromban²⁰, Dunaújvárosban²¹ és Pécsen²² azonban a temetők elemzése és közlése csak részleteiben valósult meg. A limes háttérében előkerült késő császárkori sírok kutatása ugyanakkor jelentősen hozzájárult az ismeretek bővüléséhez, mint például Baranya megye, ahol megkerülhetetlen Dombay János ismertetése a későcsászárkori temetőkről.²³

1962-ben Mócsy András foglalta össze a pannoniai temetkezések és a halottkultusz kutatásának addig elért eredményeit.²⁴

Az 1960-as évektől a kutatók már egyre inkább a temetők minél teljesebb körű feltárására és publikálására törekedtek, ugyanakkor a korabeli Pannonia kutatás fókuszába egyre inkább a népesség elkülönítése, illetve az adott területen élők társadalmi helyzetének meghatározása került, s ez a szándék érhető tetten a temetőpublikációkban is, ahol az etnikumot elsősorban a tájolás, illetve a mellékletek alapján szándékoztak elkülöníteni. A különböző sírtípusokat a szerzők általában csak érintőlegesen közölték. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy a sírtípusok elemzésének hiánya sok esetben a tanulmányok meghatározott terjedelmének volt köszönhető. Ezt jól példázza Burgernek, a korszak közléseinek jellegétől eltérő tanulmánya

¹⁵ NAGY 1942.

¹⁶ NAGY 1942, 472 – 473.

¹⁷ NAGY 1942, 473.

¹⁸ NAGY 1938, GOSZTONYI 1939.

¹⁹ KABA 1959; PARRAGI 1963; PARRAGI 1964; PARRAGI 1965.

²⁰ BARKÓCZI 1946; BARKÓCZI 1957; BARKÓCZI 1961; BARKÓCZI 1965.

²¹ INTERCISA I-II.; VÁGÓ 1961.

²² FÜLEP 1959; FÜLEP 1962a; FÜLEP 1962b.

²³ DOMBAY 1957.

²⁴ MÓCSY 1962, 716 – 728.

a Ságvári temetőről, amelyben megkülönbözteti egymástól a főbb típusokat, s külön foglalkozik a különböző téglából épített sírokkal is.²⁵ Ugyanezt láthatjuk Fülep Ferenc esetében is, aki 1977-ben megjelent kötetében²⁶ csak a sírokat közli, majd 1984-ben megjelent tanulmányában²⁷ már külön foglalkozik a temetkezések típusaival is. Nem arról van tehát szó, hogy a kutatók lebecsülték volna a sírok kialakításának fontosságát, csupán elsődlegesnek a leletanyag közlését ítélték.

A késői temetők szempontjából érdemes külön is kiemelni Sz. Burger Alice munkásságát, akinek számos késő császárkori lelőhely feldolgozását és publikálását köszönheti a kutatás.²⁸ 1972-ben aztán – többek között Burger munkájára is támaszkodva – megjelent az a máig mérföldkőnek számító tanulmány, melyben Lányi Vera kifejezetten a pannoniai késő császárkori temetkezéseket foglalja össze, 2210 sír összehasonlító elemzésével, elsősorban a leletanyagra támaszkodva.

A sírtípusok részletes közlése terén az áttörést B. Vágó Eszter és Bóna István 1976-ban megjelent kötete²⁹ hozta el, melyben a szerzőpáros több szempontú, módszeres elemzéssel vizsgálja a temetőt, ezen belül a temetkezési rítusokat³⁰ és immár részletesen ismerteti a sírok különböző építését és különbséget tesz a különféle kőből épült sírok között is.³¹

A rendszerváltásig sorozatban születtek a további késő császárkori temető ismertetések, T. Szőnyi Eszter Győr³², Lányi Vera Tokod³³, T. Maróti Éva és Topál Judit Szentendre³⁴, Sz. Burger, Alice Somogyzil³⁵, Fülep Ferenc Pécs³⁶, Sági Károly Keszthely – Dobogó³⁷ temetőjét dolgozta fel össze és közölte le.

A rendszerváltás után meginduló nagyberuházások során számos olyan új temető-részlet került elő, amely a kutatás számára addig ismeretlen szempontokat is felvetett, azonban ezen lelőhelyek publikálása, a sírok közreadása a mai napig nem minden esetben történt meg. Ezzel együtt ugyanakkor egy új problémával is szembesült a hazai kutatás, egyre kevesebb lehetőség nyílt tervásatásra, inkább a megelőző feltárások, leletmentések, terepbejárások, illetve helyszíni

²⁵ vö: BURGER 1966, 157.

²⁶ ld: FÜLEP 1977.

²⁷ ld: FÜLEP 1984.

²⁸ BURGER 1962; BURGER 1968; BURGER 1972; BURGER 1974; BURGER 1977; BURGER 1979; BURGER 1985.

²⁹ VÁGÓ – BÓNA 1976.

³⁰ VÁGÓ – BÓNA 1976, 157-167.

³¹ VÁGÓ – BÓNA 1976, 141-144.

³² SZŐNYI 1976; SZŐNYI 1979; SZŐNYI – TOMKA 1979.

³³ LÁNYI 1981.

³⁴ MARÓTI – TOPÁL 1980.

³⁵ BURGER 1979.

³⁶ FÜLEP 1977.

³⁷ SÁGI 1981.

szemlék domináltak.³⁸ Így egyrészt tovább folytatódtak a korábban már megszokott temető közlések, főleg a leletanyag közlésére specializálódva, másrészt egyre inkább a rítust és a sírtípusokat is részletesen bemutató és elemző tanulmányok láttak napvilágot. Ezen közül első helyen Zsidi Paula 1997-ben megjelent tanulmányát kell megemlíteni³⁹, melyben módszertani szempontból is utat mutatott a temetők modern szempontú kiértékeléséhez. Az általa kidolgozott rendszer a mai napig alkalmas egy temető átfogó bemutatására és a belőle származó információk értékek kinyerésére.

A késő császárkori sírok kialakításának legrészletesebb elemzése az új évezredben láttak napvilágot. A megjelent tanulmányokból már szinte kihagyhatatlan a rítus részletes elemzése és a sírok típusainak elválasztása és ismertetése. Solva késő császárkori temetkezéseit H. Kelemen Márta foglalta össze,⁴⁰ Sopianae-t illetően fontos adatokkal szolgál Katona Győr Zsuzsa összefoglalása a római temetkezési szokásokról,⁴¹ akárcsak Ilon Gábor és Kvassay Judit szerkesztésében a nemesbódi temetőről⁴² megjelent tanulmány vagy Ottományi Katalinnak a budaörsi temetőről készült összefoglalása⁴³, míg Horváth Friderika és Mihácz – Pálfi Anett a somogyzili temető újraértékelését végezte el példamutató alapaossággal⁴⁴.

A temető épületekkel kapcsolatban meg kell említeni Gábor Olivér nagy fontossággal bíró rendszerező munkáját⁴⁵, illetve ehhez a témához kapcsolódik Magyar Zsolt tanulmánya is, aki a késő császárkori sír épületek tipológiai besorolását végezte el.⁴⁶

³⁸ Jól példázza ezt az aquincumi temetők feltárása, ahol a korábbi időszakhoz képest megsokszorozódtak a temetőfeltárásokról szóló beszámolók.

³⁹ ZSIDI 1997.

⁴⁰ ld: KELEMEN 2008.

⁴¹ ld: KATONA 2013.

⁴² ld: ILON – KVASSAY 2015.

⁴³ ld: OTTOMÁNYI 2016.

⁴⁴ HORVÁTH – MIHÁCZI-PÁLFI 2019.

⁴⁵ GÁBOR 2013., GÁBOR 2016.

⁴⁶ ld: MAGYAR 2012.

4. A római módon való temetés gyakorlata, társadalmi identitás és reprezentáció kérdése a temetkezésekben

A temetkezési szokásokat nem tudjuk vizsgálni anélkül, hogy ne ismernénk magát a folyamatot, hogyan valósult meg a római módon való eltemetés. A témát többen is bemutatták és tárgyalták már⁴⁷, éppen ezért itt nem célozom a temetés menetének teljes körű leírása és elemzése, pusztán vázlatosan szeretném ismertetni a folyamatot.

A temetés folyamatának leírása során azzal a problémával kerülünk szembe, hogy a ránk maradt római kori források a funus⁴⁸ azon meghatározott sorrend szerint bekövetkező elemeivel foglalkoznak elsősorban, amelyek társadalmi tétje fontos a közösség számára, (John Scheid szerint ilyenek a felravatalozás, a gyászmenet, a laudatio és az emlékművek állítása⁴⁹) ezzel szemben a temetés tényleges lebonyolításáról és a különböző megemlékezéshez kapcsolódó rítusokról szinte alig találunk írásos forrásokat. Így a meglévő auctoradatok által összeállított kirakós hiányzó darabjait a régészek általában másodlagos forrásokból, vagy a ténylegesen feltárt sírok értelmezéséből szerzett információkkal kénytelenek kiegészíteni. Látszólag ez a módszer tűnik a legalkalmasabbnak arra, hogy rekonstruálhassuk a római temetkezéseket, ez azonban több hibalehetőséget is rejthet magában. Valerie Hope például joggal figyelmeztet arra, hogy: *„fennáll annak a veszélye, hogy ha összekapcsoljuk az elsődleges forrásokat a másodlagos értelmezésekkel, egy olyan összetett képet fogunk kapni a római temetésről, amely talán soha nem valósult meg.”*⁵⁰ Hope maga ezt úgy magyarázza, hogy az evidenciák gyakran olyan különböző forrásokból és időszakokból származnak, hogy nem lehet őket egyértelműen összepárosítani. Bár a temetkezési szokások alapjai mindenhol ugyanazok, a részletek korszakonként, régióként, etnikai csoportonként, valamint gazdasági és társadalmi státuszonként is jelentősen eltérhettek. Mint ahogy például Júdeában, Britanniában vagy akár az Egyiptomban zajló temetéseknek is megvoltak a saját jellegzetességeik.⁵¹ Hasonlóképpen gondolkodik Bodel is, aki kiemeli, hogy a római temetkezési szokások rekonstrukciójának különböző forrásokra kell támaszkodnia, hiszen egyenként inkább egy eszményt

⁴⁷ Összefoglalóan: TOYNBEE 1971, 43-50; SCHEID 1984, 127-128, BODEL 2004, 489 – 492.

epigraphiai források alapján: HOPE 2007, 3. fejezet,
a temetkezési vállalkozók szempontjából: Bodel 2000,
a collegiumok szempontjából: Patterson 1992,
a temetkezési máglyáról: Noy 2000a,
magyarul legutóbb: GÁSPÁR 2016, 20-25.

⁴⁸ a kifejezés részletes ismertetését ld: TOYNBEE 1971, 43.

⁴⁹ Scheid, 2005, 164.

⁵⁰ HOPE 2007, 86.

⁵¹ HOPE 2007, 86.

képviselhetnek, nem pedig pontos történelmi valóságot.⁵² A szokások eltérését jól mutatja, hogy még Augustus uralkodásának, a hagyományok őrzését kiemelten kezelt időszakában sem volt kizárólagosan uralkodó rítus a hamvasztás a holtak eltemetésére, voltak akik továbbra is csontvázas módon temetkeztek. Az egész Birodalomban – még magában Rómában is – az etnikailag egyre sokszínűbb lakosságnak köszönhetően, egyre sokszínűbbé váltak a temetkezési szokások is. Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a római temetés nem feltétlenül azonos a római kori temetéssel, hiszen a provinciákban élő romanizálódott lakosság olykor saját szokáselemeit is „becsempézi” a hivatalos, római kultuszelemek közé.

A római (a fenti értelemben: Róma városi) temetkezés elméleti elemei a következők: felravatalozás, halotti menet a temetőbe, (hamvasztás esetén itt kerül sok a máglyára helyezésre és elégetésre), földbe helyezés, elhantolás, lakoma (a lakoma sorrendje a temetkezési rítusban mai napig vita tárgyát képezi a kutatók között), rituális megtisztítás/megtisztulás, emlékállítás. Ha viszont a temetés szót a helyén értelmezzük, a folyamat ennél is több elemet tartalmaz. A legtalálhatóbb talán J. Rasmus Brandt megfogalmazása, aki szerint a temetkezés gyakorlata nem csupán a halott végső nyughelyre helyezését jelenti, hanem egy egész folyamatot, amely a személy biológiai halálának pillanatától kezdve annak társadalmi haláláig tart⁵³. Természetesen így az eközben végzett rituálékat is magába foglalja (pl: a holttesttől való végleges elbúcsúzás, más néven elsiratás, a nyilvánosan elmondott gyászbeszéd, a halotti tor, a 9. napi lakoma, stb). Nem véletlen, hogy a temetkezés során alkalmazott eljárásrendet (ha úgy tetszik, szokásokat), maguk a rómaiak is külön szóval illették, ez volt a *funus*.

A régészeti feltárásokon természetesen már csupán a „végtermék”-el találkozunk. A sírgödör, a test maradványai és esetenként egy holttestet tároló szerkezet (ez lehet koporsó, szarkofág, urna stb.) illetve mellékletként vagy az egykori viselet részeként a sírba került tárgyak azok, amelyekkel fizikai formájukban, kétségbe vonhatatlanul találkozhatunk. A temetés során használt rítusok ugyanakkor sok esetben csak közvetett módon állapíthatók meg. Pearce állítása, mely szerint: *„a rítus elemei a temetés előtt, közben és utána régészetileg is megállapíthatók és a halálnak, mint folyamatnak a megértése alapulhat a különböző kontextusokban végzett régészeti terepmunkán, beleértve a különböző feltárásokat és kutatásokat éppúgy, mint a szövegek értelmezését”*⁵⁴, természetesen helytálló, ugyanakkor ne felejtjük el, hogy a feltárásokon sok esetben nem ép, hanem már bolygatott sírokkal találkozunk, amelyek esetében már eleve információvesztéssel szembesülünk. Az így kiesett

⁵² BODEL 2004, 490.

⁵³ BRANDT 2014, xviii.

⁵⁴ PEARCE 2017, vi.

információs értéket már csupán párhuzamok útján, valamint az egykori leírások által tudjuk pótolni.⁵⁵ További problémát jelent, hogy mivel ezek a „végtermékek” időben és térben is eltérhetnek, szükség van a temetkezés egyéb összetevőinek vizsgálatára is, hogy az okokat megfejthessük. Szintén problémát okozhat, hogy mit tartunk elsődleges és mit másodlagos információnak? Ide kapcsolódik Frédérique Blaizot megállapítása, amely szerint a római temetkezés során használt elemek kérdése nem közelíthető meg anélkül, hogy folyamatosan szem előtt tartanánk a rendszer felépítésében szerepet játszó három tényezőt: az aktuális gazdasági és társadalmi környezetet, a vallási ideológiát és a hagyományok súlyát.⁵⁶ Így a temetkezés során alkalmazott szertartásokat, melyek azt is befolyásolják, hogy mi és hogyan kerül a sírba, illetve kerül elő a feltárás során, érdemes ezt is szem előtt tartva vizsgálni, külön a feltárásokból leszűrhető információértéket és külön a forrásokból és sírfeliratokból származó információkat, majd a leszűrt megállapításokat összevetve, közös metszéspontokat keresni.

4.1 A temetkezés elemei

4.1.1 A halál beálltától a temetési szertartások lezárulásáig

A halott eltemetése egy olyan folyamat, amely átsegíti a halottat az élők világából a holtakéba. Az elhunyt már eltávozott az élők közül, de a teste még jelen van, ezzel egyidejűleg pedig a gyászolók elszigetelődnek a társadalom többi részétől, aminek látható jelét is adják (ilyen látható jel lehet pl. a sötét vagy fekete ruha viselése)⁵⁷. A temetés szerepe kettős, egyrészt átsegíti a halottat a túlvilágra, másrészt viszont visszaintegrálja a gyászolókat az élők világába. Ennek mértéke persze sok mindentől is függött. Az elhunyt még életében megpróbálhatott hatással lenni a túlvilági létére (végrendelet, személyes utasítások vagy pénzügyi megtakarítások révén), a gyászolók pedig pl. temetkezési vállalkozók alkalmazásával próbálhatták meg elszigetelődésüket csökkenteni, de a halálos ágytól a sírig tartó eseményeknek egy bizonyos sémát kellett követniük és az embereknek meg kellett felelniük a társadalom által rájuk szabott elvárásoknak.⁵⁸ Ezek az elvárások határozottak és pontosan voltak, nem véletlenül beszél Petronius is a Cena Trimalchionis - ban illő és illetlen viselkedésről, illetve ír ennek kapcsán Hope jogosan arról, hogy a római társadalomban a gyászolóktól elvárták, hogy egy bizonyos módon viselkedjenek és veszteségüknek látható és hallható kifejezést adjanak.⁵⁹ Ilyen volt például a hamuszórás a fejre vagy a ruha megszaggatása. Különösen a nőknek „illett”

⁵⁵ Itt csak említés szintjén, az információ-érték növelő és csökkentő tényezőkről külön fejezetben esik szó.

⁵⁶ BLAIZOT 2009, 313.

⁵⁷ HOPE 2007, 85.

⁵⁸ HOPE 2007, 93.

⁵⁹ HOPE 2009, 145.

kifejezniük a gyászt, kócos hajukkal, sírással és drámai gesztusokkal, ezzel szemben a társadalom felső rétegének férfitagjaitól visszafogottságot és „merev felső ajakat” vártak el.⁶⁰ A társadalomnak ez a – ha úgy tetszik, képmutatása – abban a szokásban is tetten érhető, hogy olykor siratóasszonyokat béreltek az elhunyt számára a rokonok, amikor az még a házban volt felravatalozva.⁶¹ Ha ennek létét elfogadjuk, akkor máris logikussá válik, hogy a temetkezés során használt szertartások, vagyis a funus elemei nagy valószínűséggel a társadalom által elvárt folyamat eredményei lehettek. Ugyanilyen szerepe lehetett a feliratokon a halál miatti szomorúságot is kifejező jelzőknek (pl: infelicissimus), valamint az állíttató rokoni kapcsolatát kísérő pozitív jelzőknek (a matri, patri, filio, filiae, coniugi szinte mindig carissimo, castissimo, purissirno, rarissimo a feliratokon), melyek szintén a társadalom által a gyászolókra rótt kötelező elvárást elégíthették ki.

Természetesen nem azt állítom, hogy a családtagok gyásza nem lehetett őszinte, pusztán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy erre a gyászra, illetve a gyász közben mutatott gesztusokra a társadalmi elvárások hatással lehettek.

A temetkezésnek ez a folyamata a halál pillanatával kezdődött, amely maga is idealizált elvárásokkal volt átítatva. A latin irodalomban gyakori téma volt, hogy az emberek hogyan néznek szembe a halállal, ezek a sokszor költői beszámolók azonban valószínűleg kevésbé hasonlítottak a valóságos haldokláshoz.⁶² A halál beállta után rögtön megkezdődött a holttest előkészítése a temetéshez. Ez a szokás talán a legismertebb a temetés elemei közül, számos római irodalmár beszámolójában olvashatunk róla. A holttest látható elkülönítése a társadalom többi részétől máris kezdetét vette, hiszen az elhunyt szépen felöltöztetett, rendbe szedett, illatos külseje éles ellentétben állt a gyászolók kócos, megtépett megjelenésével és sötét ruházatával. Ezzel párhuzamosan a tisztítási szertartások is megkezdődtek, hiszen amikor egy személy meghalt, családja és egész háztartása beszennyeződött a halál által és az is maradt a temetési szertartások befejezéséig. A holttestet meleg vízben megmosták, illatosították, felöltöztették, majd a ház nyilvános részében felravatalozták, lábbal az ajtó felé, egy magas halotti ágyra, melyet füstölőkkel és fáklyákkal vettek körbe. A test egy ideig közszemlére volt téve (ez maximum hét napig tartott), ezalatt a családtagok a társadalom által elvárt viselkedésnek újra csak megfelelően böjtöltek, legfeljebb kenyeret és vizet vettek magukhoz.

A holttestet később az otthonából a földbe helyezés helyszínére kellett szállítani, a zenészekkel, táncosokkal kiegészített menetet barátok, családtagok és egyéb gyászolók

⁶⁰ HOPE 2009, 145.

⁶¹ ennek említését ld pl: BODEL 2004, 490; TOYNBEE 1971, 45.

⁶² HOPE 2007, 93.

alkothatták. Ha magas rangú polgárt temettek, a holttestet először a Forumra vitték, ahol gyászbeszédet is tartottak, a legtöbb holttestet azonban valószínűleg közvetlenül a temetőbe vitték és minden földbe tételt megelőző szertartást a sírnál vagy a máglyánál végezték el.⁶³

Amennyiben hamvasztottak, itt kerül sor az égetésre is. A római korban a test különböző állapotban kerülhetett a földbe,⁶⁴ Lucretius szerint például a holttesteket lehetett elhantolni, elhamvasztani vagy bebalzsamozni.⁶⁵ Bármelyik módot is választották azonban, a legfontosabb az volt, hogy a halottat földdel befedjék, olykor rituális elemekkel tarkítva, mint a maroknyi föld dobása a holttest után vagy egy ujj eltemetése hamvasztás nélkül a máglyáról. A rítuselemeknek itt rendkívül nagy jelentősége van, hiszen a temetés nem megfelelő végrehajtása, esetleg a holttest el nem temetése végzetes következményekkel járt a halottra, de akár az élőkre is. A rómaiak hite szerint a helyes kivitelezés ezért fontos, különben az elhunytak lelkei a földön kóborolnak és ezáltal veszélyeztetik az élőket is. Már egy maroknyi földdel való jelképes elhantolás is sokat számított.

Az elföldelést követően a sírnál kocát áldoztak, majd később sor kerül a silicerniumra, amit ma halotti torként ismerünk. Ezen természetesen az elhunyt is részt vett.⁶⁶ Az nem világos azonban, hogy erre a lakomára pontosan mikor kerül sor. Gáspár véleménye szerint a sírnál került erre sor, még a circumpotatio előtt,⁶⁷ Toynbee⁶⁸ és Bodel⁶⁹ szerint szintén a sírnál történt, de nem biztos, hogy az áldozat után, annyi bizonyos csak, hogy még az elföldelés napján. Hope is azt írja, hogy az a lakomára az elföldelés napján került sor, ugyanakkor az ételeknek a sírnál való elfogyasztására vonatkozó bizonyítékokat nem tartja kielégítőnek és azt feltételezi, hogy erre máshol került sor.⁷⁰ A magam részéről nem tartom ezt merev szabálynak a rítuselemek között, nagy valószínűséggel egyes esetekben (és egyes korokban és provinciákban) a sírnál, míg más esetekben máshol került sor a silicerniumra. Az elhantolást követően a temetésen részt vevők visszatértek a közösségbe, de előtte még újabb tisztító szertartáson estek át, melyek során babért tartalmazó vízzel locsolták meg őket, illetve tűz felett kellett járniuk. A gyászolók számára pihenő- és gyásznapokat is előírt a szokásrend, melyet a

⁶³ HOPE 2007, 100.

⁶⁴ A hamvasztás és az ún. csontvázas temetkezés szerepéről külön fejezetben esik szó, itt most csak megemlítem őket.

⁶⁵ Lucretius: De rerum natura, 3, 870–93.

⁶⁶ Ennek régészeti kontextusban való feltárása azért is nehéz, mert ha fatálban vagy textilbe csavarva helyezték mellé az étel, vagy ha csont nélküli húsdarabot tettek mellé, akkor az a Kárpát-medence természeti viszonyai között nem maradt meg.

⁶⁷ GÁSPÁR 2016, 23.

⁶⁸ TOYNBEE 1971, 51.

⁶⁹ BODEL 2004, 491.

⁷⁰ HOPE 2007, 115.

temetést megtisztító szertartások utáni 9. napon, a sír mellett bemutatott áldozat és egy újabb lakoma (cena novendialis) zárt le. Ezzel azonban még nincs vége az eseményeknek, melyek az elhunyt emlékét hivatottak megőrizni. Bizonyos napokon újabb áldozatot mutatnak be és újra lakomáznak a halott tiszteletére, ilyen volt pl. a dies natalis, a halott születésnapja, a februárban tartott Parentalia vagy a májusi - júniusi Rózsáünnep, a Rosalia. Szinte minden korabeli forrás egyetért abban, hogy ezen alkalmak egyúttal társadalmi események is, az elhunyt hozzátartozói vagy barátai ily módon is reprezentálják családjukat, összekapcsolva ezt az elhunyttal, aki így továbbra is aktív tagja marad a társadalomnak.

4.1.2 Emlékezés az elhunyra

A római temetkezési helyek tehát nem csupán a holtak, hanem egyúttal az élők gyűjtőhelyei is voltak. Akár azt is mondhatnánk, hogy szimbiózisban éltek tovább, hiszen a halottak elsősorban már csak az élők emlékeiben, képzeletében⁷¹ léteztek, szükségük volt valakire, aki rituális módon emlékszik rájuk és gyászolja őket. A családtagok és a barátok tehát rendszeres időközönként eljöttek a sírhoz, hogy az elhunytak előtt tisztelegve, emléküket ezáltal megőrizve, együtt étkezzenek velük. Az elhunyra való megemlékezés viszont nem merült ki a társadalmi eseménynek is számító lakomákban, ennek sokkal kézzel foghatóbb formája a síremlék állítása volt.

A római jogi szövegek az emlékmű célját az emlékezet megőrzésének eszközeként, valamint az egyén vagyonának és méltóságának képviselőre szolgáló eszközként határozták meg.⁷² A római társadalomban rendkívül erős volt a vágy a név (vagy hírnév) fennmaradása iránt,⁷³ a temetkezési feliratok márpedig pontosan ezt a vágyat voltak hivatva kielégíteni (ha ezt elfogadjuk, máris világossá válik, miért volt a damnatio memoriae a legsúlyosabb büntetés, ami halandót csak érhet). Az ezzel kapcsolatos római felfogást nagyon jól példázza egy Karánsebesen előkerült sírvers a 2. század utolsó harmadából - 3. század első feléből: *testedet őrzi a föld, nevedet megőrzi e kő itt, lelked az lége...* (terra te/net corpus no/men lapis atque / animam aer qu/am melius fuer /[---]).⁷⁴

Hogy a név fennmaradása mennyire lényeges pontja az emlékezet megőrzésének, az a szokás is bizonyítja, hogy a polgárok számos más módon is igyekeztek megörökíteni a nevüket:

⁷¹ Amennyiben hittek a túlvilágban.

⁷² CARROLL 2011, 19.

⁷³ Ehhez kapcsolódik az a szokás, hogy amikor az egyén eltávozott, a szemeket becsukták és az elhunytat nevének szólították. Ez volt a conclamatio, melyet a hamvasztásig rendszeresen folytattak.

⁷⁴ CIL 03, 03247 (p 1017, 1040); CIL 03, 08003; CLE 01207; IDR-03-01, 00173; TEPOSU MARINESCU, 1982, 112. Nr. 40

középületeken, szobrokon, oltárokon, versekben, dicsőítő beszédekben.⁷⁵ Ebben az értelemben tehát a sírfeliratokon a név megjelenése nem más, mint a "hivatalos" forma, ha úgy tetszik újra csak a társadalmi normáknak való megfelelés. Ezzel függhet össze az is, hogy amikor a provinciákban a romanizálódó lakosság átveszi a római temetkezési szokásokat, akkor elsősorban ennek hivatalos, társadalmilag elvárt formáját fogja átvenni. (Ezért sem jellemző például a memoriae – nak való ajánlás előfordulása a feliraton a korai időszakban, az általános formula a Dis Manibus.)

A feliratnak a név megőrzésén kívül gyakorlatiasabb szerepe is lehetett, a sír megjelölése, a temetkezési hely látható megjelölésének célja pedig elsősorban annak vallási és jogi védelem alá helyezése volt.⁷⁶ Ha viszont ezt elfogadjuk, ebből logikusan következik, hogy **minden** római sírhelyet el kellett látni valamilyen látható megjelöléssel. Márpedig az előkerült sírkövek száma a lakosságszámhoz viszonyítva még úgyis roppant kevés, hogy tisztában vagyunk vele, az egykori sírkövek nagy részét nem találtuk meg. A feliratállítási szokásokat és a feliratok számát Itáliában és Itálián kívül Bodel és Woolf is vizsgálta és arra a következtetésre jutottak, hogy a nyugati tartományokban a kőfeliratok meglehetősen egyenetlenül oszlanak el.⁷⁷ Ezek nagy része a fő útvonalak mentén, római coloniák közelében vagy katonai jelenlét mellett található, polgári települések környékéről alig került elő kőemlék, ami természetesen magyarázható a római kulturális szokások későbbi elfogadásával is. Ha csak a rajnai és a dunai területeket nézzük, akkor is az látható, hogy a kőemlékek faragásának szokása csak a római hadsereg bevonulása után honosodott meg a területen. A legkorábbi feliratos emlékművek, amelyek az első század első évtizedeiből származnak, katonáké, de vannak síremlékek ezzel egy időben római kereskedők és más polgári egyének temetkezéséből is.

Lehet tehát, hogy mégsem jelöltek minden sírt? Vagy nem maradandó anyagot használtak?

A témával behatóan foglalkozó Maureen Carroll szerint a sírkőállítás esetleges hiányának 2 fő oka lehetett, a megfizethetőség és a kulturális szokások. Más szóval azokat, akik túl szegények voltak ahhoz, hogy egy emlékmű állítását kifizessék, névtelen sírokba temettek, azok pedig, akik nem vették át az állandó síremlékek felállításának kulturális szokását, egyszerűen kifakultak a közemlékezetből.⁷⁸

⁷⁵ Ezzel kapcsolatban ld: CARROLL 2011, 35.

⁷⁶ CARROLL 2011, 26.

⁷⁷ BODEL 2001, 6-10; WOOLF 1998, 81

⁷⁸ CARROLL 2011, 15.

Ez természetesen igaz lehet, ha csak a kőemlékeket nézzük, azonban valószínű, hogy azok, akik nem tudták megfizetni a maradandó emléket biztosító sírkövet, de mégis a római kulturális szokások szerint akartak temetkezni, síremléküket kevésbé maradandó, ennél fogva olcsóbb anyagból készítették vagy készítették el. Mint ahogy van is arra példa, hogy egyes esetekben a halottak nevét kerámiaedényekre írták rá, nem pedig sírkövekre.⁷⁹ Tovább árnyalja a képet, ha figyelembe vesszük, hogy Itáliában a tehetősebbek temetkezéseken kívül, úgy tűnik, hogy mind a sír építészet, mind a kőbe vésett feliratok római korai időszakának temetkezési szokásaiban nem játszottak nagy szerepet és ezt a régészeti leletek is alátámasztják.⁸⁰ Márpedig ha nem volt sírfelirat, akkor a név sem szerepelhetett rajta.

Elviekben a név fennmaradásának fontossága kizárta volna, hogy a nevet nem maradandó anyagra írják, azonban a szegényebb rétegek esetében mindenképpen számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a fatáblákra írt nevet időközönként kicserélik, így próbálva meg fenntartani hosszabb ideig a nevet. A Carroll által említett eltérő kulturális szokások esetében, amennyiben a sír látható megjelölésére a sírfelirat helyett például csak egy egyszerű halmot alkalmaztak, mindenképp számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a név fennmaradását inkább a szájhagyomány útján próbálták megvalósítani, pl. minden születésnapon, vagy Parentalia-n összegyűltek a sírnál és megemlékeztek az elhunytáról, miközben kimondták, ezzel tartva életben a nevet, ezáltal az elhunyt szellemét is.

A felirat állítása jellemzően római vagy itáliai temetkezésekhez tartozott, mint ahogy a temetés során használt tárgyak (pl. balsamariumok, lámpák, érmek), és az ismétlődő megemlékező szertartásokhoz szükséges tárgyak (pl. edények) elhelyezése is a sír mellett.⁸¹ A római kori autochton kelta temetkezésekhez fegyverek, szerszámok és viseleti tárgyak (pl. fibulák), valamint edények, ételek és italok tartoztak.⁸² Természetesen ezek a megállapítások csak irányadók, autochton háttérű temetkezésekben is előfordulnak mécsesek, balsamariumok, érmek, mint ahogy a római temetkezések is tartalmazhatnak például viseleti tárgyakat.⁸³ Az esetek többségében így az autochton típusú temetkezésekben talált tárgyak arra utalnak, hogy a halottat olyan tárgyakkal akarták ellátni, amelyeket életében használt (vagy amelyekre a halál után is szüksége volt), valamint azzal az élelemmel, mely az elhunytat a túlvilági életben is

⁷⁹ Ebben a vonatkozásban természetesen arra is gondolhatnánk, hogy az edény a halott saját használati tárgya volt életében és ezért került sírba, azonban feltételezhetően a kerámiaedények tömeges használata miatt ebben az esetben sokkal több ilyen leletanyaggal kellene találkozoznunk funerális környezetben – így ezt a lehetőséget kevésbé tartom valószínűnek.

⁸⁰ CARROLL 2011, 15.

⁸¹ FASOLD – WITTEYER 2001, 294.

⁸² CARROLL 2011, 60.

⁸³ Fasold modellje ugyanakkor a kora császárkori Pannoniában igazolhatóan működik, a témáról bővebben ld. NAGY 2002.

táplálta. A halott tehát tovább élt, de anélkül, hogy az élők felirat formájában megemlékeztek volna róla (ha úgy tetszik, magára hagyták, elengedték). A római megemlékezés szokása ezzel szemben megkövetelte az élők folyamatos kapcsolatát a halottal, nagyrészt a sírnál tartott ünnepeken, fesztiválokon és szertartásokon és nagyban függött attól, hogy a halott emléke egy állandó, feliratos, az élökhöz szóló jelzés segítségével fennmaradjon.

4.2. A társadalom és a temetkezések kérdése

A kutatások egy része korábban abból az elvből indult ki, hogy a halottak lakóhelyeként funkcionáló temető szerkezete az élő társadalom szerkezetét tükrözi, ennek következtében a társadalmi rendszer bármilyen módosítása egyúttal a temetkezés során alkalmazott szokások változásához is vezet.⁸⁴ Ebben az elméleti irányzatban a temetkezési szokások tanulmányozása a csoport társadalmi összetettségének mértékét akarta mérni, ezt a mérést pedig társadalmi fejlődést magyarázó modellek kidolgozásával javasolták megérteni. Ez a mérés és a modellek azért nem hoztak áttörést, mert a temetkezés **valamennyi** összetevőjét nem sikerült feltárni és rekonstruálni azóta sem, ráadásul ugyanez a munka a társadalomra vonatkozóan is zsákutcába jutott. Később Alain Ferdière is hangsúlyozta ennek az elvnek a korlátait, elsősorban Galliára vonatkoztatva. Tanulmányában kiemelte, hogy sem a temetkezési szokások, sem a társadalmi struktúrák nem alkotnak egy rögzített rendszert, kulturális szokások, szabályok, szerepek és kapcsolatok által meghatározott keretben léteznek, amelyek folyamatosan változnak és átrendeződnek.⁸⁵

Blaizot 2009-es tanulmányában a társadalom halottakhoz való viszonyának kérdését már más szemszögből vizsgálja, mivel a halottak társadalmát egy különálló világnak tekinti, amely saját társadalmi (ön)képpel rendelkezik, amelyet egy értékrend szerinti válogatással alakítanak ki.⁸⁶ Blaizot szerint ez a kép természetesen inkább egy eszményképet tükröz, mint a társadalom valós szerkezetét, ennek következtében a halottak világa és maga a temetkezés kevésbé az élők strukturáltságáról, mint inkább a temetkezési gyakorlatok és a társadalom ideológiai elvárásának kapcsolatáról árulkodik. Ennek tanulmányozása tehát annak a vizsgálatának, miként hagyják el az egyének az élők világát és miként illeszkednek vissza abba. Ahogy a társadalom és a temetkezési szokások vizsgálata kapcsán Duday kiemeli, végső soron a cél az,

⁸⁴ Az elméletek összefoglalását és kritikáját ld: CHAPMAN 2013.

⁸⁵ vö: FERDIÈRE 2004.

⁸⁶ BLAIZOT 2009, 312.

hogyan megértsük azt a kulturális alapon szervezett szokásrendet, amellyel a társadalmak megszervezték az átmenetet az egyik világból a másikba, ezzel biztosítva a halhatatlanságot.⁸⁷

A fentebb vázolt modellek különösen a késő császárkori provinciális temető kutatások kapcsán lehetnek érdekesek, hiszen a területen elő korábbi lakosság egy idegen hatást kénytelen befogadni⁸⁸, amely a társadalomra bizonyosan hatással van, a kérdés, hogy ez megjelenik-e, és ha igen, milyen mértékig a temetkezésekben. A kérdés megválaszolásához nagy segítséget nyújthat, ha megnézzük, hogy egyes közösségek miként temették el halottaikat, ez ugyanis segíthet megérteni a hiedelmekre és temetkezési szokásaikra gyakorolt hatásokat is.⁸⁹ Annál is inkább, mert feltételezhetően a korábbi és az új lakosságnak is egy új keretrendszerben kellett megtalálni a társadalmilag elfogadható módot saját identitásának kifejezésére. Hogy ez a mindennapokban mennyire sikerült, azt kevésbé ismerjük, viszont – különösen a korai időkben – a halálban kifejezett társadalmi identitás sokkal inkább nyomon követhető.⁹⁰ A korai időszak példái szolgálhatnak útmutatásul a késő császárkori idősakra is, hiszen a római temetkezési szokások egyes elemeinek átvétele és az emlékezés szokásába való bekapcsolódás ugyanúgy látható keretet szolgáltatott saját identitásuk és kultúrájuk nyilvános megjelenítésére is.⁹¹ Carroll ezzel kapcsolatban elméleti síkon úgy vélekedik,⁹² hogy két eltérő kultúra találkozása esetén mindkét résztvevő kihangsúlyozza etnikai identitását és kulturális hagyományait, hogy minél erősebb szerepet kapjon a frissen újjáalakuló társadalomban.⁹³

A pannoniai provinciák kapcsán a legnagyobb kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a késő császárkori temetkezésekben az identitások, kulturális hagyományok kifejeződését kell-e keresnünk, vagy pedig egy új, ún. kevert, provinciális temetkezési kultúra megjelenését fedezhetjük fel a temetőkben. Az esetlegesen előforduló identitások meghatározására jó módszer lehet a forrásanyag – vagyis a temetők sírjainak – statisztikai elemzése és sírokban található anyagi kultúra összevetése a temetkezések során megfigyelt jelenségekkel.

⁸⁷ DUDAY 2009, 24..

⁸⁸ A 4. század második felétől mind gyakrabban jelennek meg a provinciálisok leletanyaga mellett a barbárokhoz köthető sírok. Ld: ZSIDI 2003, 255.

⁸⁹ A korai idősokban például a temetkezés olyan formái, mint pl. a hamvasztás és bizonyos tárgyak bevonása a temetkezés folyamatába – amelyek nagy jelentőséggel bír a római világban – mutathatja a temetkezési szokásokban, így végső soron akár a társadalomban is végbemenő változásokat.

⁹⁰ Ezt az identitást az elhunyt individualitása és a társadalmi elvárások is befolyásolhatják, főként a római befolyás, vagy értékrend térnyerésével. A korai időkben Trimalchio felirata és végrendelete részben jó példa erre, ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy csak irodalmi fikció. Trimalchio alakjában a kortárs Róma számos előkelőjének jellemzőit felfedezték már (Maecenas, Claudius, Nero stb.). Ezzel kapcsolatban ld: GRÜLL 2018, további irodalommal.

⁹¹ HOPE 2001, 114.

⁹² CARROLL 2013, 281.

⁹³ Carroll itt elsősorban a Germani corporis custodes különállására és a Lugdunumban talált feliratok sokszínűségére gondol. Ezzel kapcsolatban ld: Carroll 2006, 218-224.

A késő császárkori temetkezések sajátosságai rendkívül sokrétűek, az etnikai elemektől (római – barbár) a valláson át (kereszténység) a temetkezési rítusok változásáig (csontvázás rítus elterjedése) terjednek, nem véletlen, hogy a késő római temetők elkülönülő csoportot alkotnak a római temetkezések között.

5. Késő császárkori temetők Valeriában

A rómaiak a temetőkre a görög necropolis (halottak városa), illetve a sepulcretum vagy sepulchrum⁹⁴ szavakat használták.⁹⁵

A Tizenkét Táblás törvények tiltották a városfalakon belüli temetést⁹⁶ és ez ritka kivételektől eltekintve a Római Birodalom végig érvényben maradt. Mivel azonban egyrészt a római síroknak közönségre volt szükségük, akit meg tudnak szólítani, hogy a halott emléke „örök időkre” fennmaradjon, másrészt ez is hozzájárult az élők és a halottak közti határok elmosódásához, nem csodálkozhatunk azon, hogy a sírok és a temetők a lakott területek közelében voltak, vagy a településekről ki- és bevezető utak mentén.⁹⁷ Még vidéken is a villákhoz tartozó temetők az épületek közelében helyezkedtek el, sőt a vidéki területeken a sírok szentsége oda vezetett, hogy a magántulajdonok olykor határainak védelmére, határjelként is használták őket.⁹⁸

Bármilyen jól is működött azonban ez a rendszer, a városok fokozatosan bővülő népessége miatt az a határ, ami elválasztotta az élők városát a halottakétól, idővel egyre vékonyabbá vált, amit az ingatlanokért folytatott verseny fel is gyorsíthatott. Egyes területeket, ahol sírok voltak, visszaadtak az élőknek, a halottak pedig más területet kaptak, így a határok folyamatosan újra- és újra rajzolódtak. A halott által „beszennyezett” terület újrahasznosítása ugyan furcsának tűnhet, de Bodel, aki behatóan vizsgálta a folyamatot, tanulmányában úgy véli, hogy bár a halottak emlékének megőrzését előírja a szokásrend és a holttest már beszennyezte a földterületet, a korlátozott élettér és a növekvő népesség által támasztott földigények egy úgynevezett kulturális szükségszerűségben csúcsosodnak ki.⁹⁹ Ez nem csupán a polgári lakosságot érintette¹⁰⁰, ismerünk példát arra vonatkozóan is, hogy az egykori temető területét a katonai tábor épületei vették birtokba.¹⁰¹

Természetesen erre csak ott volt szükség, ahol a folyamatosan bővülő lakosságnak területre volt szüksége, vagy a katonai szempontok felülírták a hagyományokat. A pannoniai temetők folyamatosan változó topográfiai helyzetét Zsidi Paula egy modellben határozta meg

⁹⁴ A sepulchrum jelenthetett egy sírt is és egy területet is, ahol sok sír található

⁹⁵ A sírok forrásokban ránk maradt elnevezései között megtaláljuk a tumulus, monumentum és bustum kifejezéseket, ugyanakkor ezek az elnevezések inkább a sír látható megjelölésére utalnak, mint a ténylegesen eltemetett holttest nyughelyére.

⁹⁶ ld: Cicero, A törvények. II. 2.58

⁹⁷ A szokás megfigyelhető pl. Aquincum, Arrabona, Brigetio vagy Intercisa esetében is. Ld. ZSIDI 2003, 255.

⁹⁸ BODEL 2004, 492.

⁹⁹ BODEL 2014, 178.

¹⁰⁰ pl. Solva esetében. Ld: KELEMEN 2008, 198.

¹⁰¹ pl. Brigetio esetében. Ld: BARKÓCZI 1951, 9.

Aquincum példájából kiindulva, mely szerint kezdetben a temetők a települési területtől távolabb, a távolsági utak mentén helyezkednek el, majd a nagy városi temetők kialakulásával közelebb kerülnek a beépített területhez, végül kisebb sírcsoportok "veszik át" az egykori város területét – vagy legalábbis annak egy részét.¹⁰² Aquincumban az is jól látható, hogy a kivezető nagyobb útvonalak mentén létesített temetőket változó intenzitással ugyan, de a római kor folyamán szinte mindvégig használták.¹⁰³ A települések és a temetők együtt élése tehát a késő császárkor időszakában is tetten érhető – igaz az esetek többségében már ellenkező előjellel, vagyis a temetők veszik birtokba az élők korábbi területeit. A jelenség jól megfigyelhető pl. Aquincum,¹⁰⁴ Intercisa,¹⁰⁵ és Gorsium¹⁰⁶ esetében. Brigetio vagy Solva esetében viszont mindkét folyamatot jól láthatjuk, hiszen előbbi esetében a korai időszakban a sírokra épített tábor¹⁰⁷, utóbbi esetében a korábbi sírokra épített vicus létesítése figyelhető meg¹⁰⁸, míg a késő császárkori időszakban és a korábbi lakott területen létrehozott temető elhelyezését érhetjük tetten mindkét település esetében.¹⁰⁹

Zsidi Paula szerint új temetőket a 4. században már csak kisebb települések üresen álló területein nyitottak,¹¹⁰ de a valeriai limes mentén mindenhol megfigyelhető – bár egy részük esetében jelenlegi ismereteink alapján csak valószínűsíthető – az a tendencia, hogy a késő császárkori temetőket következetesen a korábbi vicusok területének egy részén létesítik, mint ezt az 5.1 Táblázat is mutatja. A jelenség pontos okát nem ismerjük, de mivel ennyire tendenciózusan fordul elő, aligha lehet véletlen. Ami valószínűnek tűnik, az csupán annyi, hogy a jelenségnek funkcionális, rituális vagy etnikai oka lehetett. Ilyen funkcionális ok lehetett például az, hogy a temető területe a katonai táborból jól látható legyen. Mivel a 3. századra a vicusok többsége az erődöket körülvevő terület nagy részére kiterjedt, a jól szemmel tartható temető létesítésére egyszerűen nem maradhatott máshol hely, mint a már lakatlanná vált korábbi területeken. Ezt a feltevést alátámasztaná a késői időszakban egyre gyakoribbá váló sírrablások ténye is, amely ellen minden eszközzel próbáltak védekezni. Természetesen nem zárhatjuk ki a rituális okot sem, annál is inkább, mert a késő császárkori temetők esetében megfigyelhető egy másik tendencia is, a terület – de legalábbis annak egy része következetesen egy lankás- vagy

¹⁰² ZSIDI 2014, 84.

¹⁰³ ZSIDI 2003, 254.

¹⁰⁴ PÓCZY 1964, 57 – 61.

¹⁰⁵ VISY 1977, 38.

¹⁰⁶ FITZ 1976, 121.

¹⁰⁷ BARKÓCZI 1951, 9.

¹⁰⁸ Solva vicusának egy része az 1. század 2. felében temető volt, azon a helyen település csak a 2. század 1. felében létesült. Ld: KELEMEN 2008, 198.

¹⁰⁹ BORHY et al 2018, 97.

¹¹⁰ ZSIDI 2003, 256.

meredekebb domboldalon helyezkedik el.¹¹¹ A domboldalok esetében is felhozhatjuk indoknak azt, hogy az erődökből jobban belátták így a teljes területet, mégis ebben az esetben a rituális szándék is kézenfekvőnek tűnik, hiszen ezáltal az elhunytat nem egyszerűen kelet (vagyis a felkelő nap) irányába tájolják, a lankás fekvésnek köszönhetően a halott de facto a felkelő napba néz. Ez a terepviszony azzal is együtt jár, hogy a sírok megóvása érdekében a területen vízelvezető vagy vízgyűjtő árkokat is létesíteni kellett, különben a halmokat elmosta volna az eső. Mivel a vicusokban egyébként is voltak árkok, az egykori települések funkcióváltása azzal az előnnyel is járhatott, hogy ezeket az árkokat nem kellett újra kiásni. Ugyanakkor viszont azt a szempontot is figyelembe kell venni, hogy amennyiben a vicus feladása és a temető létesítése között nem sok idő telt el, a területen előbb a tereprendezési munkákat is el kellett végezni. A házak építési nyersanyagát ugyan valószínűleg felhasználták új házak építéséhez, de a területen kemencék és más egyéb objektumok is lehettek, amik megnehezíthették a sírok kiásását. Lussonium temetőjéből ismerünk is példát arra vonatkozóan, hogy egy kemence kemény platnirétege alá helyeztek el sírt.¹¹²

A legnagyobb kérdés az, hogy amennyiben a domboldalon fekvő sírok csak egy részét teszik ki a temető területének, úgy van-e bármilyen különbség a két különböző terepviszonyon elhelyezett sírok között. Lussoniumban és a késő császárkori temetők egy részénél is megfigyelhető, hogy a temetőn belül egyes részeket mintha elkülönítenének egymástól. A sírok mellékletei alapján különbségek ugyan nem fedezhetők fel, de az valószínűsíthető, hogy a látható elkülönülésnek oka volt. A legegyszerűbb ok természetesen az etnikai ok lehet. Visy Zsolt úgy vélte¹¹³, hogy Lussonium erődjének lakói nem csak őslakos rómaiak, hanem (germán) foederati is voltak,¹¹⁴ a sírokból előkerült leletanyag alapján azonban nem tudunk etnikumot elkülöníteni egymástól, aminek oka részben a már Lengvári István által is említett kulturális összeolvadás lehetett, a „barbárok” és a rómaiak között jelentős életmódbeli különbség nem volt.¹¹⁵ Ezzel összhangban Vaday Andrea is úgy gondolja¹¹⁶, hogy a foederati megjelenésével "barbarizálódási folyamattal" is számolni lehet, hiszen befogadásuk alapja az volt, hogy a meggyengült határvédelem miatt a betelepítettek háborúban katonaként szolgálhattak, míg

¹¹¹ Ezzel a jelenséggel találkozunk többek között Solva, Visegrád – gizellamajor, Intercisa, Lussonium, Lugio és Kőlked római kori temetőjében is.

¹¹² 102. sír.

¹¹³ többek között Lengvári és Kiss tanulmányai alapján, akik Lussonium Valentinianus utáni adatait vizsgálták. Vö: KISS 1992, 121 – 122; LENGVÁRI 1995, 120. és LENGVÁRI 1996, 27.

¹¹⁴ VISY 2001, 171.

¹¹⁵ LENGVÁRI 1996, 77.

¹¹⁶ ezúton is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a folyamatra.

békeidőben földműveléssel foglalkozhattak.¹¹⁷ A temetőn belüli elkülönülésnek ugyanakkor nemcsak etnikai, hanem társadalmi oka is lehetett, különösen a katonaság és a polgárság elválasztása tűnhetne kézenfekvőnek. A késő császárkori katonaság és a polgári lakosság ugyanis feltehetően közös temetőt használt Lussoniumban¹¹⁸, de erre más temetőben is akad példa a valeriai limes mentén, Azaum/Odiavum temetőjét illetően például Horváth Friderika is arra a következtetésre jutott, hogy a vicus lakossága és a táborban állomásozó katonák vélhetően közös temetőt használtak.¹¹⁹ Brigetio,¹²⁰ Aquincum¹²¹ vagy Solva¹²² esetében ugyanakkor bizonyosan elkülönül egymástól a katonai tábor és a vicus temetője, azonban Solvaban a katonai tábor temetőjében (aminek egy része lankás és K felé néz) Kelemen Márta megállapította, hogy „a temetőtérrépen a sírok elhelyezkedését vizsgálva csoportosulások fedezhetők fel”.¹²³ Ugyanígy megfigyelhető a szintén a katonasághoz tartozó Kaszásdűlő - raktárréti temető esetében is, hogy a temetőn belüli bizonyos területek sírjai elkülönülnek egymástól,¹²⁴ s ugyanakkor Zsidi Paula is beszámol arról, hogy a „temető B-része egy viszonylag magas, de nem különösebben kiemelkedő területen feküdt, mely délkeleti irányban enyhe, délnyugati irányban meredekebb esést mutatott”.¹²⁵ A temetők területének részekre tagolása társadalmi okokból tehát nem tűnik valószínűnek, legalábbis ami a katonai – polgári szeparációt illeti, de nem tűnik valószínűbbnek a csupán vagyoni helyzet alapján történő elkülönülés sem, hiszen Solvaban 9, míg a Kaszásdűlő - raktárréti temetőben 4 sírcsoportot állapítottak meg, ez a magas szám pedig ugyanennyi társadalmi réteget feltételezne. Bár teljesen elvetni nem lehet, ugyanezen okból kifolyólag nem tartom valószínűnek a tisztán vallási alapon való elkülönülés céljából létrehozott csoportokat sem.

A kérdés eldöntéséhez jelenleg nem rendelkezünk elegendő információval, a fentiekkel összhangban mindössze annyi tételezhető fel, hogy a temetőrészek elválasztásának nem csupán egyetlen oka lehetett. Valószínűleg etnikai, vallási vagy közös temető esetén társadalmi okokból is dönthetnek úgy csoportok, hogy külön temetőrészt szeretnének használni.

¹¹⁷ Persze kérdés, hogy ez a befogadás mennyire vált be a rómaiak szempontjából, mindenesetre a népesség megnövekedése a lakosság etnikai felhígulásához vezetett.

¹¹⁸ erre utal a katonasághoz köthető leletanyag (fegyverek, csatok, saruszegek, szíjvégek), valamint a polgári lakosságra utaló leletek (kések, csatok, női leletek) előfordulása egy temetőn belül.

¹¹⁹ HORVÁTH 2021, 8.

¹²⁰ BORHY et al 2018, 97 – 98.

¹²¹ TOPÁL 2003, Abb.1.

¹²² KELEMEN 2008, 13. és 171.o.

¹²³ KELEMEN 2008, 152.

¹²⁴ ZSIDI 1997, 21.

¹²⁵ ZSIDI 1997, 23.

5.1. Táblázat. Katonai táborok temetői a valeriai limes mentén	
Katonai tábor	Késői császárkori temető elhelyezkedése a vicushoz képest
Brigetio (Szöny)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹²⁶
Azaum (Almásfüzitő)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹²⁷
Nyergesújfalu (Crumerum)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹²⁸
Esztergom (Solva)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹²⁹
Visegrád – gizellamajor	A késői temető a vicus területén belül helyezkedik el. ¹³⁰
Szentendre (Ulcisia)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹³¹
Aquincum (Óbuda)	A késői temető a polgári település egy részén jön létre. ¹³²
Campona (Nagytétény)	A késői temetőt valószínűleg az egykori vicus területén létesítették. ¹³³
Intercisa (Dunaújváros)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹³⁴
Annamatia (Baracs)	A késői temetőt valószínűleg az egykori vicus területén létesítették. ¹³⁵
Lussonium (Dunakömlőd)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹³⁶
Lugio (Dunaszekcső)	A késői temető a vicus területén belül jön létre. ¹³⁷
Altinum (Kölked)	A késői temetőt valószínűleg az egykori vicus területén létesítették. ¹³⁸

¹²⁶ BORHY et al 2018, 97.

¹²⁷ HORVÁTH 2021, 9.

¹²⁸ KELEMEN 1992, 399.

¹²⁹ KELEMEN 2008, 171.

¹³⁰ GRÓH 2006, 23, 26.

¹³¹ MARÓTI – TOPÁL 1980. 126.

¹³² PÓCZY 1964, 57 – 61.

¹³³ MRÁV 2008, 220.

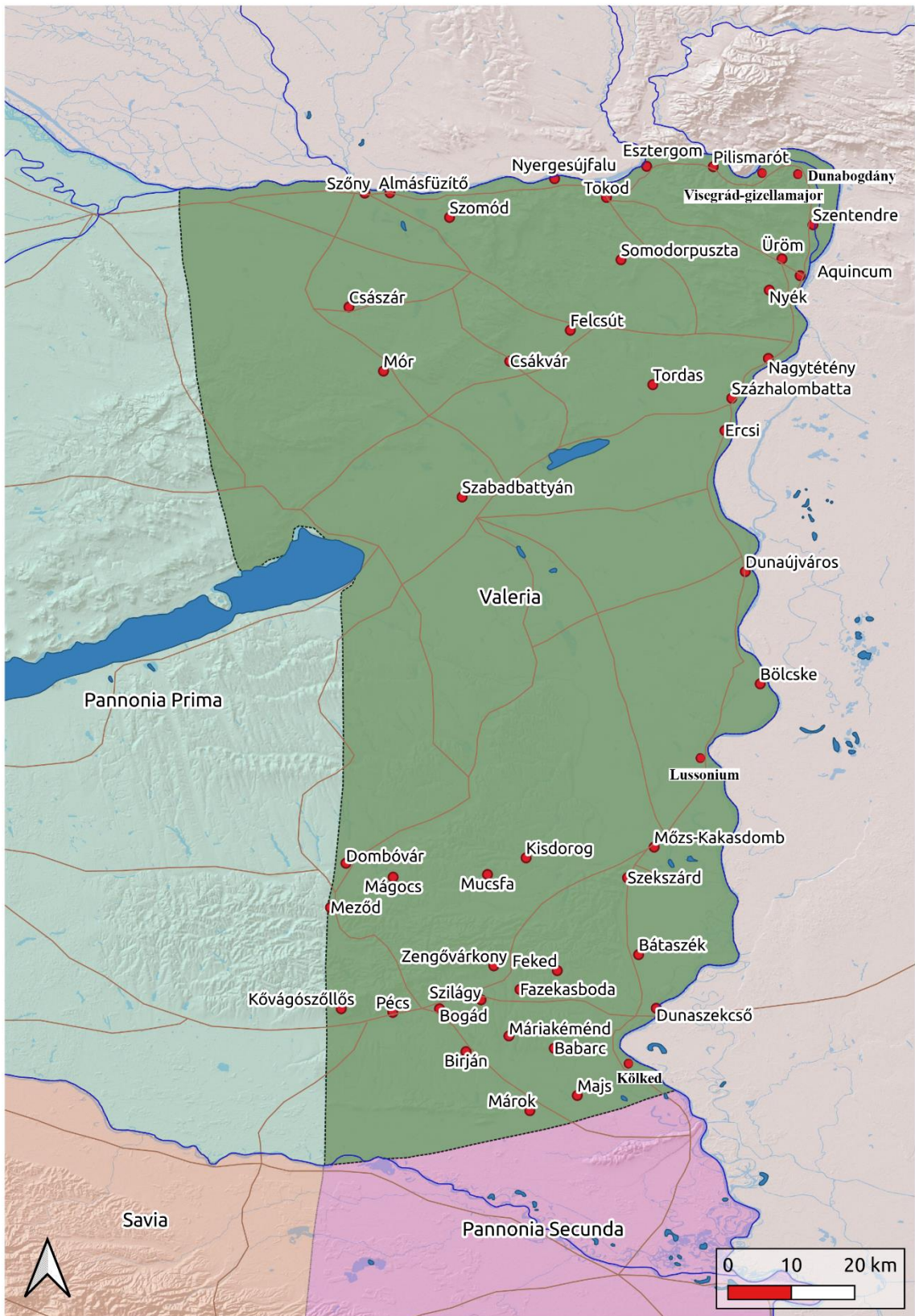
¹³⁴ VISY 1977, 38.

¹³⁵ VISY 1981, 52, 18. lábjegyzet; KOVÁCS 2005, 14.

¹³⁶ SZABÓ 2019a, 162 – 164.

¹³⁷ GÁBOR 2016, 282; NAGY – GÁBOR 2017, 262.

¹³⁸ vö: KATONA – GYŐR 1988a, 43; KATONA – GYŐR 1988b, 34; RÓMER 1866, 172

Valeria területe (Mócsy 1975 nyomán) késő császárkori temetőikkel

6. Lussonium késő császárkori temetője

6.1. A temető kutatástörténete

Lussonium római kori erődjének kutatása már hosszú időkre nyúlik vissza - már 1969-ben megkezdődött¹³⁹ – de a temetőjének feltárására csak négy évtizeddel később került sor.¹⁴⁰ Az erőd és a hozzá kapcsolódó auxiliaris vicus lakosságának meghatározása és a népesség összetételének vizsgálata szempontjából mindig is fontos lett volna a római temető lokalizálása, amely igen fontos a terület római kori topográfiájára és kutatása szempontjából is.

A település és a tábor temetőjének azonosítása 2008-ig eredménytelennek bizonyult, bár az 1980-as évek végén Visy Zsolt¹⁴¹, majd 2000-ben Váradyné Péterfi Zsuzsanna¹⁴² is végzett ilyen irányú kutatásokat Dunakömlőd területén. Mint utóbb kiderült, helyesen feltételezték, hogy a temetőnek az erődöt körülvevő dombok valamelyikén kellene elhelyezkednie, de inkább az erődtől D-re illetve DNy-ra kerestek sírokat.

A temető megtalálását végül a szerencsének köszönheti a kutatás. 2008-ban a helyi lakosokkal való beszélgetések során több sírről – köztük egy bolygatott római kőládasírról – sikerült információt gyűjteni, melyek a római kori erődtől ÉNy-ra elterülő dombháton, a szőlőhegynek a Béke utca és a Bartók Béla utca közötti szakaszán fekszenek. A bejelentést követő helyszíni szemle során a területen tegula-, és kerámia töredékeket találtak, sőt egy helyi lakos egy bolygatott tegulasírt mutatott,¹⁴³ amelynek fedőtegulái a felszínen heverték. A terepszemle és a talált leletek alapján nagy kiterjedésűnek tűnő temető területén, ezen adatok figyelembevételével indult meg 2009-ben dr. Váradyné Péterfi Zsuzsanna vezetésével a régészeti feltárás.¹⁴⁴

A megtalált temető(részlet) egy dombon terült el, melynek fennsíkján és a lejtős K-i részén kerültek elő a sírok. Az intenzív terepbejárások során talált leletanyagoknak és a helyszíni megfigyeléseknek köszönhetően, egy 125 m széles és 346 m hosszú területet sikerült kijelölni, melyen belül római sírok előfordulására lehetett számítani. A temető feltárható szélessége ettől sokkal nagyobb nem lehetett, keletről ugyanis a domb egy szakadékba torkollott, nyugatról pedig a Bartók Béla utca házai és kertjei szegélyezték.

¹³⁹ VISY 1969, 26

¹⁴⁰ SZABÓ et al. 2009, 301.

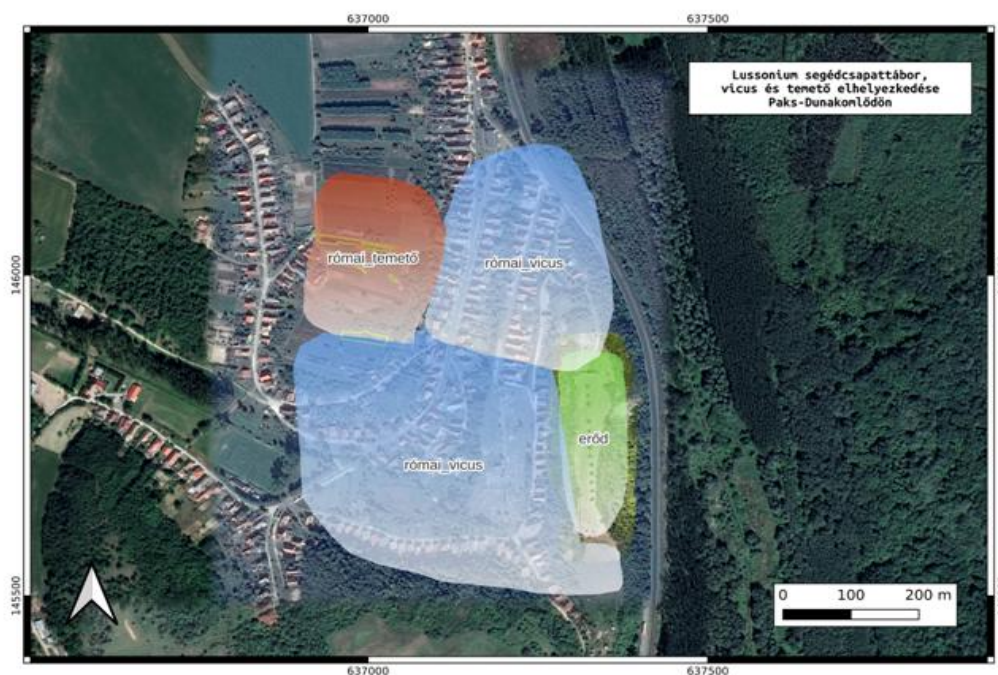
¹⁴¹ VISY 1988.

¹⁴² PÉTERFI 2003.

¹⁴³ Lussonium, 6. sír.

¹⁴⁴ 2009-2010 között a dunai limes közép-európai szakaszának világörökségi nevezéséhez kapcsolódó „Danube Limes – UNESCO Világörökség” nemzetközi program keretében. A feltárásban 2009–2010-ben a Paksi Városi Múzeum munkatársain kívül, részt vett a PTE BTK TTI Régészet Tanszéke is.

A 2009. évben ennek a területnek a közepén, a 8305. helyrajzi számon fekvő telken kezdődött el a hitelesítő feltárás – ahol előző évben a bolygatott tegulasírt is felfedezték.

6.1. ábra: Lussonium táborának, vicusának és temetőjének elhelyezkedése, mai ismereteink szerint

A feltárás előtt talajradarral műszeres lelőhelyfelderítést is végeztek a 8305. hrsz. telken, azonban a műszer nem mutatott értékelhető eredményeket, pusztán az addig is ismert tegulasír helyét sikerült lokalizálnia. Ezután munkagéppel két kutatóárok létesítésére került sor a telek K-i részén, mindkettőt ÉNY–DK-i irányban, átlósan a K–Ny-i irányú telekre. A telek K-i végében az 1. árok 4 m széles, a NY-i felén 2 m széles volt. Az árkokban öt földsír, egy tegulasír és egy sírgödör nélküli vázmaradvány került elő, valamennyi bolygatott állapotban.¹⁴⁵ A hitelesítő feltárás befejezését követően, a cél a következő évben is a régészeti munkálatok ugyanezen a telken való folytatása lett volna, azonban a telek tulajdonosa nem engedélyezte az ásásokat. Így a 2010. évi kutatásokra a 2009. évi hitelesítő feltárás helyszínétől É-ra, a 8302. hrsz. telek területén került sor, amely telek nagy részét az elkövetkező években sikerült is feltárni.¹⁴⁶ Mivel új területen kezdődtek a kutatások, a 2010. évi feltárás csak részben kapcsolódott a 2009. évben megkezdett kutatáshoz, de egyúttal lehetőséget nyílt arra, hogy a temető sírszámáról és kiterjedéséről is pontosabb képet kapjunk. Az elsődleges cél így az volt 2010-ben, hogy meghatározható legyen a temető K–Ny irányú kiterjedése. Ennek érdekében a

¹⁴⁵ vö: SZABÓ et al 2010., 302 – 303.

¹⁴⁶ Itt szeretnék köszönetet mondani a telek tulajdonosának, Futó Noéminek, aki ellenszolgáltatás nélkül, a tudomány érdekeit szem előtt tartva engedélyezte számunkra a feltárásokat a területen.

feltáró munka a terület legkeletibb részén kezdődött el, azonban a fenti célkitűzést 2010-ben csak részlegesen sikerült megvalósítani, mivel a 8302. hrsz. telek K-i felében – vagyis a domb lejtőjének alján – olyan rendkívüli sűrűséggel helyezkedtek el a sírok, hogy csupán a telek egy kisebb szakaszát sikerült feltárni, nyugat felé pedig további sírfoltok jelentkeztek. 2010-ben végül 17 sírt feltárására került sor, melyek közül egy épített¹⁴⁷, a többi egyszerű földsír volt.¹⁴⁸ A temetkezések ezúttal is kivétel nélkül bolygatott állapotban voltak, némelyik esetben nem csupán a vázat, hanem a sírgödört is jelentős mértékben túlásták a rablók, ami arra utalt, hogy a rablás és bolygatás a temetést követően hosszabb idővel történt, amikor már a felszínen nem, vagy csak alig utalt valami a sírok meglétére. Sok sír esetében a rablóárok, vagy rablógödör is jobban megfigyelhető volt, ami megerősítette, hogy a sírokat azok megjelölésének elpusztulása után (is) kifosztották.

2011-ben a Lussonium erődjében végzett, megnövekedett intenzitású feltérési munkálatok miatt nem került sor a temető kutatás folytatására, azt csak a következő évben, 2012-ben lehetett folytatni. Abban az évben a 2010-ben abbahagyott terület feltérására kerülhetett sor, továbbra is azzal a kiemelt céllal, hogy meghatározhatók legyenek a temető K–Ny irányú kiterjedésének határai. Elő is került egy É–D irányú árok, azonban ettől Ny-i irányban további sírok jelentkeztek, így bizonyos, hogy az árok nem a temető határát jelezte. Ez, és a többi árok, amit feltérásra került, nagy valószínűséggel inkább vízelvezetési célt szolgált a római temető használatának időszakában, hiszen a dombon lévő nagy szintkülönbség miatt az erózió bizonyosan pusztíthatta a felszínt és az esőzések is kimoshatták volna azokat a sírokat, amelyek a domboldalban fekszenek. A fennsíkon fekvő objektumokat ez természetesen nem fenyegette. Fontos információ volt, hogy az árkokban római kori temetkezések is előkerültek,¹⁴⁹ így bizonyos, hogy ezek a temető használati idejében már léteztek, sőt részben fel is töltődtek. 2012-ben végül 25 sírt feltérására került sor – köztük 2 sírkamra is előkerült – melyek 1 kivétellel bolygatott állapotban voltak. A feltérás jelentőségét azonban nem csupán a sírkamrák adták, hanem az is, hogy a földsírok egy részében meglepően nagy kiterjedésben maradtak meg az egykori temetkezési szokások során használt fa szerkezetek (koporsók, fa ágyak) alsó részének maradványai is. Ritka, hogy ezek a maradványok ilyen mértékben konzerválódjanak, de Dunakömlődön ez valószínűleg a száraz, löszös altalajnak köszönhető, amely nem – vagy alig – engedi magába a nedvességet. A feltárt két sírkamra közül a 45. sír az Imperium Romanum észak-nyugati provinciáiban használatos földbe mélyített sírkamrából és

¹⁴⁷ 8. sír

¹⁴⁸ SZABÓ – PÉTERFI 2010, 319.

¹⁴⁹ Pl: 80. sír, 103. sír.

nagy valószínűséggel talajfelszín fölötti cella memoriae-ból álló két részes, míg a 38. sír a délebbi, főként balkáni területekre jellemző félig földbe mélyített sírkamrából állt. Felmerült az a lehetőség is, hogy a sírkamrák valamelyike keresztények végső nyughelye lehetett, ám erre egyértelműen utaló jeleket nem sikerült felfedezni, mivel a sírkamrák falai festetlenek voltak.

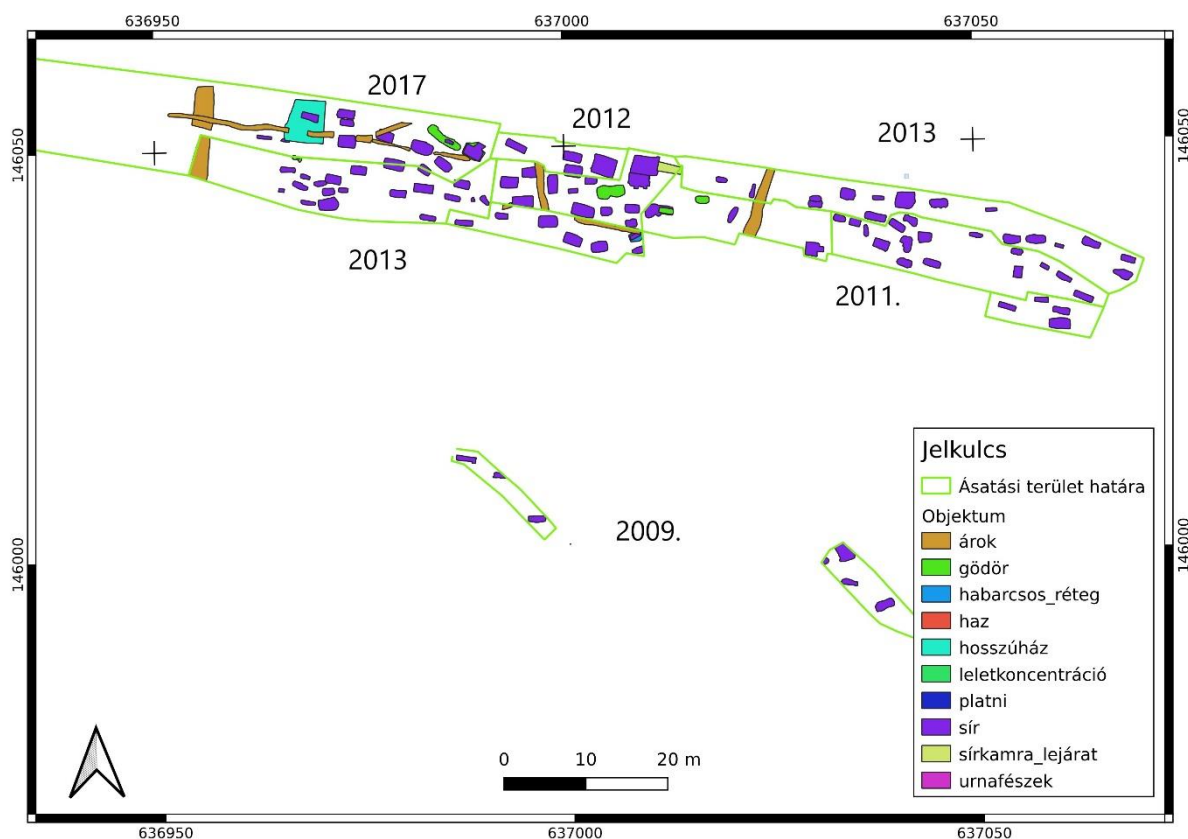
A 2013. évi ásatás fő célkitűzései közé tartozott egyrészt a 2012-ben feltárt sírkamráktól É-ra eső terület kutatása – ahol a légi felvételeken egy nagyméretű, négyzet alakú folt látszódott, valamint a korábbi években is kitűzött cél, a temető kiterjedésének Ny-K-i irányú meghatározása. A feltárás még mindig a 8302-es hrsz.-ú telekre koncentrált, de a további sírkamrák kutatása szükségessé tette a szomszédos, 8301-es hrsz.-ú telek egy részének bevonását is a kutatásba. A terület feltárása sajnos nem a remélt eredményt hozta, ugyanakkor bár nem sikerült újabb sírkamrát feltárni, de a terület ásatása közben előkerült nagymennyiségű épülettörmelék és vakolat egyértelműen utalt további sírépítmények meglétére, a 2012-ben megtalált sírkamráktól É-i irányban is.

A temető K–Ny irányú kiterjedésének meghatározása ugyanakkor végre sikerrel járt, hiszen K-i irányban kétséget kizáróan meghatározható lett a temető egykori használatának határa és a domb Ny-i részén is előkerült egy É–D irányú széles, mély árok, amelytől Ny-i irányban újabb sírok már nem jelentkeztek. A temető K–Ny irányú szélessége így 114,5 m volt, a terület legszélesebb pontján elhelyezkedő sírok között pedig 109 m volt a távolság. 2013-ban végül 41 új sírt tártak fel, de emellett előkerült egy késő bronzkori/kora vaskori urnasír, valamint egy, a neolitikum időszakából származó, a vonaldíszes kultúra edényeit tartalmazó hosszúház is.

A temető feltárásában három év szünet következett, a kutatás csak 2017-ben folytatódott tovább, amikor befejeződött a 8302. hrsz.-ú telek még fel nem tárt részének kutatása, ezúttal már Szabó Antal vezetésével.¹⁵⁰ Abban az évben újabb korszak jelent meg a késő császárkori temetőben, hiszen a kilenc római sír és a 2013-ban már észlelt, vonaldíszes kultúrához tartozó hosszúház mellett két kora Árpád kori sír is előkerült – mindkettő bolygatatlan állapotban. A sírok bolygatása a feltárt területen különösen kegyetlen volt, nem egy esetben nem csupán a vázat, hanem magát a sírt is megbolygatták a fosztogatók. Bár koporsó, vagy fa ágy nyomait ezúttal nem sikerült megfigyelni egy sírban sem, más jelenségek ezúttal is utaltak az ilyen típusú temetkezésekre.

¹⁵⁰ A feltárásban 2017-től kezdődően, újra részt vett a PTE BTK TTI Régészet Tanszéke, a Paksi Városi Múzeum munkatársai mellett.

A vonaldíszes kultúrához tartozó hosszúház feltárása komoly kihívást jelentett a 2017. évben is, hiszen az objektum rendkívül sekély mélységben feküdt (10 cm-re a humuszolt felszíntől), ezáltal a modern talajművelés (és egy rablóárok) is bolygatta. Mindezekon túl,

6.2. ábra: A 2009 – 2017. között feltárt terület elhelyezkedése

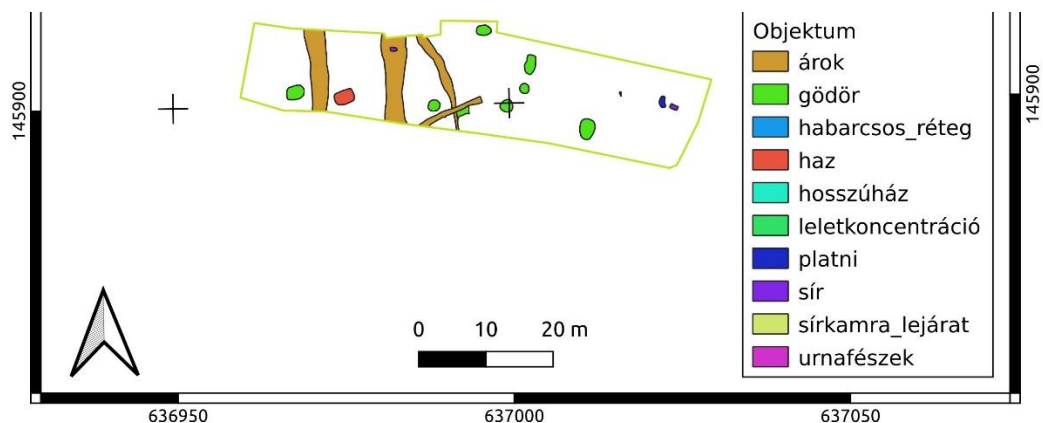
már a római korban és a kora Árpád korban is jelentős bolygatás érte a sírok megásásakor. Betöltése a széle felé haladva fokozatosan sárga löszös altalajjal feltöltött, melyben nagy mennyiségű kerámiát, pattintott kőszközöket és csontdarabokat kerültek elő. Így oldalfalainak tisztázása is kétséges, mindössze É–D irányú tájolása állapítható meg teljes bizonyossággal.¹⁵¹

Mivel a 2010–2017 közötti időszakban kutatott parcella már teljes egészében feltárássra került – és a területen meghatározható lett a temető határa K-i és Ny-i irányban is – így a 2018. évi kutatás elsődleges célja immár a temető É–D irányú kiterjedésének meghatározása lett, valamint kiemelt fontosságú volt a temetőrészlet teljes használati idejének megállapítása is. Ezt az indokolta, hogy a 2009–2017 közötti időszakban csupán késő császárkori sírok kerültek elő, ugyanakkor a 2009. évi feltárás során a sírok környékéről-, valamint a löszdomb déli részén, a

¹⁵¹ Sajnos a feltárás befejezése után nagy veszteség ért minket, az ásatási fotókat tároló számítógép merevlemeze végzetesen meghibásodott, s mivel a helyreállítása sem sikerült, az ásatás során készült fotóanyag teljes mértékben megsemmisült. Pár fotót az ásatáson résztvevő hallgatóktól össze tudunk szedni, ezeket mellékeljük a feltárási dokumentációhoz, de a 2017. évi feltárássának értékeléséhez, a naplón kívül sajnos csak az írott és rajzi dokumentációra támaszkodhattunk.

korábbi évek terepbejárásai során elszórtan a kora császárkorra keltezhető edénytöredékek – köztük terra sigillata töredékek is – előkerültek. Tehát kérdéses volt a temető korai fázisának helye és esetleges megléte is. Ennek érdekében a 2018. évi kutatás az eddigi feltárási helyszíntől délebbre folytatódott tovább, ahol a terepbejárások során a legtöbb kora császárkori leletanyag előkerült. Az ásás ugyanakkor nem a várt választ adta a kérdésekre, ugyanis bár a területen előkerültek a kora császárkor időszakára keltezhető objektumok, azonban ezek nem a temetőhöz, hanem az erődöt körülvevő vicushoz kapcsolhatók. A feltárást két feltételezett lakóház, valamint a valószínűleg ezekhez tartozó, földbevájt tárolóvermek és árkok, valamint egy kemence maradványa került elő – meglehetősen gyér objektumsűrűségben. Sír mindössze három látott napvilágot az eredetileg temetőnek gondolt területen,¹⁵² melyek a vicus objektumai között helyezkedtek el és akkor ásták meg őket, amikor a területet már nem lakták.

A leletanyag és az objektumok kiértékelése után bizonyossá vált, hogy a késő császárkori temető sírjai ezen a területen csak gyér sűrűségben fordulnak elő, így újabb sírokat inkább északabba érdemes keresni. Volt azonban a fentiekén túl is fontos eredménye a 2018. évi feltárásnak, a területen megtalálták a temető Ny-i határát jelző árkot.¹⁵³

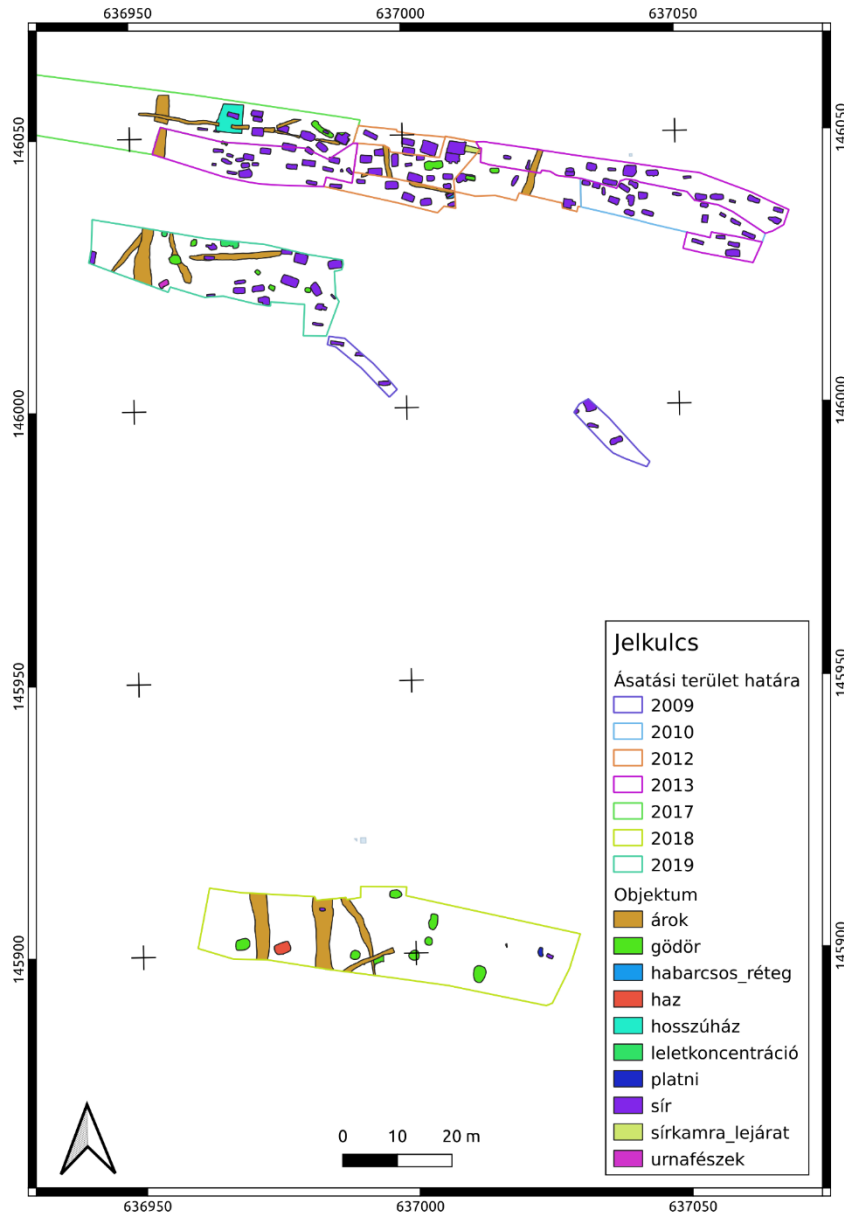
6.3. ábra: Térkép a domb D-i részének feltárájáról 2018-ban

A 2019. évi feltárási helyszínének kijelölésénél a korábban már említett szempontokat vették figyelembe. Mivel a 2018. évi ásási felülettől közvetlenül É-ra elterülő telek gazdájával egyelőre nem lehetett megállapodni a régészeti feltárásról, így ismét egy új terület feltárása kezdődött el. Ez terület a már feltárt 8302-es telektől délre helyezkedett el, a 8304. hrsz.-ú telek.

¹⁵² Két felnőtt és egy gyerek vázának maradványai.

¹⁵³ Korábban ugyanis felmerült az a lehetőség, hogy az árok talán a vonaldíszes kultúra időszakában épült hosszúházhoz is tartozhat, de mivel azon a területen is megtaláltuk, ahol csak római objektumok fordulnak elő, így bizonyossá vált, hogy az nem a neolitikum időszakához, hanem a római temetőhöz tartozik.

Kutatásával tovább bővültek a már meglévő ismeretek a temető struktúrájáról, egyúttal tovább haladhatott déli irányban a temető feltárása. 2019-ben a feltárás nem a telek keleti végén, a domb lejtőjének alján, hanem a domb (többé – kevésbé) vízszintes fennsíkján kezdődött meg, a temető nyugati végén.

6.4. ábra: Lussonium temetőjének 2009 – 2019 között feltárt része.

A feltárás során meglepetésre, újabb korszak sírját került elő, hiszen a tizennégy késő-császárkori temetkezés mellett egy késő vaskori harcos sír is felbukkant. Ezen a területen is előkerültek a vonaldíszes kultúrához tartozó hosszúház maradványai, feltárásra került egy késő bronzkori/kora vaskori urnafészek és egy újabb bolygatatlan, kora Árpád kori sírt is. A feltárt római kori sírokban több esetben is észlelhetők voltak nagy kiterjedésű famaradványok és előkerült egy földfelszín feletti cella memoriae-vel rendelkező sír is.

A temető feltárását sajnos 2019 óta nem lehetett folytatni, nem utolsósorban a Paksi Atomerőmű újabb blokkjához kapcsoló, megnövekedett infrastrukturális beruházások régészeti feladatellátása miatt, ami a Paksi Városi Múzeum régészeti kapacitásának nagy részét lekötötte. Jelen disszertáció megírásakor, 122 sír került elő az erődötől ÉNy-ra elterülő dombon. Ezek közül 3 datálható a kora Árpád kor időszakára, 2 urnasír a késő bronzkor/kora vaskor időszakában létesült, 1 korhasztásos sír pedig a késő vaskor időszakára keltezhető. A római temető így 116 sírt tartalmazott. A következő fejezetekben ezek értékelésére kerül sor.

6.2. A temető értékelése

Pannonia régészeti emlékanyagának jelentős részét teszik ki a publikált temetők, azonban egyes esetekben plusz információkat eredményezhetne a temetők újraértékelése. Mint Zsidi Paula 1997. évi tanulmányában megjegyezte, a korábbi temetőpublikációk elsősorban a leletkörülmények és sírmellékletek szakszerű közlésére, a mellékletek vizsgálatára és az azokból következő, elsősorban kronológiai problémák megoldására vállalkoznak, ritkábban kerül sor a temető szerkezetének, a temetőben előforduló különböző rítusok és sírtípusok sokszempontú, valamennyi körülményt figyelembe vevő elemzésére, ezt követően a temető általános jellemzőinek megállapítására s ezután, ha lehetséges, a temető, a temetkezések rekonstruálására.¹⁵⁴ A Lussoniumi temető értékelése során így a Zsidi Paula által 1997-ben kidolgozott módszertant¹⁵⁵ veszem alapul, annál is inkább, mert az általa kidolgozott rendszer a mai napig alkalmas egy temető átfogó bemutatására és az információs értékek kinyerésére. A módszertant ki is bővítettem ugyanakkor, hiszen ma már a modernebb feltárási eszközöknek, lehetőségeknek köszönhetően, sokkal komplexebb információs értéket nyerhetünk ki a lelőhelyekből, melyek így módosíthatják a kialakult képet. Ennek köszönhetően, – mint látni fogjuk – a vizsgált temető nem csupán Lussonium vonatkozásában hozott új eredményeket.

Az erődötől ÉNy-ra fekvő domboldalt ma főleg mezőgazdasági célra használják, többek között szőlő, búza és kukorica termesztésére, de akad jelenleg művelés alatt nem álló percella is a területen. Az előkerült leletanyag alapján, a római időszakban a Kr. u. 2. századtól a 4. század végéig használták. A 2. században az erődöt körülvevő katonai vicus terjedt ki a dombra,

¹⁵⁴ ZSIDI 1997, 17.

¹⁵⁵ Az elemzés egyes szempontjainál (sírtípus, irány, nemek megoszlása stb.) - a kiemelő és leíró módszer mellett, a számszerű adatokat is felhasználó statisztikai elemzés módszerét választotta. Az egyes sírok datálásánál, valamint a mellékletek vizsgálatánál felhasználta a régészeti analógia módszerét is. Természetesen mind a statisztikai, mind pedig az analógia módszerénél figyelembe vette azok korlátait, illetve az azokban rejlő hibalehetőségeket.

a hozzá tartozó objektumokat 2018-ban azonosítottuk is a területen. Bár a temető sírjai a vicus területén szórványosan előfordulnak, a sírok többsége ettől északi irányban fekszik. A késő császárkori temetőt az előkerült leletanyag – különösen az érmék – alapján a 3.század utolsó – / a 4. század első évtizedétől a 4. század utolsó negyedéig használták. A területen talált árkok magas számából úgy tűnik, hogy már a vicus idejében is szükség volt a terület rendezésére, a csapadék-elvezetés megoldására, amit a késő császárkorban, a temető használatának idején is folytattak.

A temető teljes kiterjedése sajnos még ismeretlen. keleti irányban kétséget kizáróan megtaláltuk a temető egykori használatának határát és a domb Ny-i részén is találtunk egy É–D irányú széles, mély árkot, amely nagy valószínűséggel a temető határát jelző árok volt. A domb déli részén, az egykori vicus területén a szórványosan jelentkező sírok szintén a temető határára utalnak ebben az irányban. É-i irányban viszont nem volt lehetőségünk feltárás végzésére, így a temető északi határa jelenleg is ismeretlen. Amit viszont ma már tudunk, azaz, hogy a temető K–Ny irányban 114,5 m széles, a terület legszélesebb pontján elhelyezkedő sírok között pedig 109 m volt a távolság.

Az értékelés alapját így a 2009–2019 között feltárt 116 római kori sír adja, melyek kivétel nélkül a késő császárkor időszakára keltezhetők. A temetőelemzés során a sírok összehasonlíthatóságához a sírindexet (a sír hosszúsága/szélessége) használom, ami lehetővé teszi azt, hogy a különböző nagyságrendbe tartozó, azonos indexű sírokat össze tudjuk hasonlítani nagyobb területen is. Sajnos a temetkezések nagy része bolygatott, csupán 18 sír volt bolygatatlan, vagy olyan, melyet csak kis részben – a modern talajmunkák – bolygattak meg, de a váz csontjai anatómiai rendben maradtak. A bolygatottság magas aránya ellenére ugyanakkor 65 sír is tartalmazott viseleti- és/vagy használati tárgyakat, illetve mellékleteket. Így csupán 51 sír esetében beszélhetünk arról, hogy ezek – a keltezés, az etnikum, valamint a társadalom-, és gazdaságtörténet szempontjából – önmagukban „információszegények”. Mint Zsidi Paula is kiemeli, ez az információszegénység ugyanakkor nem jelent automatikusan információhiányt, ezek a sírok bizonyos szempontból éppen annyi információs értéket képviselnek, mint a tárgyakkal ellátott temetkezések.¹⁵⁶

6.2.1. A temető szerkezete

A temető szerkezetét a 4. ábrán tanulmányozva szembetűnik, hogy a temetőn belül bizonyos területek sírjai elkülönülnek egymástól. A temető Ny-i és K-i része – nagyjából a 38.

¹⁵⁶ ZSIDI 1997, 19.

sír (dongaboltozatos sírkamra) és a 66./82. sírok (a két gyereksír) – között É–D-i irányban láthatunk egy nagyobb, kb. 15 m hosszú területet, ahol a sírok korábban megszokott sűrű előfordulása nem észlelhető, itt mindössze 3 temetkezést tártunk fel. Feltűnő továbbá, hogy ezen a temetőszakaszon egy É–D irányú árok (2012/1. objektum) látható, amely mesterséges határvonalként osztja két részre a temetőrészletet. Sajnos, a temető nyugati szélén elhelyezkedő árokkal (2013/57. objektum) ellentétben, nem állt módunkban megfigyelni a 2012/1. árok további kiterjedését déli irányban, de a többi ároktól eltérően, csak ez a két objektum volt követhető a 8302. hrsz. telek teljes kiterjedésében, így feltételezhetjük, hogy akárcsak a 2013/57. árok, a 2012/1. árok is tovább folytatódik, mind déli, mind az északi irányban. A fentiek alapján 2 temetőegységet különíthetünk el egymástól¹⁵⁷. A 2012/1. ároktól (és déli irányban húzott tengelyétől) nyugatra elterülő temetőrészlet az „A”, a keletre elterülő temetőrészlet a „B” megjelölést kapta. Az „A” temetőrészlet így 73 sírból¹⁵⁸, a „B” temetőrészlet 43 sírból¹⁵⁹ állt. A temető jellegzetességeit a két temetőrészletben és a temető egészében, együttesen is megvizsgálom, így könnyen kiderülhet, hogy van-e különbség a temetőrészletek között, vagy a területi elkülönülés pusztán a véletlennek köszönhető.

A sírok területi elhelyezkedésén túl, a temetkezések további – akár rétegtani – elkülönítésének nincs értelme, hiszen pusztán három sír volt, amelyet egy későbbi temetkezés megbolygatott. Ez alapján adódik az a feltételezés, hogy a temetőrészlet használati ideje nem lehetett túl hosszú. A korábban megásott sírok megjelölései minden bizonnyal még látszódtak, amikor újabb és újabb temetésekre került sor a területen, így a későbbi temetkezések – az említett három esettől eltekintve – nem sértették meg a korábban kiásott sírokat.

¹⁵⁷ A temető déli részén feltárt három sír számára értelmetlen lett volna külön egységet létrehozni.

¹⁵⁸ A 2012/1. árok körül feltárt három sír ebbe a részletbe került, mivel az ároktól nyugatra, illetve a 80. sír magában az árokban helyezkedtek el

¹⁵⁹ A temető déli részén feltárt 3 sír ebbe a csoportba került, mivel légvonalban a 2012/1. ároktól keletre helyezkedtek el.

6.5. ábra: A temető térképe a vicus területén feltárt sírok nélkül

6.2.2. A sírok mélysége és szerkezete

A sírok feltárás során rögzített mélységét nem csupán az befolyásolja, hogy eredetleg milyen mélyre ásták őket, számos más tényezővel is számolnunk kell. Elsősorban a talajmozgással, hiszen a sírok eredeti mélységét a modern földmunkák és az erózió is csökkenthette, másrészt a gépi humuszosítás is rongálhatja a sírok még meglévő mélységadatait. Ez utóbbi változó kiküszöbölése érdekében, a gépi humuszosítás során – amennyiben a sír jelentkezési szintje és a gépi humuszosítás után kialakult bontási szintje eltért – minden esetben rögzítettük a sír jelentkezési szintjét, majd ezeket hozzáadtuk a sír azon szintjéhez, ahol a bontást elkezdtük. A kapott eredmény így nem a legpontosabb ugyan¹⁶⁰, mégis képet kaphatunk a sírok eredeti mélységéről, ami fontos adatokat szolgáltat a sírok szerkezetére, így a temetkezés értékelésére is. További változó, hogy a sírok alja nem minden esetben volt vízszintes, olykor a domb lejtését követte. Ez a jelenség főként a "B" sírcsoport temetkezéseit érinti, hiszen ezek helyezkedtek el a domb lejtős részén. Ezekben az esetekben a sírok középtengelyére mértünk mélységadatot.¹⁶¹ Továbbá, a sírok mélységének természetesen nem csupán rituális, etnikai vagy társadalmi oka lehet, függhet egyszerűen az évszakoktól is, hiszen a nyári, melegebb időben könnyebb mély sírt ásni, mint a téli, fagyott talajban. A sírok mélységadatait 6 csoportba soroltam, melyeket az 1. táblázat foglal össze.

¹⁶⁰ az eltéréseket mérőrúddal és/vagy mérőszalaggal mértük.

¹⁶¹ a mélységadatok meghatározását minden esetben geodéziai GNSS műszerrel végeztük el

6.1. táblázat: A sírmélységek csoportosítása

Csoport	Mélységadat	Térképen jelölt szín
I. csoport ¹⁶²	0–30 cm között	lila
II. csoport	31–50 cm között	sárga
III. csoport	51–75 cm között	kék
IV. csoport	76–100 cm között	szürke
V. csoport	101–150 cm között	narancs
VI. csoport	150 cm felett	fekete
csoport nélküli sírok ¹⁶³	-	

Az így kapott eredmények a 2. táblázatban láthatók.

6.2. táblázat: A sírmélységek megoszlása

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
"A" temetőrészlet	10	18	11	12	19	3
"B" temetőrészlet	4	17	11	5	3	0
Összesen	14	35	22	17	22	3

A táblázatokból kitűnik, hogy három mélységcsoport a meghatározó, a 30–75, és a 100–150 cm közötti sírok, ezek a temetkezések kicsit több mint kétharmadát lefedik. Ha csoportokra bontva vizsgáljuk meg az oszlopokat, az is szembeűnő, hogy a "B" rész lejtős terepén – ahol nagyobb mélységvesztést várnánk – csupán négy sír volt 30 cm alatti, de az is igaz, csupán kilenc sír haladta meg a 75 cm-es mélységet. A sírok eredeti mélységének meghatározásához elengedhetetlen, hogy kisebb csoportokra bontva vizsgáljuk őket, így nagyobb eséllyel rekonstruálható az eredeti talajszint – illetve annak megsemmisült része. Ehhez a csoportokat térképre vetítettem, így az egymás mellett lévő temetkezések vizsgálatából kitűnhet, vajon a sírok alacsony fekvése az eredeti talajszint megsemmisülésének köszönhető-e, vagy sem.

¹⁶² ahhoz, hogy egy felnőtt koponya elférjen a gödörben, legalább 25-30 cm mélység szükséges

¹⁶³ a 22., 101., 103. sír nem rendelkezett mélységadatokkal.

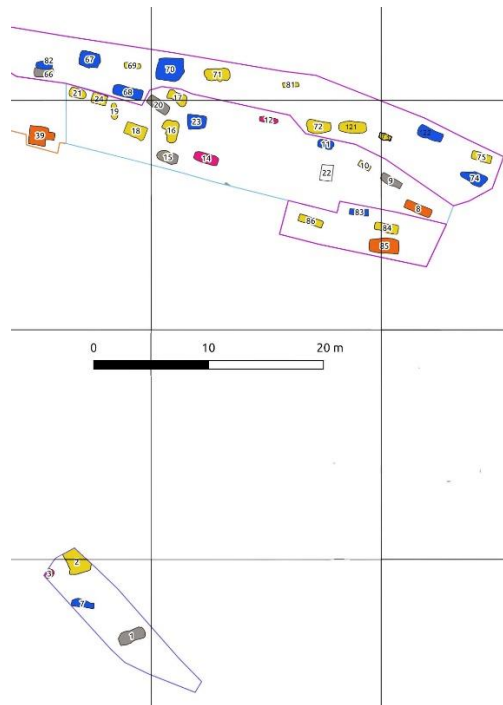

6.6. ábra. Az A temetőrészlet sírjainak mélység-ábrázolása

A 6. ábrát megvizsgálva rögtön szembetűnik, hogy három esetet kivéve¹⁶⁴, mind a 30 cm alatti, mind pedig az 50 cm alatti sírok közvetlen közelében, vagy tőlük maximum 1 m-es távolságra nem csupán a 75 cm-t meghaladó sírok, hanem 100 cm mélyen fekvő temetkezések is vannak! Tehát ezen sírok alacsony fekvése nagy valószínűséggel nem a római kori talajszint változásának, hanem a sírt megrendelő kívánságának vagy a római sírásók tevékenységének köszönhető.

A "B" temetőrészletet a 7. ábrán megvizsgálva a kép nem ilyen egyértelmű. Bár a sírok közvetlen közelében itt is találunk 75 cm-es mélységet meghaladó sírokat, azt is láthatjuk, hogy a temetkezések kétharmada nem lép túl a 75 cm-t, ugyanakkor az itt elhelyezkedő sírok kétharmadrésze 30–70 cm közé esik. Az adatokból így bár kizárhatjuk a jelentősebb talajszint-vesztéséget, de egyúttal nagyobb hibahatárt is feltételezhetünk. Az azonban kijelenthető, hogy a B temetőrészlet esetében, – a lejtős domboldal fekvésének ellenére – a sírok eredetileg sem voltak túl mélyre ásva.

¹⁶⁴ 96, 99, 100. sírok

6.7. ábra. A B temetőrészlet sírjainak mélység-ábrázolása

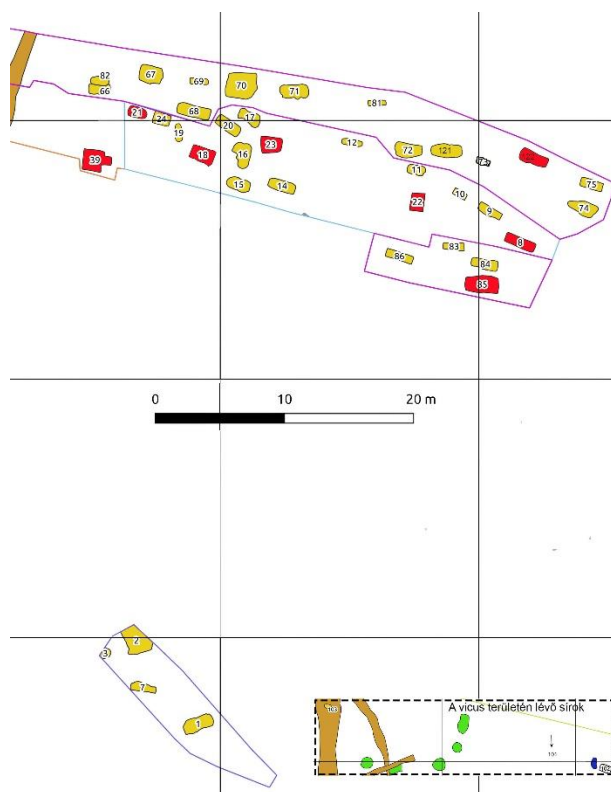
6.2.2.1 A padkás sírok

6.8. ábra. A padkás sírok elhelyezkedése az A temetőrészleten

Szintén közelebb vihet minket a sírok eredeti mélységének meghatározásához, ha az alacsonyabb fekvésű sírokat a padkás sírokhoz hasonlítjuk. Egyrészt a padkás sírok

aknájának¹⁶⁵ átlagos mélysége segíthet a padka nélküli sírok mélységátlagának meghatározásában, másrészt az olyan sírok esetében, melyeknek a padka szintje felett magasabb része maradt meg, bátran feltételezhetjük a sír mélységének csupán csekély veszteségét, vagy pedig a sírok felső rétegének egyenletes pusztulását, ami a mélységadatok egymáshoz való viszonyítása miatt nem befolyásolja számottevően az eredményeket. A padkás sírok térképen való ábrázolásán olyan szignifikáns eltéréseket láthatunk a temető sírjai között, ami akár a két temetőrész elválasztását is indokolhatja. Megfigyelhetjük, hogy miközben az „A” temetőrészleten 73 sírből 47 padkás volt, a „B” temetőrészlet esetében elenyésző a padkával ellátott sírok száma, csupán 8 db a 43 sírből – ami az esetek egy részében minden bizonnyal az ezen a területen elhelyezkedő alacsonyabb fekvésű sírok magasabb számának is köszönhető. Ha viszont ugyanezt megteesszük sírcsoportokra bontva, már azt látjuk, hogy a „B” temetőrészlet mélyebb fekvésű sírjai közül a 75–100 cm közötti sírok esetében – ahol az „A” területen 12 sírből mindössze 1 volt padka nélküli – itt egyik sem rendelkezik padkával. Így, egyes esetekben – bár összességében helytállónak tűnik az a megállapítás, hogy a sírpadkák létesítésének nagy százalékban funkcionális oka van – nem zárhatjuk ki a padkák kialakításának rituális okait sem.

6.9. ábra. A padkás sírok elhelyezkedése a B temetőrészleten

¹⁶⁵ sírakna alatt a sír padkák szintje alatti részét értem

Különösen igaz ez akkor, ha a sekélyebb sírok – bár alacsony számú, de létező – padkával való ellátottságát is figyelembe vesszük, valamint megvizsgáljuk az épített sírokat is. Az „A” temetőrészleten, az épített sírok minden esetben rendelkeztek padkával, olyannyira, hogy a 38.sír, a dongaboltozatos sírkamra esetében az épületen belül külön is imitálták a padkákat. A „B” temetőrészleten viszont az épített sírok esetében is ugyanaz a tendencia figyelhető meg, mint a földsírok esetében, vagyis a 6 esetből csupán 1 alkalommal látták el padkával a sírt.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
A temetőrészlet - padkás	1	6	8	11	18	3
A temetőrészlet - padka nélküli	9	12	3	1	1	0
B temetőrészlet - padkás	0	2	3	0	3	0
B temetőrészlet - padka nélküli	4	15	8	5	0	0
Összesen padkás	1	8	11	11	21	3
Összesen padka nélküli	13	27	11	6	1	0

6.2.3. A sírok irányítása

A temetőterképet vizsgálva, első pillantásra is szembeötlő a K – Ny-i irányítású sírok túlsúlya. A 116 sír irányításának megoszlása a 4. táblázatban foglalható össze. A képet az sem árnyalja, ha csak azt az 51 temetkezést nézzük, amelyekben a váz tájolása megállapítható.

	DDK - ÉÉNY	DK - ÉNY	É - D	ÉK - DNY	KDK - NYÉNY	K - NY
A temetőrészlet	3	4	3	5	1	57
B temetőrészlet	4	6	4	2	2	25
Összesen	7	10	7	7	3	82

A hazai kutatás a kelet–nyugati, illetve a nyugat–keleti sír-irányítás uralkodóvá válását a 3.–4. századra helyezi.¹⁶⁶ A római temetőkben máshol is gyakori, hogy nem teljesen tisztán a

¹⁶⁶ ZSIDI 1997, 26.

fő világtájak felé tájolnak, hanem a sírok nagy része elhajlik valamilyen irányban.¹⁶⁷ Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a sírokat a felkelő/lenyugvó naphoz irányítják, a nap pedig pár fok eltéréssel kel fel/nyugszik le télen, illetve nyáron.¹⁶⁸ Ez alapján a az ilyen sírokat a fő világtájak irányításához soroltam.

6.5. táblázat. A vázak tájolásának megoszlása

	ÉÉNY – DDK	ÉNY – DK	DK– ÉNY	DNY –ÉK	NYÉNY –KDK	D–É	É–D	K– NY	NY– K
A temetőrészlet	2	3	1	2	1	1	0	1	26
B temetőrészlet	0	4	0	1	0	1	1	0	7
Összesen	2	7	1	3	1	2	1	1	33

Csak a tájolás alapján a pannoniai temetőkben etnikumot ritkán lehet elkülöníteni. Az bizonyosnak tűnik ugyan, hogy sem a sírformák, sem a sírok tájolása alapján általánosságban nem vonhatunk le etnikai, vagy vallási hovatartozásra vonatkozó következtetéseket, azonban ezek elkülönülése egy temető különböző részei között már okot adhat etnikai vagy vallási különbözőségek meghatározására – Lussoniumban azonban ilyen jelenséget nem észleltünk. Meg kell végül említeni, hogy a Ny–K tájolást korábban a kereszténységgel is összefüggésbe hozták,¹⁶⁹ de ez annyira általános jelenség a pannoniai késő római temetőkben, hogy nem bizonyítható az összefüggés.¹⁷⁰

6.2.4. A sírok bolygatása

A temető 116 sírja közül 18 esetben találtunk raboltatlan sírokat, a többi 98 sír bolygatott és rabolt volt.¹⁷¹ Amennyire a sírok feltárása közben szerzett adatokból¹⁷² meg lehetett állapítani, a sírok kirablása minden esetben a szkeletonizáció, a holttest teljes felbomlása után történt,¹⁷³ de nem minden esetben tudjuk megállapítani, hogy a sír kirablása még a

¹⁶⁷ OTTOMÁNYI 2016, 130.

¹⁶⁸ A jelenséget a föld tengelyének a keringés síkjához viszonyított ferdesége, a dilatáció okozza. Nyáron az északi félteke a Nap felé-, míg télen pont ellenkezőleg „dől”.

¹⁶⁹ FÜLEP 1977, 10.

¹⁷⁰ vö: OTTOMÁNYI 2016, 131; LÁNYI 1990, 248–249.

¹⁷¹ bár a 101. sírt a munkagép bolygatta meg, mivel nem volt folt felette, esetében nem lehet vizsgálni a sírt magát ill. a betöltés összetételét, így elképzelhető, hogy még a szkeletonizáció bekövetkezése előtt fosztották ki, tehát nem tekinthetjük rabolatlanak.

¹⁷² A sírföld homogén, vagy heterogén összetétele, a sírgödör sértetlensége, stb.

¹⁷³ A szkeletonizáció bekövetkezése előtti időszakban történő rablásokra csak a temetés után közvetlenül, vagy nem sokkal később kerülhet sor, amikor a test még épségben van, vagyis a váz csontjait a rablás nem tudja

császárkorban, vagy az ezt követő korszakokban történt-e meg. Köztudott, hogy a császárkorban már számos temetőben dokumentálták a sírok kirablását, Lussonium esetében viszont a tábor területén illetve a közvetlen régiójában előkerült kora népvándorlás kori sírok igazolják azt, hogy a még álló római erőd falai közé a népvándorláskorban több idegen etnikum telepedett be, így a sírok kirablása már rendkívül korán megkezdődhetett és hosszú időn keresztül folytatódhatott. Akár a langobardok, akár a dunántúli gepidák által, de az Árpád kor és a későbbi korszakok sem jelentenek kivételt ez alól, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a területen (igaz, csak szórványosan, de) kora-Árpádkori sírok is előfordultak. Sajnálatos módon a jelen korban rendkívüli módon felvirágzott a kincskeresés, főleg a fémdetektorok elterjedésével, ami Lussonium esetében is bizonyíthatóan sok kárt okozott. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a temető területén szőlőművelés folyt, a mélyebb rétegeket is érintő rigolírozás pedig értelemszerűen a sírok egy részét nyom nélkül elpusztíthatta.

A bolygatások időpontjának meghatározásához, a másodlagos pozícióban lévő csontok elhelyezkedése vihet közelebb, ugyanis a kirabolt sírok döntő többsége négy csoportra osztható:

1. A csontok nagy része a sír alján, annak valamelyik oldalára van húzva
2. A váz egy része anatómiai rendben fekszik, a bolygatás csak a csontok egy részét érintette
3. A csontok nagy része a sírföldben, különböző szinteken van szétdobálva.
4. Nincsenek csontok a sírban

A sírok kifosztásának megállapításához több tényezőt is figyelembe kell vennünk. Az első: a szkeletonizáció bekövetkezése előtt, vagy azután került sor a rablásra? Amennyiben még a szkeletonizáció bekövetkezése előtt fosztják ki a sírt, a váz természetesen bolygatatlan marad, hiszen nincs csont, amit a rabló arrébb mozgathat. Az ilyen esetekre csupán a sír betöltésének vizsgálata deríthet fényt, a feltárás során kialakított metszeten annak a másodlagos beásásnak látszani kell. Az ilyen esetek felderítése nagyon fontos, hiszen ez bizonyosan római kori sírrablást jelent, ami az adott temető (és környékének) korabeli helyzetére is fényt deríthet. Lussonium esetében – mint korábban már említettem – egy esetben sem észleltünk a rabolatlan, vagy bolygatatlan sírok esetében másodlagos beásást a sírföldben, igaz egyes sírok felett olyannyira csekély betöltés maradt, hogy ezt nem is lett volna lehetőségünk megállapítani.

A következő eshetőséget az olyan sírrablások jelentik, melyek során a váz csupán egy részét bolygatják meg (minden esetben a felső részt, ahol az értékesebb tárgyak találhatóak) és a sír maga sem sérült. Erre a szkeletonizáció bekövetkezése után kerül már sor, de feltehetően

megbolygatni. Lussoniumban 19 esetben találtunk anatómiai rendben lévő vázat, de a sír betöltése minden esetben homogén volt, nem észleltük semmilyen nyomát későbbi beásásnak.

akkor, amikor a sír megjelölése még látszik. A rablónak nem kell keresnie a sírt, így nem sérti meg a sírfalakat és pontosan tudja azt is, hogy a fej melyik részén található a sírnak. Időt és energiát kímélve így csupán a temetkezés egy részét kell kiásnia, persze ehhez „jártasnak” is kell lennie a temetkezéseket illetően, hiszen tudnia kell, hol mit érdemes keresnie. Ez az eshetőség a temetés utáni évben/évtizedekben(?) következhet be. Akár a római temető használata során is előfordulhat, amikor a temetőt még karbantartják, de átnyúlhat a temető használata utáni időkre is, amennyiben a temetkezések nem esnek hamar az erózió áldozatául.¹⁷⁴

A koporsós sírok esetében, egy újabb lehetőséget kell figyelembe vennünk. Ha ugyanis a szkeletonizáció már bekövetkezett, de a koporsó még áll¹⁷⁵, akkor könnyedén ki lehet fosztani a sírt oly módon, hogy beütik a koporsó egy részét, majd a csontokat elég a sír közepére, vagy valamelyik oldalára tolni, esetleg a padkára kirakni, hogy jobban lehessen látni a koporsó belsejét és hozzá lehessen férni a tárgyakhoz. A sírok alján nagy mennyiségben előforduló, bolygatott vázcsontok előfordulására ez a legvalószínűbb eshetőség, hiszen nehezen elképzelhető, hogy a vázat először szépen megtisztítanak a környező betöltéstől, majd ezután dobálnák szét a csontokat, sokkal valószínűbb, hogy a vázra felülről ráásnak és a csontokat a sírfölddel **együtt** szedik fel, majd dobálják **közösen** odébb őket. Ebben az esetben márpedig a csontoknak különböző szinteken kell elhelyezkedniük, hiszen jelentősebb mennyiségű föld van közöttük és körülöttük.

A következő eshetőség akkor következik be, amikor a sír megjelölése már nem látszik és a területen sem utal semmi temetkezések előfordulására. A rablónak ebben az esetben „kutatnia” kell a sírt, amit időnként rablóárkok, gödrök alkalmazásával tehet meg. Amint rátalál egy sírra, elkezd kiásni, azonban a rablás során nem fordít gondot a váz és a sír szerkezetének megőrzésére. A földdel együtt a csontokat is kénytelen szétdobálni, ebben az esetben a sírföld különböző szintjeire kerülnek a csontok (a rabló nagy valószínűséggel kidobálja őket a gödörből és csak a betemetés során kerülnek vissza), sőt sok esetben a sír alján alig maradnak, hiszen a rabló a földdel együtt kidob mindent, így egyébként is jobban látja, mit ásott ki. Ennek az eshetőségnek a leghosszabb az időintervalluma.

Végül, előfordulhat az az eset is, amikor egyáltalán nem találtunk (emberi) csontot a sírban. Ez az eset mindig felveti a jelképes sír lehetőségét, ugyanakkor nem vethetjük el az az

¹⁷⁴ Azzal a lehetőséggel mindenképpen számolnunk kell ennél az eshetőségnél, hogy a fej helyzetét már nem tudja a sírabló, pusztán a sír körvonalát vagy beásását látja, így ha a gödör „rossz” oldalát ásta ki, folytatja a bolygatást a gödör másik felében is. Így ez az információérték számunkra elveszik.

¹⁷⁵ a környékbeli gazdálkodók elmondása szerint a domboldal kemény löszös talajában volt rá példa, hogy évtizedekig tartott, mire a benne lévő fa elkorhadt

esetőséget sem, hogy a váz részeit a sírrablás során dobálták ki a gödörből. A két lehetőség meghatározásához külső tényezők nyújthatnak segítséget. Ha a sír maga is sérült, nagy a valószínűsége annak, hogy a temetkezést rabolták korábban, így nagyobb esély van arra is, hogy a váz csontjai ennek során semmisültek meg. A jelképes sírok meghatározása ennél nehezebb, ugyanis biztosnak kell lennünk abban, hogy a talált gödör valóban sír funkciót töltött be. Ez abban az esetben lehetséges, ha a sírgödörben melléklethez köthető leletanyagot találunk. A viseleti/használati tárgyak előfordulása ezekben a sírgödörökben nem cáfolná ugyanis a sír kirablásának lehetőségét.

A fenti eshetőségeket figyelembe véve, 6 csoportot állítottam össze, melyeket a 6. táblázat ismertet.

6.6. táblázat. A bolygatott sírok csoportosítása	
I. csoport	A csontok nagy része a sír alján, vagy a csontok nagy része egy halomban található
II. csoport	A váz egy része anatómiai rendben fekszik, a bolygatás csak a csontok egy részét érintette
III. csoport	A csontok nagy része a sírföldben, különböző szinteken található
IV. csoport	A sírgödör nem tartalmazott csontanyagot
V. csoport	Egyéb bolygatás
VI. csoport	A váz anatómiai rendben található

Az így kialakított csoportokat a 7. táblázat mutatja be.

6.7. táblázat. A bolygatott sírok megoszlása						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
"A" temetőrészlet	20	6	26	3	2	16
"B" temetőrészlet	6	8	20	5	1	3
Összesen	26	14	46	8	3	19

A táblázat adatait vizsgálva, a két temetőrészlet között egyetlen esetben látszik szignifikáns különbség, azokban az esetekben, amikor a csontok nagy része a sír alján, vagy a csontok nagy része egy halomban található, vagyis pontosan abban az esetben, amikor a bolygatott csontok elhelyezkedése alapján koporsót feltételezünk a sírban. Ez nem csupán azt

az eredményt jelentené, hogy az "A" temetőrészlet sírjai között magasabb a koporsós temetkezések száma, a "B" temetőrészlethez képest, hanem azt is, hogy az "A" rész esetében valószínűleg magasabb a temetést nem sokkal követő sírrablások száma. Ugyanakkor a kapott eredmény természetesen önmagában nem fogadható el a koporsós sírok meghatározásának lehetőségeként, így szükséges más adatokkal is összevetni.

Az első ilyen adat a mélységadat lehet, hiszen a koporsóknak minimum 30 cm magasnak kellett lenniük, hogy egy embert belerakhassanak a tárolóba.

A mélységadatokat megvizsgálva az látszik, hogy az A temetőrészletben mindössze 3 esetben fordul elő 50 cm-t meg nem haladó sírmélység, de az egyetlen esetben sincs 40 cm alatt. (A "B" temetőrészletben egyetlen esetben fordul elő 30 cm alatti sírmélység ennél a csoportnál)

6.8. táblázat. Az I. típusú bolygatás megoszlása, sírmélységek szerint						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
A temetőrészlet	0	3	4	7	6	0
B temetőrészlet	1	2	3	0	0	0
Összesen	1	5	7	7	6	0

Hasonlóan szignifikáns eredményt kapunk, ha a bolygatások I. csoportját a sírgödörben talált váz szintjével vetjük össze, vagyis megnézzük, hogy a csontok a sír alján található-e, vagy az felett pár cm-el, ami feltételezne egy koporsódeszkat a halott alatt. Az „A” temetőrészlet esetében azt látjuk, hogy 18 esetben a váz nem a sír alján helyezkedik el, hanem attól számított legalább 3–5 cm magasságban.

Bár a sírokban előforduló szögeket nem tekintem a koporsós temetkezések bizonyítékának¹⁷⁶, mégis érdekes lehet az adat, hogy a 20 esetből 9 alkalommal szög, 3 alkalommal pedig fanyomok találhatóak az I. csoport sírjaiban.

Szintén érdekes lehet, ha megnézzük, hogy alakulnak a bolygatási csoportok az épített sírok esetében, amikor elvileg ugyanazzal a jelenséggel kell számolnunk, mint a koporsóknál, vagyis a sírrablás során egy légüres térben a szkeletonizáció bekövetkezése után, a csontokat nem szükséges kidobálni, elég egyszerűen arrébb tolni. Előjáróban ugyanakkor azt is le kell szögezni, hogy sajnos ezek az elméletek az épített sírok esetében csak fenntartásokkal alkalmazhatók, hiszen ezeket valószínűleg többször is kirabolhatták. Ettől függetlenül azt láthatjuk, hogy a 22 épített sírnál 8 esetben is ezzel a jelenséggel találkozunk.

¹⁷⁶ az okokat ld. az „A temetkezései szertartásnál használt faszerkezetek” fejezetben

A fent leírtak ellenére, a koporsós sírok meghatározására ez a módszer csak fenntartásokkal és bizonyos esetekben alkalmazható. Abban az esetben, ha a sírt többször kirabolják, megsemmisíthetik a koporsóra utaló körülményeket, másrészt minden esetben szükséges az információ más adatokkal való összevetése is.

Egy további adat, amellyel érdemes és kell is összevetni a bolygatások arányát, a sírokban a bolygatások után maradt tárgyak száma és létezése. Logikus lenne a feltételezés, hogy az I. bolygatási csoport esetén „alaposabb” sírrablásra számíthatunk, ugyanakkor az adatok összevetése után szignifikáns különbség nem látszik, sőt, azt láthatjuk, hogy arányaiban a feltételezett későbbi sírrablások esetén is 50–50% körüli a bolygatott sírokban megtalált tárgyak előfordulása. A két temetőrészlet összevetésében sem látható különbség, a sírok bolygatását illetően nincs eltérés a temető területén.

6.9. táblázat.					
A tárgytipusok megoszlása a bolygatott sírokban, az "A" temetőrészlet esetében					
	I.	II.	III.	IV.	V.
Ékszer	1	-	3	-	-
Ékszer, használati tárgy, melléklet	1	-	-	-	-
Ékszer, használati tárgy, egyéb	-	-	1	-	-
Ékszer, viseleti tárgy, melléklet	-	-	1	-	-
Ékszer, melléklet	1	1	4	-	-
Viseleti tárgy	4	1	-	-	-
Viseleti tárgy, melléklet	3	1	1	-	-
Viseleti tárgy, melléklet, egyéb	-	-	1	-	-
Használati tárgy	-	-	2	-	-
Használati tárgy, egyéb	1	-	-	-	-
Melléklet	-	1	3	-	1
Összes sír/sír tárgyakkal	20/11	6/4	26/16	3/0	2/1

A sírok kifosztásának idejét illetően, az első két bolygatási csoport a mérvadó. Ezeket az adatokat összegezve arra a következtetésre juthatunk, hogy – bár a sírrablások nem egy adott időpontban, hanem folyamatosan és rendszeresen zajlottak – a sírok nagy részét – több mint egyharmadát - már a római időszak végén, vagy legalábbis nem sokkal utána kifosztották. A

rabolt sírok kifosztásának másik időpontja valószínűleg az Árpád korban következett be - sírjaik előfordulása a területen legalábbis ezt a lehetőséget veti fel – ennek azonban régészeti bizonyítékát nem sikerült megfogni, az Árpád kori sírok egy esetben sem vágtak el római kori sírokat. Végezetül a sírok bolygatásánál a modern kori rablásokat is meg kell említenünk, az 1 – 7. sírok területén a telektulajdonosok elmondása szerint rendszeresen zajlott „kincskereső” tevékenység.

Meg kell még említeni egy különös jelenséget a temetőben. Ugyanis a kirabolt sírok egy részében a sír padkájára tették a koponyát. Ezeknél a síroknál nincs nyoma annak, hogy a halott fejét vágták le és tették a temetéskor a sír padkájára. Éppen ezért gondolhatjuk, hogy az egyik sírrabló beteges, vagy fekete humoros szokása volt, hogy a koponyát kitette a padkára, így az mintegy nézhette sírjának kifosztását.

6.10. táblázat. A tárgytypusok megoszlása a bolygatott sírokban, a "B" temetőrészlet esetében					
	I.	II.	III.	IV.	V.
Ékszer	-	1	3	-	-
Ékszer, viseleti tárgy, melléklet	-	-	1	-	-
Ékszer, melléklet		1	1	-	-
Ékszer, melléklet, egyéb	-	1	-	-	-
Viseleti tárgy	-	-	1	-	-
Viseleti tárgy, melléklet	1	-	-	-	-
Használati tárgy	1	-	-	-	-
Melléklet	2	1	5	-	-
Egyéb	-	-	1	-	-
Összes sír/sír tárgyakkal	6/4	8/4	20/12	5/0	1/0

6.2.5. A csontvázak nem-, és életkor szerinti megoszlása

Sajnos előjáróban meg kell említeni, hogy anyagi fedezet hiányában az antropológiai vizsgálatok csak a temetkezések kis százalékában történtek meg. Az életkor meghatározása így csupán a csontméretek (infans/juvenis), a nem az esetlegesen megmaradt leletek alapján történt. Így ebben a részben jobbára csak a tények ismertetésére szorítkozom.

A sírok esetében a megállapítható nem és az elhunytak száma az alábbi táblázatban foglalható össze:

Sírszám	Elhunytak száma	Nem	Életkor	Meghatározás alapja
001	1			koponya
002	1			koponya
004	2	nő és gyerek		koponya
006	1			koponya
008	2	férfi és nő		viseleti tárgyak
009	1			koponya
010	1	gyerek	10 – 14 éves	antropológiai vizsgálat
011	1	gyerek	Infans I - II.	sírméret
013	1			koponya
015	2			koponya
017	1	gyerek (lány)	Infans I - II.	sírméret, csonthossz
018	1	férfi	35–60 éves	antropológiai vizsgálat
019	1	gyerek	3–5 éves	antropológiai vizsgálat
020	1			koponya
021	1	gyerek (lány)	Infans I - II.	sírméret, csonthossz
022	2			koponya
023	1	gyerek	Infans I -II	sírméret, csonthossz
024	2	nő gyerek	? Infans I.	sírméret, csonthossz
025	1	nő	48–52 éves	antropológiai vizsgálat
029	1			koponya
031	1			koponya
032	1	gyerek	1–2 éves	antropológiai vizsgálat
033	1	férfi	38–47 éves	antropológiai vizsgálat
035	1	férfi		viseleti tárgy
037	3	nő gyerek gyerek	30–60 éves 1–3 éves 13–15 éves	antropológiai vizsgálat
038	4	férfi férfi nő gyerek	48–52 éves 49–53 éves 51–55 éves 4–7 éves	antropológiai vizsgálat
039	2	nő gyerek	37–41 éves 4–7 éves	antropológiai vizsgálat
040	1			koponya
041	1			koponya

043	1			koponya
044	1	gyerek	Infans I -II.	sírméret, csontosság
045	2	nő v. lány és ??		sírméret, viseleti tárgy
046	1	férfi		viseleti tárgy
047	1	nő		viseleti tárgy
048	2	nő gyerek	36–40 éves 2–4 éves	antropológiai vizsgálat
049	1	gyerek	Infans I -II.	sírméret, csontosság
050	2	férfi és nő (?)		viseleti tárgy, koponya
051	1	nő		viseleti tárgy
052	1			koponya
054	1	gyerek	Infans I.	sírméret, csontosság
055	2	férfi és nő (?)		koponya
056	1	nő		viseleti tárgyak
057	1	nő		használati és viseleti tárgy
058	2	férfi és nő		viseleti tárgy
059	2			koponya
060	1	férfi		viseleti tárgy
061	1	férfi		viseleti tárgy
062	1			koponya
063	1	nő		viseleti tárgy
064	1			koponya
065	1	gyerek (lány)	Infans I -II	viseleti tárgy
066	1	gyerek	Infans I.	sírméret, csontosság
067	2	nő és gyerek		koponya
068	1	nő		viseleti tárgy
070	2			sírméret
071	3	férfi és ??		koponya, használati tárgy
073	1	gyerek	Infans I -II.	sírméret, csontosság.
074	1	férfi		viseleti tárgy
075	1	nő		viseleti tárgy
076	1	nő		viseleti tárgy
077	1	gyerek (lány)	Infans I -II.	sírméret, viseleti tárgy
078	1	nő		viseleti tárgy
079	1	gyerek (lány)	Infans I.	csontosság, viseleti tárgy
080	1			koponya
082	1	gyerek	Infans I.	csontosság
084	1	férfi		viseleti tárgy
085	1			
086	1			koponya
087	1			koponya
089	1	gyerek (lány)	Infans I -II.	csontosság, viseleti tárgy

090	1			koponya
091	1	gyerek (lány)	Infans I.	sírméret, viseleti tárgy
092	1	férfi		viseleti tárgy
093	1	nő		viseleti tárgy
094	1	férfi		viseleti tárgy
096	1			koponya
098	1			koponya
099	1			koponya
100	1			koponya
101	1			koponya
102	1	gyerek (lány)	Infans I -II.	csonthossz, viseleti tárgy
103	1			koponya
104	1	nő (?)		1 db gyöngy
105	1			koponya
106	1	férfi		fegyver, viseleti tárgy
107	1	gyerek		sírméret
109	2	nő és ??		sírméret, viseleti tárgy
110	1	férfi		viseleti tárgy
111	1	nő		viseleti tárgy
112	1	férfi		viseleti tárgy
114	1			koponya
115	1			koponya
116	1			koponya
118	1	nő		viseleti tárgy
122	1			koponya

Bármilyen elemzés fals eredményeket hozna, hiszen a 116 temetkezés közül csupán 61 esetben rendelkezünk információval az elhunytak nemét vagy életkorát tekintve. Egy tekintetben azonban valamivel jobb helyzet alakulhat ki, hiszen a gyermeksírok a csontok hosszúsága és a sír kisebb mérete alapján viszonylag nagy biztonsággal elkülöníthetők. A meghatározott esetek temetőrészekre lebontott adatait a 12. táblázat tartalmazza.

Első ránézésre rendkívül nagyszámúnak tűnhet a gyereksírok aránya, azonban egyes késő császárkori temetőkben a gyerek-halálozások száma még ennél is magasabb¹⁷⁷, a lussoniumi 22%-os arányszám ebből a szempontból nem nevezhető kiugrónak. Más a helyzet, ha a két temetőrész közötti különbségeket nézzük ebben a tekintetben. Az "A" részen nagyjából egyenletes a férfi – női sírok aránya és azt láthatjuk, hogy a 73 sírból „mindössze” 10 a gyerek-

¹⁷⁷ vö: OTTOMÁNYI 2016, 133, 300.lábjegyzet.

, és 4 a nő gyerekekkel való kettős temetkezése.¹⁷⁸ Ez azt jelenti, hogy „csak” minden 5. sírban található gyermek-temetkezés. A "B" temetőrészlet esetében ez az arány sokkal magasabb, csaknem minden 3. sírban található gyerek az itt elhelyezett 43 temetkezésből.

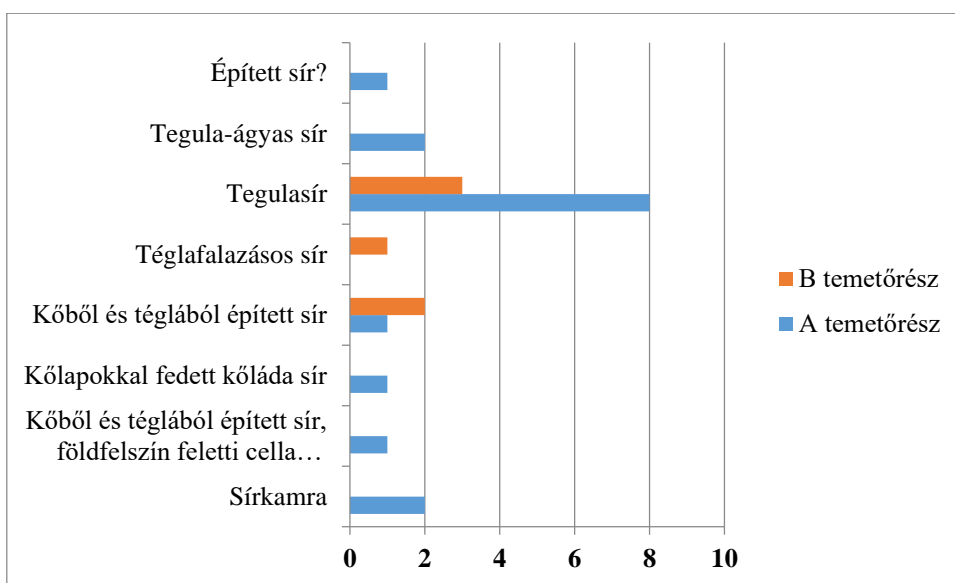
6.12. Táblázat. A meghatározható vázak nem és életkor szerinti megoszlása		
	A temetőrész	B temetőrész
Férfi	10	3
Nő	11	3
Gyerek	10	10
Férfi és Nő	2	1
Nő és Gyerek	3	3
3 vagy több vázas temetkezés	1	1
Kettős temetkezés nem meghatározás nélkül	1	3
Összesen	39	24

6.2.6. A sírok tipológiai besorolása

A sírtípusok között az épített sírok a leglátványosabbak. Lussonium késő császárkori temetőjében 22 ilyen temetkezés került elő, vagyis a sírok százaléka, melyet a 13. táblázat mutat be.

¹⁷⁸ a 38. sírban is temettek el gyereket

6.13. táblázat. Az épített sírok megoszlása		
	A temetőrész	B temetőrész
Sírkamra	2	-
Kőből és téglából épített sír, földfelszín feletti cella memoriae-val.	1	.
Kőlapokkal fedett kőláda sír	1	-
Kőből és téglából épített sír	1	2
Téglafalazásos sír	-	1
Tegulasír	8	3
Tegula-ágyas sír	2	-
Épített sír?	1	-
Összesen	16	6

6.2.6.1. Sírkamrák és a cella memoriae-vel ellátott sírok

Lussoniumban három olyan sír került elő, amely megfelel ennek a kritériumnak.

A 38.sír egy nagyrészt földbe mélyített, dongaboltozatos, téglalap alaprajzú sírkamra, melynek bejárata K-ről nyílik.¹⁷⁹ Dongaboltozata – vagy legalábbis annak egy része – a

¹⁷⁹ Alaprajza megegyezik a pécsi VIII. sírkamráéval. Ld: Fülep 1984, Fig. 19.

földfelszín felett, a kamra része a bejáratával együtt pedig bizonyosan az egykori földfelszín alatt helyezkedett el. A kamra bejáratához egy földbe mélyített, kiépített lejtős rész vezet, melynek alját és oldalfalait vékonyan bevakolták és lemeszelték. A kamra felett emlékezeti hely alapozását nem találtuk meg.

A 45. sír egy olyan épített temetkezés, amely egy földbe mélyített, kőből és téglából épített kamrából és valószínűleg egy részben vagy egészben földfelszín feletti cella memoriae-ből áll. Ez utóbbira utalhat a sír nyugati végén talált két függőleges cölöphely, valamint a ládaszerű kamra keleti végében talált ferde oszlopot tartó másik két cölöphely.

A 109. sírnál egy négyzet alakú emlékezeti hely alapozása került elő, amely alatt egy kövekből és téglákból épített sír helyezkedett el.

A Lussoniumban feltárt sírkamrák egyiket sem unikális típus, párhuzamaik megtalálhatók a pécsi ókeresztény temetőben.¹⁸⁰ Magyar Zsolt gyűjtése szerint a kisméretű sírkamrák csoportjába sorolhatók.¹⁸¹

A 38. sírkamrára jellemző stílus a késői császárkorban Kis Ázsiában és a Balkánon egyaránt divatos, kétségtelen, hogy a lussoniumi kamra eredete is tőlünk délre keresendő. A Balkántól északra a típus a limes mentén is elterjedt, Nagy Levente gyűjtése szerint Florentia, Intercisa és Visegrád – Gizellamajor településein,¹⁸² ezeken kívül Solvában is előkerült ez a típus¹⁸³. A temetkezések feletti emlékezeti helyek a halotti lakomák, megemlékezések során játszottak szerepet.¹⁸⁴ Az ókeresztény temetővel való hasonlóság természetesen felveti azt a lehetőséget, hogy ezek a temetkezések keresztény halottak számára készültek volna, azonban egyik sírban sem találtunk semmit, ami kapcsolatba hozható lett volna a kereszténységgel – ettől függetlenül ezt a lehetőséget nem csak, hogy nem zárhatjuk ki, hanem egyenesen valószínűnek tűnik. Ami a datálást illeti, a 38. sírban ugyan nem találtunk régészeti leletanyagot, az emlékezeti hellyel rendelkező 45. és 109. sír esetében viszont magában a sírban, illetve a sír feletti részen talált egy-egy Valentinianus érem helyezi „*post quem*” idősíkba ezeket a temetkezéseket.

A pécsi ókeresztény temetővel való hasonlóság kapcsán meg kell említeni azt a tényt, hogy Pécsen a sírkamrák mellett előkerültek komplikált alaprajzú, több apszisos, vagy sokszögű alaprajzú épületek is, amelyek eredetileg nem biztos, hogy temetkezés céljára épültek, de esetleg arra is használhatták őket.¹⁸⁵ Lussoniumban egyetlen esetben találkozhatunk

¹⁸⁰ vö: VISY 2007, GÁBOR 2008, NAGY 2016 – további irodalommal.

¹⁸¹ MAGYAR 2012, 135.

¹⁸² NAGY 2016..

¹⁸³ Bánomi I. temető, 194, 262. sír. Ld: KELEMEN 2008, 47, 60.

¹⁸⁴ GÁBOR 2013, 201.

¹⁸⁵ KATONA-GYŐR 2013, 177.

hasonlóval, a 38. sírtól ÉK-i irányban, mindössze 2 m távolságban egy 2x1 m kiterjedésű épület omladéka került elő, amely habarccsal tapasztott járószínttel rendelkezett. Az épület omladéka alatt sírt nem találtunk, így feltételezhetően emlékezeti-, vagy egyéb rituális célra szolgálhatott a kis építmény.

A késői császárkorban épített sírkamrák között vannak ugyan olyanok, amelyeket egy személy számára készítettek, de akad olyan is, amely családi vagy közösségi temetkezési helynek tartható. Méretük természetesen ennek a „funkciónak” megfelelő, Lussonium esetében, mindhárom emlékezeti hellyel ellátott sír több személyes. A 38. sírba 4 személyt (és egy kutyát) temettek el, bár kétséges a temetés egyidejűsége. Az biztos, hogy a bejáratot lezáró kőlapot kívülről egy kőoszloppal zárták le, ez talán arra is utalhat, hogy a kőlap a többszöri elmozgatás hatására instabillá vált, így fél volt hogy nem zárja le megfelelően a kamrát. A 45. sírban talált koponya 2 személy temetéséről árulkodik, azonban a kamra mérete további temetések elhelyezésére is alkalmas volt. A 109. sírban nem találtunk ugyan koponyát, de a sír mérete itt is valószínűsíti 2 személy egymás mellett való elhelyezését.

A Sopianae-ban feltárt sírkamrákat illetően Visy Zsolt arra a megállapításra jutott, hogy csak a nagyméretű temetőépületek tengelytájolása K–Ny-i irányú,¹⁸⁶ Lussoniumban viszont mind a 38. sír, mind pedig a földfelszín feletti emlékezeti hellyel rendelkező 45. és 109. sírok K–Ny-i irányításúak. Akárcsak Pécsen, Dunakömlődön is talán a sírok domboldalba való beépíttessége magyarázza ezt az irányítást, hiszen a sírok fölé emelt cellába biztosítani kellett a bejutást. Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban látszólagos problémát jelenthet ugyanakkor, hogy noha tudjuk, hogy a négyszögletes, dongaboltozatos sírkamrák fölé szokás emelni emlékezeti kápolnát, Lussonium esetében semmi nyomát nem találtuk felszínen épületnek, amely a 38. sír felett épült volna. A sírok környékének pusztulása ugyanakkor tény, a 45. sír esetében is csupán a kamra-részben elhelyezett 4 cölöphely utal a felszíni épület egykori meglétére, továbbá a 38. sír környékén számos esetben találtunk köveket és habarcsdarabokat, amelyek bizonyosan épületből származnak. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a 38. sírtól ÉK-i irányban, mindössze 2 m távolságra feltártunk egy földfelszín feletti épületet, amely alatt sírkamrát nem találtunk, így több mint valószínű, hogy ez az épület is emlékezeti helyként „funkcionálhatott”.

Egy esetben sem utal arra semmilyen körülmény, hogy az emlékezeti helyekből lejárattal nyílt volna a kamrák belsejébe. A 45. sír esetében a kamra tetszőszerkezetéből ugyan semmi nem maradt meg, a 109. sír esetében pedig találtunk egy kör alakú mélyedést a négyzet alakú épület közepén, de utóbbi nagy valószínűséggel inkább a rablás során létesített „bejárat”

¹⁸⁶ VISY 2007a, 111.

lehetett. A 38. sír esetében viszont kiépített bejárati rész vezetett a sírkamra belsejébe, melyet egy kődarabbal torlaszoltak el. Sopianae-ban ilyen jellegű bejárati rész nem került elő, a Balkánon található, hasonló szerkezetű sírkamrák bejáratait viszont kőlapokkal zárták el.¹⁸⁷

6.2.6.2. Kőlapokkal fedett kőláda sír

Ennek sírfajtának az oldalfalait négyzet és téglalap formára faragott kövekkel rakták ki, a sírt pedig 3 nagyméretű kőlappal fedték le. B. Vágó Eszter úgy gondolta, a típus hellenisztikus eredetű késő császárkori temetkezési forma,¹⁸⁸ amely Ottományi Katalin szerint Pannonia szinte valamennyi gazdag temetőjében előfordul.¹⁸⁹

6.2.6.3. A kőből és téglából épített sírok

Ezek közös jellemzője, hogy kő és téglával vegyes felhasználásával készültek. Általában a sírépítmény alsó részének megépítéséhez használnak köveket, majd ezt egészítik ki a felső részen téglával. Az épített sírok ilyen kivitelezése olyannyira elterjedt Pannonia legtöbb késő császárkori temetőjében, hogy egyetlen etnikumhoz sem köthetők és a sírokban talált leletanyag sem indokolja az etnikummal való párosítást. Lussoniumban ezek a sírok minden esetben falazás nélküliek, a köveket és téglákat „szárazon” pakolták egymásra. A sírforma, előfordul Pécsen¹⁹⁰, Budaörsön¹⁹¹, Solva-ban¹⁹², vagy Inercisa-ban¹⁹³ is.

6.2.6.4. A tegulasírok

A legnagyobb számban a tegulasírok fordulnak elő az épített sírok között, szám szerint 11 esetben. Az elnevezést illetően szándékosan kerülöm a korábbi publikációkban elterjedt téglasír megnevezést, ez ugyanis félrevezető lehet. Téglának az épülettéglát (later) nevezhetjük, a sírok oldalfalainak épülettéglával, tetőszerkezetének tetőfedő cseréppel való kirakása azonban egy másfajta kialakítás, az „örök lakhely” pontos másának felépítését adja, mely akár egy teljesen más rituális kontextusba is sorolható. Így célszerűnek tartom előbbi számára a tegulasír, utóbbi számára a téglasír megnevezését, különösen azért, mert Lussonium temetőjéből

¹⁸⁷ VISY 2007b, 143.

¹⁸⁸ VÁGÓ-BÓNA 1976, 142.

¹⁸⁹ OTTOMÁNYI 2016, 161.

¹⁹⁰ KATONA-GYŐR 2013, 167.

¹⁹¹ OTTOMÁNYI 2016, 161.

¹⁹² KELEMEN 2008, 80.

¹⁹³ VÁGÓ-BÓNA 1976, 142.

előkerült csak tegulából és csak épülettéglából épített sír¹⁹⁴ is, így semmiképpen sem szerettem volna egy csoportba sorolni őket.

6.10 ábra. Sír típusok elhelyezkedése az A temetőrészleten
(szürke=kőből vagy kőből és téglából épített sír, piros=téglát tartalmazó sír)

A tegulasírok kialakításuk szerint lehetnek ládás vagy sátozottós szerkezetűek. Lussoniumban előbbi három, míg utóbbi öt esetben fordult elő, három sír pedig olyan mértékben sérült, hogy tetőszerkezetét már nem lehetett megállapítani.

Téglafalazásos sír (épített téglasír) egyetlen darab található a temetőben (81. sír). Ennek oldalfalát egymásra vízszintesen rakott épülettéglából alakították ki, teteje azonban nem sátozottós, hanem nagy valószínűséggel ládás kiképzésű volt, amelyet tegulákkal fedtek le.

Olyan sírok, melyekben a sírnak csupán az oldalfalainál vannak tegulák, vagy olyan sírok, melyeket csak tegulával fedtek volna le, Lussoniumban nem fordultak elő.

¹⁹⁴ 81. sír

6.11. ábra. Sírtípusok elhelyezkedése a B temetőrészleten
 (szürke=kőből vagy kőből és téglából épített sír, piros=téglát tartalmazó sír)

Korábban általános vélekedés volt a hazai temető kutatásban, hogy a tegulasírok a késő császárkori, gazdagabb lakosságra jellemző épített sírok ritkább változatai.¹⁹⁵ Ez a vélemény azonban a feltárt bolygatatlan sírok számának növekedésével már korrekcióra szorulhat. Összehasonlítva a limes mentén található publikált temetők anyagát, világosan kitűnik, hogy a tegulasírokban található leletanyag nem feltétlenül gazdagabb halottra utal, mint a földsírokba temetettek leletanyaga. Két példa is jól mutatja ezt: Tokod esetében például a tegulasírok több mint ¼-ében egyáltalán nincs semmilyen leletanyag¹⁹⁶, Solva temetőjében pedig több üvegedény található a bolygatatlan földsírokban, mint az ugyanilyen tegulasírokban. Intercisa temetőjét illetően B. Vágó Eszter egyenesen nem a tegulasírokban, hanem a koporsós sírokban eltemetett személyeket tartották gazdagabbnak.¹⁹⁷

Említést kell tenni arról is, hogy az épített sírok építőanyaga függhet attól is, hogy a temető közelében volt-e kőbánya, vagy tégláégető. Ráadásul a késő-császárkori és kora-

¹⁹⁵ a véleményt legutóbb ld: OTTOMÁNYI 2016, 154.

¹⁹⁶ LÁNYI 1981, 180.

¹⁹⁷ B.VÁGÓ-BÓNA 1976, 144

népvándorlást megelőző népesség sírjainál az elszegényedés miatt gyakran használtak fel a sírok kialakításánál másodlagosan bontott építőanyagot.

6.2.6.4.1. A tegula-ágyas sírok

Az épített sírok utolsó típusába a tegula-ágyas sírok (39, 90. sír) tartoznak. Ezek esetében a sírnek csupán „alja” van, viszont az utolsó tegulát ferdén kissé megemelik a sír építéskor, így nyeri el az ágyformát a konstrukció. Eredetére nézve véleményem szerint az a feltételezés nem állja meg a helyét, mely szerint tulajdonosaiknak valószínűleg nem állt rendelkezésükre megfelelő mennyiségű téglá, de igyekeztek megőrizni a hagyományos, római sír kialakítását.¹⁹⁸ Ha így lenne, nem lenne ágy-szerű kiképzése a tegulasornak, mely ez által már funkcionális jelleget ölt. A sírtípus értékelése nem választható külön a halotti ágyak szerepétől a késő császárkori temetkezésekben.

6.12. ábra: a 90. sír metszetrajza

A feretrum szerepe a késő császárkori temetkezési szokásokban

A halott ágyra fektetése nem idegen a római temetkezési szokásoktól, a temetések során használt halotti ágyakat már a görög vázafestmények is megőrizték.¹⁹⁹ A etruszk szarkofágok fedelét is ágyként képezték ki, amelyen a halott vagy a halottak feküdtek.²⁰⁰ A Kr. e. 1. századi Amiternumi márvány reliefen pedig azt is láthatjuk, ahogy az elhunytat ágyon szállítják végső nyughelyére.²⁰¹ De nem csupán ábrázolják a római korban, hanem írott forrásokban is megemlítik őket, pl. az Aeneis-ben Misenus és Pallas temetése kapcsán²⁰², Suetonius is említést tesz róla Domitianussal kapcsolatban,²⁰³ de olvashatunk róluk Martialis Epigrammáiban²⁰⁴ is.

A temetkezések során is felhasznált, fából készült fejtámaszos ágyak használata a mindennapokban és a halotti lakomák során is általános a római korban, számos falfestmény és

¹⁹⁸ OTTOMÁNYI 2016, 154.

¹⁹⁹ ld. pl. COLDSTREAM 1977, 111-112; BOARDMAN 1997, Pl. 256.

²⁰⁰ ld. pl. TOYNBEE 1971, Pl. 2-3.

²⁰¹ vö. Toynbee 1971, Pl. 11.

²⁰² ld. Misenus: Aeneis 6. 212-35.; Pallas: Aeneis 11. 59-99. In: Vergilius: Aeneis.

²⁰³ Domitianus 17. In: Suetonius: Caesarok élete.

²⁰⁴ Martialis: Epigrammák. 2.81 és 8.75

kőemlék örökíti meg formájukat.²⁰⁵ Bátran mondhatjuk tehát, a kora császárkorban, illetve az azt megelőző időszakban nem csupán mindennapos használatban, hanem funerális környezetben is használnak ágyakat. Nem véletlen, mivel a lakomákon is ágyon fekvé fogyasztották el az ételeket, így az elhunytat is fekvé ábrázolták, sokszor az ágy előtt felállított étellel, itallal megrakott asztallal. Mivel azonban az írott források a késői korban már nem szolgáltatnak adatokat létezésükre vonatkozóan a temetkezési szokásokban, a szokás tovább élését csak a késő-császárkori sírok régészeti adatai bizonyíthatják.

Lussoniumban ezzel kapcsolatban elsőként az épített sírokat érdemes vizsgálni, hogy azokban megfigyelhető-e a halotti ágy maga, vagy esetleg annak egy "imitációja". A halotti ágy ebben az esetben az a síron belül külön létrehozott nyughely, amelyre az elhunytat az örök alváshoz lefektették. Ezzel az épített kivittel kapcsolatban talán a sírágy kifejezés használata a helyesebb, ezeket ugyanis a sírok aljából alakították ki oly módon, hogy a megépített sír padlójának egyik végét – általában a nyugatit – ferdén megemelték mint egy fejtámaszt, vagy párnát. Lussoniumban a 22 épített sírban 8 esetben is előfordul ilyen „imitáció”,²⁰⁶ míg két esetben maga a sírágy figyelhető meg.²⁰⁷

Szembevetendő, hogy jellemzően csupán a kő-, illetve a vegyes építésű sírok esetében beszélhetünk sírágyról a lussoniumi temetkezésben, a tegulasírok között csupán két esetben fordult elő.²⁰⁸ Nem lehet véletlen, hogy míg az egyik konstrukció esetében minden sír tartalmaz sírágyat, a másik esetében ez kevésbé jellemző. Csupán egyetlen vegyes konstrukcióval épített sír van, melynél a sírágy nem figyelhető meg, de ebben az esetben az egész sírt feldúlták. Kérdés, hogy a jelenség véletlen-e, vagy olyan oka lehet, melyre választ az eltérő etnikum, vallás, társadalmi rang, vagy egyéb funerális hagyomány adhat? Branka Migotti egy ilyen sírt a 4. század végére - 5 század elejére keltezett, annak alapján, hogy a kövön nem Krisztus-monogramot, hanem latin keresztet ábrázoltak.²⁰⁹

A szándékos kialakítást, illetve az ágy rituális szerepét támasztja alá az a két sír, melyekről fentebb már esett szó. Ezek egyszerű, földbe ásott sírok, melyek alján egy tegulasorból kirakott ágy figyelhető meg. Jelenlétük azt feltételezést erősíti meg, hogy a sírágy használata nem egy sírtípushoz, hanem a temetkezési szokáshoz köthető.

²⁰⁵ A mindennapos használatból van példa nem csak fából, hanem kőből faragott ágyra is, pl. a Pompeii Lupanar-ból, melynek vége szintén fejtámla-szerűen emelkedik meg.

²⁰⁶ 29, 38, 43, 45, 46, 59, 83, 109. sír

²⁰⁷ 39., 90. sír

²⁰⁸ 43., 46. sír

²⁰⁹ MIGOTTI 1997, 39.

A tegulából épített halotti ágyak nem csupán Lussoniumban fordulnak elő, a sort záró tegula fejtámla-szerű megemelkedése Sopianae későrómai sírjai között is megfigyelhető²¹⁰, ezen kívül a leírás alapján tegula-sor található a sírok alján a budaörsi vicus temetőjében²¹¹, Esztergom, Bánomi dűlőben²¹² és Tokodon is.²¹³ Bizonyosnak tűnik, hogy még több más késő császárkori temetőben is megtalálhatók, azonban a korábbi feltárások publikációiban sajnos sok esetben is csak „téglasír” gyűjtőnéven nevezik a különböző típusú, tegulából épített sírokat.

6.2.6.5. A földsírok

Legnagyobb számban az egyszerűnek mondható földsírok képviseltetik magukat a temetőben. Ezek kevés kivétellel lekerekített téglalap alakú gödrök. Az egyszerű földsír a római kori temetkezések valamennyi évszázadán keresztül a leggyakoribb sírtípus. Ottományi Katalin szerint a korai és középső császárkorban a legmagasabb a számuk, a késő római korban pedig csak azért esik kissé vissza ez a nagy mennyiség, mert feltűnnek mellette az épített sírok is.²¹⁴ Szinte kivétel nélkül a korhasztásos temetkezéssel kapcsolhatók össze. A korhasztásos rítus korai elterjedésének okaként Eduard Krekovic a keleti hatást, valamint a családi, etnikai tradíciókat hozta fel, esetleg szolgák vagy gyerekek temetkezései lehettek.²¹⁵ A hamvasztás következtében a földsírok átmenetileg háttérbe szorulnak a 2–3. század folyamán, de a 3. század közepétől-második felétől újra divatba jövő csontvázás rítus miatt ismét előtérbe kerülnek egészen a római kor végéig megtalálhatók egész Pannoniában.²¹⁶ Lussoniumban a halottakat valamennyi esetben háton, nyújtott testhelyzetben helyezték a sírgödörbe, de olykor előfordulnak zsugorított helyzetben, illetve egészen kivételes esetekben oldalt fektetve vagy hason fekvő csontvázak is.

A halottat a földbe ásott sírgödörbe nem csupán koporsóban teheték, minden bizonnyal bőrbe vagy egyéb textiliába, úgynevezett halotti lepelbe is burkolhatták őket, de ezeket elég nehéz megfigyelni a sírokban. Lussoniumban két esetben találtunk textildarabokat a sírokban, de ezek természetesen az elhunyt ruházatához is kapcsolhatók, így jelenlétük nem bizonyítja a lepelben való eltemetést. Szintén nem bizonyítják az pénzeken esetlegesen előkerült

²¹⁰ KATONA-GYŐR 2013, 169.

²¹¹ OTTOMÁNYI 2016, 358, 403, 417c, 439, 441.a sírok.

²¹² KELEMEN 2008, 24, 243, 300, 333. sírok

²¹³ a típus előfordulásához Tokodon: LÁNYI 1981, Abb 19 3.

²¹⁴ OTTOMÁNYI 2016, 138.

²¹⁵ KREKOVIC 1992, 78.

²¹⁶ OTTOMÁNYI 2016, 138.

szövetnyomok sem, hiszen ezek nagy valószínűséggel inkább az erszényhez, *marsupium*hoz tartoztak.²¹⁷

A lepelben történő eltemetésre a vázcsontok elhelyezkedéséből is lehet következtetni, a felhúzott vállak, szorosan testhez simuló karok és zárt lábtartások utalhatnak halotti lepelre. Erre helyezte a hangsúlyt legutóbb Ottományi Katalin is a budaórsi vicus temetőjét illetően.²¹⁸

A földsírok kapcsán említést kell tenni végül az ún. kőpakolásos sírokról is. A földsírok feletti kőpakolás a temetőekben a római kori Pannonia egész időszakában nyomon követhető, bár a késői császárkor temetőiben számuk gyakoribb.²¹⁹ Lussoniumban előfordulnak ugyan ilyen esetek²²⁰, de a sírok bolygatottsága miatt meghatározásuk kérdéses. Egy esetben sem az egész sírt borítják kövek, csak egyes részeken fordulnak elő, leggyakrabban a középső sávban, s ilyenkor alatta van a sírgödör. Kocztur Éva szerint mágikus értelemben a halott fogva tartására szolgáltak²²¹, míg Ottományi Katalin szerint talán egyszerű gyakorlati célja is lehetett, hogy a halottat jobban megvédhessék a bolygatástól, s megnehezítsék a kirablását.²²² Mindezen vélemények mellett érdemes összevetni ezt a sírtípust a szarmata Barbaricumban előforduló temetkezésekkel is – ezt legutóbb Fazekas Ferenc tette meg doktori értekezésében.²²³ Értelmezése szerint a kőszerkezetes (főleg a kőpakolásos) sírok interpretációja – különösen a limes mentén – még akkor is kérdésessé válhat, ha jól tudjuk, hogy az épített temetkezés a római vezető réteg körében is ismert és közkedvelt jelenség volt.²²⁴

6.2.6.5.1. A temetkezési szertartásnál használt faszerkezetek

(Koporsók és más fa-ácsolatok a sírokban)

A kutatástörténeti fejezetben fentebb már röviden említettem, hogy Lussonium temetőjében több esetben is kerültek elő famaradványok a sírokból. A Kárpát-medencében ez nem számít gyakori jelenségnek a római temetőekben.²²⁵ Megsemmisülésüket legtöbbször annak a számlájára írják, hogy a nedvesség hatására a faelemek hamar elpusztulnak. Ezt pontosítani

²¹⁷ Lussoniumban a 80. és 102. sír esetében

²¹⁸ OTTOMÁNYI 2016, 146.

²¹⁹ vö: OTTOMÁNYI 2016, 147.

²²⁰ A 33., 36., 44. sírban volt nagyobb mennyiségű terméskő nagyobb tömbben a sír aknája felett, azonban mindhárom sír bolygatott.

²²¹ KOCZTUR 1998, 84–85.

²²² OTTOMÁNYI 2016, 147.

²²³ FAZEKAS 2014, 81.

²²⁴ FAZEKAS 2014, 82.

²²⁵ legutóbb a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna melletti késő császárkori villagazdasághoz tartozó temető feltárása során. vö: EKE – HORVÁTH 2010, 157.

kell, mivel mind Pannoniában, mind a szarmata barbaricumban azokban a kutakban, amelyekben mind a mai napig a vízszint többé-kevésbé megmaradt, a vízben megőrződtek mind az ácsolt fa konstrukciók, mind a fa hordóbélések. Azokban a rétegekben mennek tönkre a fa elemek, amelyekben a nedvesség és szárazság időszakonként változik, azaz a sekélyebb objektumokban szerencsés esetben a különböző denzitású és összetételű talajokban többé-kevésbé elszíneződésben dokumentálhatók a tiszta faanyagú tárgyak nyomai. Más a helyzet azoknál a leleteknél, amelyekben vas-, vagy bronztárgyak korróziójában megőrződik valamennyi a fa tárgyaktól. Mivel a sírokat a császárkorban nem túl mélyre ássák,²²⁶ csak az elszíneződésekből és fémleletekből következtethetünk a sírok fából készített tárgyaira. Természetesen itt is számolni kell a sírrablások, sőt az intenzívebb állatjársók okozta másodlagos helyzetekkel ill. megsemmisülésekkel. Gyakorta csak egy-egy fatárgyhoz tartozó más anyagból készült lelet segíthet az egykori fa tárgy formájára ill. meglétére. Nem véletlen, hogy a vasszögek „*in situ*” helyzetéből többen is rekonstruáltak már koporsókat,²²⁷ de Pannonia területéről fizikai valójukban, csupán az óbudai Gázgyár területén²²⁸ kerültek elő fa koporsók. Részletes közlés – amely magába foglalja az asztalosmunka kivitelezésének leírását – sajnos ezekről a koporsókról nem készült, pusztán azt állapították meg, hogy vörösfenyőből ácsolták őket.²²⁹

Lussonium késő császárkori temetőjének jelentősége, hogy nem csupán fa rostokat, vagy hamus elszíneződéseket, hanem több esetben tenyérnyi, vagy még annál is nagyobb fa darabokat sikerült kiemelni a sírokból, így nem csupán a szögek elhelyezkedéséből lehet következtetni a fa ácsolatok méretére és szerkezetére.

A koporsók használata a római temetkezési szokások részeként, már a késő köztársaság korában feltűnik, J. Obmann tanulmányában több példát is hoz arra, hogy a gazdag, városi temetkezések esetében, a halotti menet során, a *feretrum* alatt egy koporsót is elhelyeztek, amiben – feltételezése szerint a korán bomlásnak indult testet szállították a temetkezési helyre, míg a *feretrumra* egy viaszmást fektettek.²³⁰ A koporsó használata a kora császárkori temetőkben is jól megfigyelhető. A hamvasztásos rítusnál a maradványokat nemcsak az olcsóbb agyag-, fa-, hanem a drágább üveg, alabástrom, fém-, és kő tárolóedényekben, *ossuarium*-okban vitték ki a temetőkből. A hamvasztásos rítus uralkodásának idejében, a fa

²²⁶ Mint Pl. a langobard arimann temetkezéseket. Ezúton is köszönöm H.Vaday Andrea szíves megjegyzését, amelyben felhívta figyelmemet a jelenségre.

²²⁷ vö: VÁGÓ 1961, 5.kép; KATONA-GYŐR 2013, 18.ábra.

²²⁸ KABA 1958, 64.

²²⁹ KABA 1958, 64.

²³⁰ OBMANN 1998, 419.

koporsók valódi számát illetően még csak feltevésekbe sem bocsátkozhatunk.²³¹ Bár bizonyosnak látszik a szokás megléte, a forró hamvak faládba gyűjtése nem segítette elő a deszkaácsolat fennmaradását. Kivételes esetekben a hamvasztásos temetkezésben is megmaradhattak ezek nyomai.²³²

A csontvázás rítus egyre szélesebb körű elterjedésével ugyanakkor – bár számukat továbbra sem lehet megbecsülni sem – bizonyos, hogy a fa koporsók számának erőteljes növekedésével kell számolnunk. A testet tároló alkalmatosságok közül a legszélesebb körben használt kerámia urnát a csontvázás temetkezéseknél ugyan már nem használták tovább, de feltételeznünk kell, hogy a népesség egy része továbbra is igényelte a halott tárolóban való elhelyezését. A kerámia urnák – mint általánosan elterjed és olcsó hamvakat tároló eszköz – szerepét így a fa koporsók vehették át.

Ami a koporsós sírok tipológiai besorolását illeti, B. Vágó Eszter²³³, Zsidi Paula²³⁴ és Ottományi Katalin²³⁵ is a csontvázás temetkezési formák külön csoportjába sorolta, megkülönböztetve őket az egyszerű földsíroktól. B. Vágó Eszter feltételezése szerint a deszka koporsó, vagy a szögelt fakoporsó drágább volt, mint egyes tegulasírok. Értékelésében kiemeli, hogy Intercisában a fakoporsóban eltemetettek anyagi helyzete jobb volt, mint a téglasírok tulajdonosainak és a nők fakoporsós sírjaiban gyakori volt az ékszeres doboz, így nagyobb számban is estek rablás áldozatául, mint a téglasírok.²³⁶ Az aquincumi katonaváros északi temetőjének esetében Zsidi Paula is megjegyzi, hogy ezek pár kivétellel, mindannyian melléklettel rendelkező sírok. Ottományi Katalin a Budaörsi vicus temetőjével kapcsolatban ezzel szemben arról ír²³⁷, hogy a melléklet nélküli, szegényes, talán 3. századi sírok között van a legtöbb koporsós sír.²³⁸ Mindhárom tanulmány ugyanakkor a koporsós sírok meghatározásánál a sírokban előforduló szögeket és vaskampókat is alapul vette – bár

²³¹ A koporsó azonosítására sokáig az egyik leggyakoribb módszer a sírokban előforduló szögek voltak, azonban ezek nem jelentenek automatikusan koporsós temetkezést, elég ha csak arra gondolunk, hogy egyes esetekben a hamvasztás során használt máglyára nem csupán ráfektették az elhunytat, hanem a halotti menet során használt ággyal együtt hamvasztották el.

²³² Sajnos Lussoniumban anyagi okokból nem kerülhetett sor a famaradványok xylotomiai vizsgálatára, mint Baláca esetében, ahol Grynaeus András végzett több vizsgálatot is, és megállapította, hogy a felhasznált fák nagyobb része a nedves területet, élőhelyet kedvelő növényekből, főként származott. És forrásértékűnek tartotta a sírokból származó faanyagok meghatározását, amelyek a koporsóknál használt fafajtájára is utalhatnak. GRYNÆUS 2004, 257.

²³³ B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 143–144.

²³⁴ ZSIDI 1997, 33.

²³⁵ OTTOMÁNYI 2016, 143.

²³⁶ B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 144.

²³⁷ Budaörsön fakoporsó nyomát egy esetben sem sikerült megfigyelni, a meghatározásnál csak a ssírokban talált szögekre és vaskapcsokra támaszkodtak.

²³⁸ OTTOMÁNYI 2016, 143.

Intercisában – Lussoniumhoz hasonlóan – a sírokban talált famaradványok voltak a meghatározás elsődleges szempontjai.

A koporsós sírok meghatározása azonban továbbra is, a már korábban is felvetett problémákba ütközik, csupán a sírokban talált vasszögek vagy pántok nem jelentenek automatikusan koporsós temetkezést. A módszer alkalmazása, akár csak a hamvasztásos sírok esetében, a csontvázak sírokkal kapcsolatban is megkérdőjelezhető, hiszen a szögek továbbra is akár mellékletként elhelyezett láda, akár deszkalap, akár ágy alkatrészeként is használhatók voltak. Külön érdekessége a témának, hogy a késő császárkori temetőkből akadnak olyan bolygatatlan sírok, melyekben csupán 1, vagy 2–3 db szöveget találtak, az ilyen sírokkal kapcsolatban pl. Ottományi Katalin is kiemelte, hogy kérdéses a koporsóként való meghatározásuk.²³⁹ Az egyik általános magyarázat a koporsók jelenlétére a kevés szöveget tartalmazó sírokban, hogy a szögelés mellett (!) fa-csapolással is készülnek vagy pedig csupán a koporsó fedelét szögelték le, a többi részét csapolták.²⁴⁰ Természetesen ez elképzelhető, ugyanakkor egy másik magyarázat is létezhet a kevés szög előfordulására a sírban: nem volt nagy a felület, amit össze kellett kapcsolni, vagyis: nincs annyi szögelni való. Ugyanezt megfordítva is igaz lehet, amennyiben sok szög van egy sírgödörben, az nagyméretű faszerkezetet jelent.

Nincs elegendő bizonyíték arra sem, hogy a kisszámú szög az először Alfons Barb által felvetett *Leichennagelung* szokásához tartozna, vagyis a halott visszajárását megakadályozandó bizonyos halottakat odaszegeztek volna a sírgödör aljához vagy a koporsóhoz.²⁴¹

A téma tanulmányozásához elengedhetetlen a szögek átmérőjének megfigyelése is. A sírokban talált szögek szárai ugyanis olykor nagy átmérőjűek (nem ritka a 2, esetenként 3 cm vastag szög sem), vagyis a szögelni való deszkának is vastagnak kellett lennie, különben egyrészt elég lenne a fa csapolás is a deszkák rögzítésére, másrészt a vékony deszka egyszerűen szétreped, ha vastag szöggel akarják rögzíteni.

A sírokban előforduló kis számú szög problémájára érdemes lehet így más értelmezéseket is keresni, a kevés szöveget igénylő fa szerkezetek alkalmazásának elsősorban funkcionális vagy formai okot keresve. Ilyen lehetett pl. egy faláb vagy egy támla rögzítése a deszkához, de akár egy fekvőlap (*ferculum*) ácsolása is, amelyen az elhunytat felravatalozták és a temetőbe szállították, majd eltemették.

²³⁹ Budaörsön ilyen pl. a 300b (szög és kampó) és a 379. gyereksír.

²⁴⁰ OTTOMÁNYI 2016, 143.

²⁴¹ BARB 1950, 198-199. Kritikusan ehhez: NAGY 2001, 140.

Itt kell megemlíteni egy másik fából készült alkalmatosságot, ami központi szerepet játszott a korai időszak hamvasztásos temetkezései során, ez pedig a *feretrum*, az ágy, amelyen az elhunyt a temetőbe érkezett és amelyet esetenként a testtel együtt a máglyán hamvasztottak el. Az írott források sajnos nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, mi lett az ágyak sorsa a csontvázas rítus széles körű elterjedésével, de ez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a temetkezések leírása egyébként is főként a Rómában élő elit temetkezések ismertetésére korlátozódik. A kérdés megválaszolásához így csupán a régészeti adatokra számíthatunk.

Mint minden fa-ácsolat esetében, ezek meghatározásához is egyetlen régészeti lelettípus nyújthat segítséget: a (vas)szögek. A hamvasztásos temetkezésekkel szemben, a csontvázas rítus szerint temetkezések esetében kizárható a máglyához kapcsolódó szögek használata, így – pár kivételes esettől eltekintve²⁴² – amennyiben szöget találunk egy sírban, az a koporsó, vagy az ágy használatát bizonyíthatja. Mint egy korábbi fejezetben már szó esett róla, a halotti ágy továbbélése az épített sírokban nem csak Lussoniumban, hanem más késő császárkori temetőben is kimutatható,²⁴³ a kérdés az, vajon jelen vannak-e ezek a halotti ágyak építetlen formában is, azaz tesznek-e a sírokba fából készült ágyakat is, a temetkezés részeként? Ha épített formában jelen vannak, logikus lenne feltételezni, hogy a földsírok esetében is használták ezt a test sírba tételére, a temetkezési szokások esetében azonban a racionalitás nem mindig fogadható el indokként, másrészt a kérdés eldöntéséhez nem szolgálhatunk olyan egyértelmű bizonyítékokkal, mint a rítuselem épített formában való meglétére. Ennek oka nemcsak az, hogy a szerves maradványok, a fa nagy része már megsemmisült, de a bolygatások, rablások pusztítása is megnehezíti a jelenség felismerését, értelmezését. Ezért is kiemelt fontosságú az olyan temetkezések alapos vizsgálata, ahol nem csupán szögek és vasalások kerülnek elő, hanem ezekkel együtt (!) famaradványokat is találunk. A valeriai limes menti késő császárkori temetők közül Solva,²⁴⁴ Aquincum²⁴⁵ és Intercisa²⁴⁶ későrómai erődjének temetőjében is előfordult ilyen jelenség.

A famaradványok komplex elemzésénél több szempontot is figyelembe kell venni, hiszen - akárcsak a szögek - önmagukban még ezek sem alkalmasak annak eldöntésére, hogy a sírgödörben koporsó, vagy fa halotti ágy volt-e elhelyezve.²⁴⁷ Az ágyak felismerésében, meghatározásában segítséget nyújthat a fa keret elhelyezkedése, pontosabban annak szintje. Ezt

²⁴² Aquincumban egy kislányt zárszerkezettel ellátott, vasalt sarkú faládában helyeztek örök nyugalomra. Ld: BUDAI BALOGH 2008, 47.

²⁴³ Ld: A halotti ágy szerepe a késő császárkori temetkezési szokásokban c. fejezetet

²⁴⁴ KELEMEN 2008, 75.

²⁴⁵ LASSÁNYI 2008, 65.

²⁴⁶ vö: VÁGÓ-BÓNA 1976, 101., 1268., 1302., 1339. sír

²⁴⁷ VÁGÓ 1961, 5.kép.

a szintet a csontokhoz elhelyezkedéséhez viszonyítva azért érdemes megfigyelni, mert az ácsolt fa ágy esetében feltételezhető, hogy az ágynak lába is volt, így a váz csontjainak a sír aljához képest magasabb szinten kell elhelyezkedniük. Ezért fontos, hogy a famaradványok a sír alján található-e, vagy esetleg a sír alja felett nagyobb távolságban, 10–15 cm-el. A váz pár cm-es magassága a sírgödör aljától ugyanakkor nem jelent automatikusan ágyat, hiszen a koporsók deszkája is lehetett vastagabb, illetve ágyként egy fa deszka is szolgálhatott, amelynek fejrészére akár fa támlát, akár valamilyen egyéb szerves anyagból készült párnát is tehetek a sírba. Ez egyébként is rendkívül kézenfekvő megvalósítása lehet a fa ágyaknak, hiszen a sírágyak épített formában való megjelenése pontosan ezt a formát követi. Azzal is számolnunk kell, hogy a koporsók sírgödörbe engedése előtt talán lerakhatnak egy-egy deszkát a gödör két végébe, hogy a leengedett koporsó alól könnyebben ki lehessen húzni a kötelet.²⁴⁸ Meg kell említeni a félkör alakú rönkkoporsókat is, amelyek esetében a váz közepe szintén pár cm-el a talajszint felett van, míg a széle lehet magasabban is, a rönk íve miatt.

Egyes esetekben, mint pl. a Bölcskén talált koporsó esetében, a koporsó formája is segítheti a fa ácsolat meghatározását, de az esetek többségében, a két szerkezet ugyanolyan, téglalap alakú formája miatt, a formai alapú meghatározás csak kivételes esetekben nyújthat segítséget.

A szögek pozíciója és mérete a sírban ugyanakkor – mint fentebb már esett erről szó – nagyban segítheti a meghatározást. A sírgödör szélein vízszintes pozícióban, hegyükkel befelé elhelyezkedő szögek nagy valószínűséggel koporsóra utalhatnak, de csak abban az esetben, ha a koporsó alja egyetlen deszkából készült. A széles koporsók esetében ez kétséges, ugyanis a nagyméretű deszka kivitelezése csak megfelelően széles törzsű fából lehetséges, aminek az elkészítése költséges és fáradságos munka is egyben, ráadásul függ a megfelelő alapanyagtól. Amennyiben a koporsó alja több deszkából készül, szükség van egy-egy kereszt-deszkára a koporsó aljának két végén, ami összefogja az egymás mellé illesztett deszkákat (a fa csapolás ebben az esetben nem megoldás). Ebben az esetben viszont meg kell(ene) találnunk a sírgödör alján vagy a függőleges pozícióban álló szögeket, hegyükkel felfelé, vagy legalább a vasalásokat, amik a deszkákat összefogják.

A koporsó lefedésére ugyanakkor nem szükséges szögeket használni, ez csapolással könnyedén megoldható, más részről elég lehet a deszkát egyszerűen a koporsóra ráhelyezni, majd a sír betemetését azzal kezdeni, hogy az első pár lapát földet a koporsó két végére dobják

²⁴⁸ Megjegyzendő, hogy a padkák szintjéről az esetek többségében is könnyedén sírba tehető a koporsó, kötél használata nélkül is.

rá, ez stabilan meg fogja tartani a tetőszerkezetet²⁴⁹ – más kérdés, hogy ez nagyon igénytelen kivitelezése lenne a temetkezésnek. Hasonlóan igénytelen (és instabil) kivitelezése lenne a koporsónak az is, ha az oldalfalakat egyszerűen összekötöznék, így spórolva meg a szögeket.

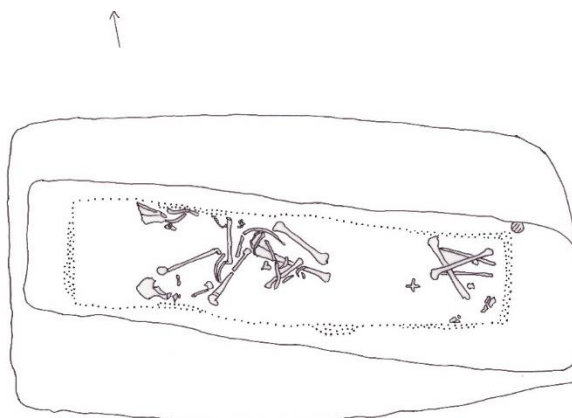
A nagy átmérőjű szögek előfordulása bizonyosan azt jelenti, hogy vastag deszkákat kell összeerősíteni, illetve ez akár rönkkoporsók fedelének rögzítésére is használható (amelynek fedelét nem lehet a földdel megerősíteni a betemetés során).

Ezen szempontok figyelembe vételével érdemes megvizsgálni a Lussoniumban előkerült sírokat. A késő császárkori temetőben kilenc esetben találtunk ilyen temetkezést, 1 kivétellel sajnos bolygatott és rabolt állapotban, így az elemzés eredménye természetesen nem vehető bizonyosságnak, ugyanakkor tartalmaz olyan elemeket, melyeket érdemes figyelembe venni a módszertan megalkotásához.

A lussoniumi temetőben famaradvánnyal rendelkező sírok kizárólag egy meghatározott területen jelentkeztek, a domb fennsíkjának középső részén (a lejtős részen egy esetben sem). Hat sír egymás közelében, kb. egy 20 négyzetméteres területen helyezkedett el, közöttük és a maradék három között valószínűleg csak azért van nagyobb távolság, mert 2019-ben egy új telek feltárásába kezdtünk. Nagy valószínűséggel, a közöttük elterülő részen további famaradványos sírok előfordulására számíthatunk.

6.2.6.5.1.1. A sírok adatai és jellemzése:

33. sír. Férfisír.

Forma: a famaradványok téglalap alakban maradtak meg, a téglalap teljes szélén láthatóak voltak

²⁴⁹ Itt szeretném megköszönni Szabó M. temetkezési vállalkozó gyakorlati meglátásait a témával kapcsolatban.

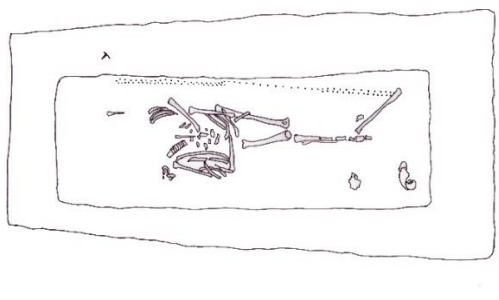
Méretek: legnagyobb vastagsága a Ny-i oldalon 8 cm, a D-i oldalon 5 cm, a K-i oldalon 4 cm. Belsejének hosszúsága az É-i oldalon 204, a D-i oldalon 202 cm, legnagyobb kiterjedése 214 cm. Szélessége a Ny-i oldalon 49 cm, a K-i oldalon 44 cm. A koporsó megmaradt nyomainak magassága 3–5 cm volt. A sír aljától számított 40 cm-es magasságban helyenként már észlelhetők voltak a koporsó famaradványai az oldalfalak mentén.

Szögek: szöveget nem találtunk a sírban.

A váz helyzete: a váz megmaradt csontjainak többsége nem pontosan a sír alján, hanem attól számított 3–5 cm magasságban feküdt. Csaknem minden csont a koporsó vonalán belül fekszik, kivéve pár csontot a sír közepe táján.

A bolygatás mértéke: A váz minden csontja bolygatott helyzetben került elő, de a fa szerkezet körvonala a téglalap teljes nyomán látható volt.

36. sír.

A sír aljának É-i oldalán egy 150 cm hosszú fa csíkot találtuk, ami valószínűleg egy koporsó deszkája lehetett.

Forma: egyenes vonal, formát nem vett fel.

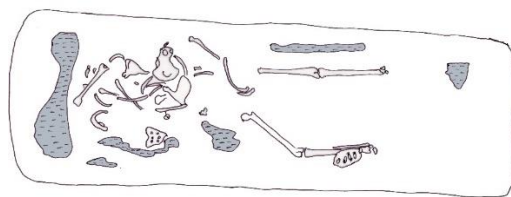
Méretek: 150 cm hosszú, de Ny-i oldalán csak 60, a K-i részén csak 50 cm hosszan látható. A két vonal között famaradványokat nem észleltünk. Szélessége 3–4 cm.

Szögek: az É-i padka Ny-i sarkában és a sírföld Ny-i végében egy-egy nagyobb méretű vas szög került elő. Mindkét szög vízszintes helyzetben volt. A famaradványokban, vagy azok közelében nem találtunk szögeket.

A váz helyzete: a váz anatómiai rendben lévő csontjai nem a sír alján közvetlenül, attól számított 4–5 cm magasságban helyezkednek el. A váznak a sír alján megtalált bolygatott csontjai, a bal szárkapocscsont kivételével, minden esetben a koporsó vonalán belül fekszenek.

Bolygatás mértéke: a két combcsont és a jobb lábszárcsont anatómiai rendben, a váz többi része bolygatott.

47. sír. Női sír.

A sír alján nagy darabokban kerültek elő az egykori koporsó vagy fa ágy maradványai, elsősorban a sír É-i és Ny-i oldalfala mentén, valamint szétszórta a sír többi részében. Feltűnő, hogy a gödör K-i részén megmaradt famaradvány és a lábak között 35 cm széles üres hely van. **Forma:** formát nem vesznek fel a fa maradványok, egyedül az É-i oldalfal mentén látható egy hosszabb, egyenletes szélességű csík.

Méretek: a Ny-i oldalon a maradványok 65 cm szélességben helyezkednek el. A fa vastagsága itt 20 cm, magassága a sír aljától 10 cm. Az É-i oldalfal mentén 48 cm hosszán és 4 cm vastagságban, egyenletes csíkban észlelhető, de feltűnő, hogy ez a csík a Ny-i oldalon észlelt maradványok szélességén belül (!) fekszik. Az É-i és D-i oldalon észlelt maradványok közötti szélesség 64 cm, a K-i és Ny-i oldal között 222 cm.

Szögek: nem találtunk szöveget sem a betöltésben, sem pedig a famaradványok között.

A váz helyzete: a lábszárak eredeti helyzetükben maradtak. Itt megfigyelhető volt, hogy a bal láb nem nyújtott helyzetben, hanem térdben behajlítva feküdt a sírban, mintha az elhunyt „heverészett” volna a gödörben.

Bolygatás mértéke: a váz felső része és a medence bolygatott, csak a lábszárak maradtak eredeti helyzetükben. A lábszárak egyenletesen, a sír aljától számított 3 cm magasságban feküdtek.

48. sír. Kettős temetkezés, nő és gyerek sírja.

A sírgödörből egy fa keret maradványai kerültek elő, amelynek megtaláltuk a szögeit is – ahogy meg tudtuk ítélni, többet is eredeti helyzetükben.

Forma: a famaradványok egy téglalap alakú keretet szegélyeznek.

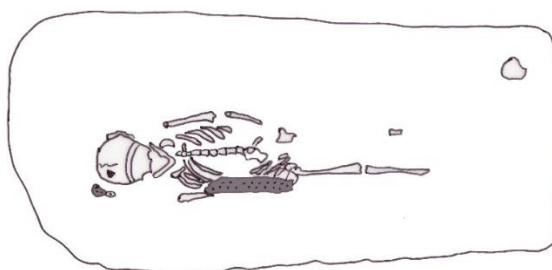
Méretük: A téglalap 185 cm hosszú, szélessége 70 cm. Szárain a famaradványok szélessége 1 cm körül mozog, kivéve a D-i oldalon, ahol 3 cm széles és a Ny-i oldalon, ahol egy kis részen 10 cm széles.

Szögek: 17 db került elő, ezek nem csupán a keret maradványaiban, hanem a sírgödör K-i és Ny-i oldalfalában is előkerültek. 8 db a sír Ny-i, 7 db a K-i végében és 2 db középen. Több szög is ferdén, illetve vízszintes helyzetben, de fejével befelé-, valamint a sír alján, de hegyével lefelé helyezkedett el.

A váz helyzete: a váz csontjai a sír teljes felületén szétszórva, de minden esetben a keret nyomain belül helyezkedtek el. A sír alján lévő csontok a padlószinten feküdtek.

Bolygatás mértéke: a váz minden csontja bolygatott helyzetben volt

51. sír. Gyereksír (lány).

A sír jóval nagyobb méretű a gyereknél, feje és lábujjcsontjai is kb. 20–20 cm-re vannak a sír oldalfalától. A koponya – és a jobb felkarcsont felett az egykori deszka egy nagyobb darabja is előkerült.

Forma: a famaradványok nem adnak ki semmilyen formát.

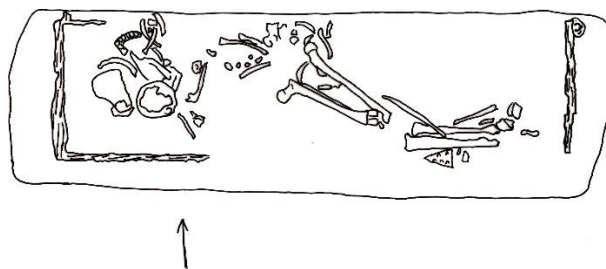
Méretük: A jobb felkar feletti rész maradványai 4 cm szélesek, a deszka magassága pedig (ami talán eredeti vastagsága volt) szintén 4 cm.

Szögek: nem találtunk szöveget a sírban.

A váz helyzete: A fej előre néz, jobb kéz a medencén, a bal a test mellett nyugszik. A váz csontjai a sír aljától számított 2–4 cm-es magasságban helyezkedtek el. Az agykoponya kissé magasabban fekszik a váz többi részétől, mintha felpolcolták volna.

Bolygatás mértéke: bolygatatlan.

52. sír.

A sír K-i és Ny-i végében a fadarabok és famaradványok már a sír aljától számított 30 cm magasságban észlelhetők voltak. A K-i sarokban tisztán látszik, hogy a famaradványok egy kör alakú formát vesznek fel, ami talán az ágy kerek lába lehetett.

Forma: A maradványok ugyan nem egyenletesek és nem folyamatosak, de felismerhető a téglalap forma a gödörben.

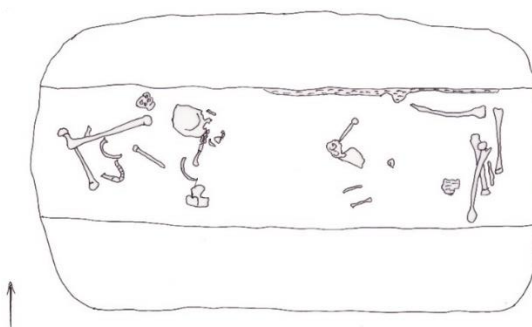
Méretek: A téglalap belső oldala 187, a külső oldalai 194 cm távolságra vannak egymástól, szélessége a belső oldalon 48, a külső oldalon 52 cm. Mind a K-i, mind a Ny-i oldalon a megmaradt csík szélessége 4 cm, az É-i és D-i oldalon 2–2 cm széles. Az ágy láb átmérője 8 cm. A K-i oldalon 12–15, a Ny-i oldalon 20 cm magasan maradtak meg a famaradványok, az É-i és a D-i oldalon 3–4 cm magasan.

Szögek: a sír K-i végéből egy vasszeg és egy lapos vaspánt töredéke került elő, nem a famaradványokban, vagy azok közelében.

A váz helyzete: a váz megmaradt csontjai nem közvetlenül a sír alján, hanem attól számított 5–10 cm-es magasságban helyezkedtek el.

Bolygatás mértéke: a váz minden csontja bolygatott helyzetben volt

104. sír. Női sír.

A sírban a fa maradványok nagyrészt csak barnás-szürke, hamus csík alakjában jelentkeztek, kizárólag a sír É-i oldalán, ahol egy kis félkör alakú elszíneződés is ki rajzolódott.

Forma: a maradványok nem adtak ki formát,

Méretük: a hamus csík szélessége 2–3 cm volt.

Szögek: 2 db kis vastöredék került elő, szög-ként való azonosításuk kétséges.

A váz helyzete: minden csont a sír aljától számított 2–8 cm-es magasságban helyezkedett el.

Bolygatás mértéke: a váz minden csontja bolygatott helyzetben volt.

105. sír

Talán a temető leginkább épen maradt faszerkezete. A fa ácsolat nem tölti ki a sír teljes hosszát, Ny-i oldalon 10 cm-re, K-i oldalán 30 cm-re helyezkedik el az oldalfalaktól. Nem csupán az oldalfalaknál, hanem a téglalap alakú ácsolat belsejében is kerültek elő deszkamaradványok.

Forma: a famaradványok tisztén észlelhető téglalap formában helyezkednek el.

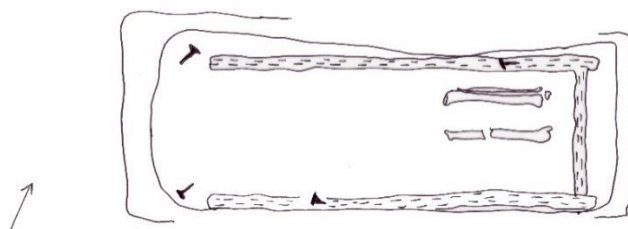
Méretük: hossza 194 cm, szélessége 52 cm (K-Ny oldalon is). A lábész magassága: 16 cm, a láb aljától a vasalás 23-24 cm, a láb aljától a kerete: 30 cm. Az ácsolat jelentkezési szintje a sír aljától számított 43 cm.

Szögek: a sírban 11 szöget és 5 lemezvasalást találtunk a sarkoknál. Utóbbiak nem derékszögűek, hanem félkörívesek.

A váz helyzete: a csontok minden esetben a fa kereten belül fekszenek. Sok csont egymáson fekszik, a többi a sír aljától számított 2-6 cm-es magasságban helyezkedik el.

Bolygatás mértéke: a váz minden csontja bolygatott helyzetben volt.

106. sír. Férfisír.

A sír Ny-i oldalfalának kivételével, a fa nyomokat észlelhetők voltak.

Forma: nyitott téglalap

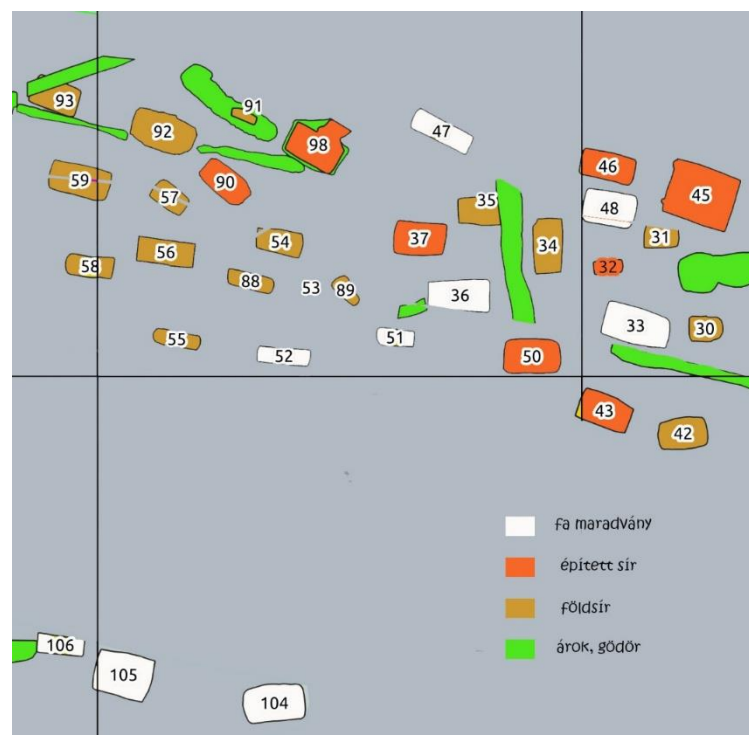
Méretük: az egykori faszerkezet szélessége 49 cm, hosszúsága 146 cm. Eredeti hosszúsága ettől valószínűleg nagyobb, hiszen a Ny-i oldalfal mellett 2 db szög is található. A K-i oldalfalban 2, félkör alakú bemélyedés látszik a sír mindkét sarkában, melyek valószínűleg az egykori fa szerkezethez tartoztak. Mindkettő szélessége 7 cm és 4–4 cm re nyúlnak be a sír

keleti oldalfalába. A bemélyedés magassága a sír aljától számított 48 cm, e magasság felett a benyomódás már nem észlelhető. Az egykori faszerkezet deszkájának szélessége a sír északi és déli oldalán egyaránt 5–5 cm.

Szögek: a sír 4 szöget tartalmazott. ÉNy-i és DNy sarkában egy – egy vasszög került elő, ezek magassága a sír aljától 43, illetve 30 cm, szinte bizonyos, hogy bolygatott helyzetben vannak. 1 vasszög került elő déli oldalfal mentén, a sír közepén és 1 további szög az É-i oldalfal mellett került elő. Mindkettő nem keresztben, hanem hosszában fekszik a fa maradványokra.

A váz helyzete: a lábszárak a sír aljától számított 3–5 cm-es magasságban helyezkednek el.

Bolygatás mértéke: a lábszárak anatómiai rendben maradtak meg a sír alján.

6.13. ábra. Temetőrészlet a fa maradványos sírok elhelyezkedésével

A fa ácsolatok értelmezését nem könnyíti meg, hogy csupán 1 esetben fordultak elő bolygatatlan sírban, de az sokat mondó, hogy 4 sírban (köztük a bolygatatlan sírban) sem találtunk szögeket. Erre még az sem magyarázat, hogy a sír bolygatott, hiszen számos alkalommal ilyen esetben is maradt szög a sírban, a bolygatottság ellenére pedig a famaradványok a helyükön maradtak, így a szögeknek is ott kellett volna lenniük. Külön érdekes ugyanakkor, hogy a famaradvánnyal rendelkező sírok közvetlen közelében (31. sír), illetve tőlük nem messze (42. sír) olyan sír is található, mely szöggel igen, fa maradvánnyal ellenben nem rendelkezik. Ez tovább erősíthetné azt a korábban is hangoztatott feltételezést,

hogya a fa ácsolatok száma a temetőkben sokkal nagyobb lehet, másrészt kétségessé is teszi azt, hiszen az ugyanabban a talajban lévő, egymás mellett elhelyezkedő 2 gödör közül az egyikben van fa ácsolat, szög pedig nem, míg a másikban szög van, de fa ácsolat nem. A koporsók szög nélküli rekonstrukciójára is történtek kísérletek,²⁵⁰ de Lussoniumban ez csupán egyetlen esetben (112. sír) merülhet fel. A szögek hiányára véleményem szerint két magyarázat létezik. A fa szerkezetek csapolással készültek – ebben az esetben a kérdés az, lehet-e funkcionális oka a fa csapolással és/vagy szögezett kivitelezéssel készült fa szerkezeteknek, vagy ezek csupán a kivitelező/megrendelő „ízlésére”, pénztárcájára voltak bízva – vagy pedig rönkkoporsót használtak, amelynek nincs szüksége szögekre.

A koporsók és fa ágyak elkülönítése további nehézségekbe ütközik. Csupán egy esetben lehetünk teljesen biztosak a fa ágy meglétében, a 106. sír K-i oldalfalában lévő, félkör alakú bemélyedések egyértelműen jelzik az ágy lábának meglétét, ezen kívül az 52. sír ÉK-i sarkában lévő, félkör alakban megmaradt maradványok utalhatnak még ágy lábára. Nem szabad elfelejteni ugyanakkor, hogy az épített kivittel megegyezően, egyszerű deszkalap is funkcionálhat halotti ágyként.

6.2.6.5.1.2. A fa maradványok értékelése

33. sír. Nincsenek ugyan szögek, de egyértelműen koporsós temetkezésnek tűnik. Ágy lábára utaló jelek nincsenek a sírban, a deszka vastagsága 4-5 cm közé tehető, ami megfelel a csontok alatt elhelyezkedő deszka vastagságának is. Mivel a fa szerkezet a sír aljától 40 cm magasságban már észlelhető volt, a deszkaágy kizárható. A bolygatás miatt nem állapítható meg, hogy deszka- vagy rönkkoporsót használtak-e – mindkettő elképzelhető

36. sír. Nem lehet még csak valószínűsíteni sem a sírban lévő fa szerkezet funkcióját. Két szög is előkerült a sírból, igaz mindkettő másodlagos pozícióban, vagyis szögelt konstrukcióval számolhatunk. Külön érdekessége a sírnak, hogy a fa maradványok csupán egy csíkban maradtak meg, mintha egyetlen deszkája lett volna a koporsónak, amit a rabláskor az oldalfal mellé támasztottak. A deszka szélessége 3-4 cm lehetett, amit megerősít a csontok talajszinttől mért magassága is.

47. sír. Nem dönthető el minden kétséget kizáróan, hogy koporsós vagy ágyas temetkezéssel számolhatunk-e, de a deszka ágy használata valószínűbbnek tűnik, amit a jobb

²⁵⁰ ld: BLAIZOT 2014, további irodalommal.

láb pozíciója is megerősít. ²⁵¹ Fa maradványok a betöltés felsőbb szintjén nem voltak észlelhetők, a Ny-i oldalfal mellett talált nagyméretű fadarabok a fejtámasz használatát is alátámaszthatják.

48. sír. Ami bizonyos, olyan fa ácsolat került a sírba, aminek elkészítése sok szöveget igényelt. Ez lehetett egy merevítő deszkákkal ellátott koporsó, de lehetett egy támlával rendelkező ágy is. A szögek esetleges bolygatott pozíciója miatt nem lehetünk biztosak egyikben sem, ugyanakkor a koporsó valamivel valószínűtlenebbnek tűnik. A sírgödör közepénél látható szögek úgy tűnik, tökéletes helyzetben vannak a koporsó oldalának megfogására, azonban az É-i oldalon elhelyezkedő szög nem a famaradványokban helyezkedik el. Természetesen ez magyarázható lenne a bolygatással, de ennek a szögnek a fa alján kellene lennie, vagyis ha a rablás során elmozdítják eredeti pozíciójából, akkor azt csak a famaradványokkal együtt tudják megtenni, így azokat is megsemmisítenék. A szögtől É-ra ugyanakkor tisztán látható a deszka vonala. Megjegyzendő tovább, hogy a koporsók merevítő deszkákkal való ellátása nem a koporsó végein, hanem attól 15-20 cm távolságra szokás, így feltételezhetően a sírgödör falában látható szögek más funkciót töltenek be. Ez a funkció talán egy ágytámla lehetett, melynek összeroppanása eredményezte a szögek ferde helyzetét is a sír oldalfalában.

51. sír. Bármennyire is kézenfekvőnek tűnik, nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy koporsós sír, ugyanis a famaradványok szinte kizárólag a jobb felkar- illetve a koponya felett helyezkedtek el, így elképzelhető, hogy csupán egy deszkával takarták le a gyereket. A váz összehúzott pozíciójából kiindulva ugyanakkor a rönkkoporsós temetkezés is elképzelhető.

52. sír. A sír ÉK-i sarkában előkerült, félkör alakú maradványokból kiindulva a fa ágy tűnik valószínűnek, amit a szögek jelenléte is megerősíthet. Erre utalhat a váz maradványainak 5-10 cm-es magasságban való elhelyezkedése is, ami magasabb, mint a deszkák vastagsága. A sírgödör rövidebb végeiben vastagabbak a maradványok, mint a hosszanti oldalakon, ami az ágy két végén támla használatát is felveti.

104. sír. Nem dönthető el egyértelműen a fa szerkezet funkciója. A maradványok kizárólag az É-i oldalfal mentén jelentkeztek és noha itt egy kis félkör alak is kirajzolódott, mögötte nem láttunk csíkot, így elképzelhető, hogy csupán a bolygatás miatt vette fel ezt a formát.

²⁵¹ kizárható, hogy a rablás során igazították volna jelenlegi pozíciójába, ugyanis a bolygatott csontok elrendezéséből bizonyosra vehető, hogy a rablásra a szkeletonizáció után került sor.

105. sír. A 48, sírhoz hasonlóan, itt is egy olyan fa szerkezettel kell számolnunk, amelynek elkészítése sok szöget igényel. Ez természetesen lehetne koporsó, ugyanakkor a fa szerkezet sarkaiban talált vasalások nem derékszögűek, hanem félkör alakúak, ami inkább az ágy lábának a kerethez rögzítésére képzelhető el. Természetesen nem zárható ki, hogy a koporsó is lábakon állt, de ebben az esetben ugyanazt a funkciót töltené be, mint az ágy, csupán a kivitelezés megvalósítása más.

106. sír. A maradványok formája és a K-i oldalfalban látható, félkör alakú bemélyedés miatt szinte bizonyosan ágyként azonosíthatjuk a fa szerkezetet. A bemélyedés magasságából az ágylábak magassága is kiszámolható, 48 cm.

6.2.7. Tárgyak a sírokban

A temető 116 sírjából mindössze 18 esetben találtunk olyan sírokat, melyek esetében pontosan vizsgálhatók a temetkezésekben elhelyezett tárgyak, a maradék 98 esetben információvesztéssel kell számolnunk. Ez differencia olyan nagy hibaszázalékot feltételez, ami a tárgyak vizsgálatát már önmagában megkérdőjelezné, azonban a rablások után számos lelet maradt a sírokban, így, ha a tárgyak önmagukban nem is, a tárgycsoportok – fenntartásokkal ugyan – de vizsgálhatók. A fejezet első részében így a tárgycsoportokat ismertetem, a második részben pedig ezek kombinációját a sírokban. Utóbbi esetben természetesen külön vizsgáltam a rabolt és a rabolatlan sírokat, majd a kapott adatokat összehasonlítottam.

6.2.7.1. Ékszerek

30 sírban került elő, ebből 11 alkalommal rabolatlan sírből. Az esetek többségében női sírokból²⁵², vagy olyan családi temetkezésekből kerültek elő, melyekben nők is voltak. Az ékszerek közül temető egészében a (nagy valószínűséggel nyakláncához tartozó) gyöngyök kerültek elő legnagyobb számban, szám szerint 19 esetben, köszönhetően annak is, hogy 1-2 darab a nyaklánc leszakítása után is a gödörben maradhatott. Ennek alapján a nyakláncok előfordulását a temetőben kis hibaszázalékkal akár az eredetihez közelítő mennyiségnek tarthatjuk. Az esetek nagy többségében a nyak és a gerincoszlop környékéről kerültek elő, bár a bolygatott sírokban előfordulásuk változatos. Gyűrűk 9 esetben kerültek elő, 6 esetben női

²⁵² Az ékszerek az 56. sír esetében a betöltés felső rétegéből kerültek elő, így a sírhoz tartozásuk kérdéses. A 77. sír esetében a viseleti tárgyak ékszerrel együtt gyerek sírjából kerültek elő, aki életében talán játéknak használta a tárgyakat, így a gyász nyomán kerülhettek vele együtt a sírba.

sírból, míg 3 esetben családi temetkezésből, melyek közül 2 férfit is tartalmazott. A rabolatlan írokban az ujjperceken voltak. Karperec 7 sírból került elő, azonban 6 esetben is 2 darabot találtunk belőlük. Azokban az esetekben, amikor a karpereceket „in situ” helyzetben találtuk, 1-1 darab helyezkedett el a váz 1-1 karján. A 2 karperecet tartalmazó sírokban az ékszerek anyaga nagyon változatos, csak 2 sírból került elő bronz karperec-pár, 3 esetben is csont – bronz karperec pár, 1 esetben pedig vas – bronz karperec pár került elő.²⁵³ Legkisebb számban fülbevalókat találtunk, mindössze 6 alkalommal kerültek elő a sírokból, minden esetben a koponya környékéről.

A 11 rabolatlan sírból 6 esetben is egyetlen ékszertípus található a váz mellett, 2-2-2 esetben fülbevaló, nyaklánc és gyűrű. A maradék 5 esetben a karperec – nyaklánc kombináció a gyakoribb, ez 3 alkalommal fordul elő, 1 esetben ez fülbevalóval, 1 esetben pedig fülbevalóval és gyűrűvel is kiegészül.

6.2.7.2. Viseleti tárgyak

Viseleti tárgyat 17 sír is tartalmazott, de ezek közül csak 2 volt rabolatlan. Többségükben férfi sírokból kerültek elő.²⁵⁴ Legnagyobb számban övhöz tartozó csatok vagy veretek kerültek elő, 11 sírban, illetve szíjvégek 7 temetkezésben. Fibula 4 sírhoz volt köthető,²⁵⁵ minden esetben hagymafejes fibulák voltak. Egyetlen esetben egy saruhoz tartozó szögek kerültek elő. A rabolatlan sírok közül csupán 2 tartalmazott viseleti tárgyat, az 56. sírban egy övcsat, a 77. sírban pedig egy övcsat és egy szíjvég volt.

6.2.7.3. Használati tárgyak

Használati tárgy 11 sírból került elő, melyeket azonban egy kivétellel már kiraboltak. 7 alkalommal több személyt tartalmazó sírokból, 7 esetben pedig egyéni temetkezésben voltak megtalálhatók. Leggyakoribb tárgy típus a kés volt, amely 4 sírban fordult elő (a rabolatlan 25. sírban is, viseleti tárgyakkal és mellékletekkel együtt), ezen kívül 3 esetben tartalmaztak a sírok ládikához köthető bronzlemezeket. Egyetlen esetben fordult elő orsógomb, hajtű és csontfésű a sírokban, egyetlen alkalommal pedig egy 3 ágú bronz kampó került elő. Sajnos a nemhez kötés nem minden esetben állapítható meg, a ládikaveretek közül 2 bizonyosan olyan sírban volt, melybe nőt, vagy nőt is eltemettek.²⁵⁶

²⁵³ A 25. sírban egy fél karperecet találtunk a váz karcsonjtján, másik fele elkorrodálhatott. A bronz karperec viszont az edénymellékletek között volt.

²⁵⁴ A 8. sír férfi – női temetkezés, a 77. sír pedig gyerek nyughelye volt.

²⁵⁵ A 66. sír aláhajtott lábú vasfibulájának sírhoz tartozása bizonytalan

²⁵⁶ 45. és 67. sír

6.2.7.4. Mellékletként elhelyezett tárgyak

A temető sírjaiban – nem meglepő módon – a legtöbb esetben a mellékletek találhatóak meg, szám szerint 34 esetben, ami csak kicsit kevesebb a sírszám $\frac{1}{3}$ -nál. A leggyakoribb tárgytípus az edény, a 34 esetből 25 alkalommal is helyeztek el edényeket az elhunytak mellé. Az edényeket gyakoriságban az érmék követik, melyek csaknem a vizsgált esetek felében, 15 sírban fordultak elő. Minden más tárgytípus alkalmanként képviselte magát, 1 esetben egy lándzsahegyet, 1 esetben egy láncdarabot,²⁵⁷ míg 3 esetben ólomdarabot – 2 sírban lemezt, 1 sírban amorf ólomrögöt – helyeztek el a test mellett.

Bolygatatlan sírból csupán 7 esetben került elő melléklet, 5 esetben edényt, 4 esetben érmet tartalmazott, de csak 2 esetben fordult elő mindkét melléklet típusa a temetkezésekben.

A tárgytípusok, úgymint ékszerek, viseleti- és használati tárgyak, valamint mellékletek egymáshoz való viszonyát – vagyis kombinációját – az alábbi táblázatok mutatják be.

6.14. Ékszerek előfordulása a sírokban					
Ékszer önmagában	Használati tárggyal	Használati tárggyal és melléklettel	Melléklettel	Viseleti tárggyal	Viseleti tárggyal és melléklettel
11	2	3	11	2	1

6.15. Viseleti tárgyak előfordulása a sírokban				
Viseleti tárgy önmagában	Viseleti tárgy ékszerrel	Ékszerrel és melléklettel	Melléklettel	Használati tárggyal és melléklettel
8	2	1	5	1

6.16. Használati tárgyak előfordulása a sírokban			
Használati tárgy önmagában	Ékszerrel	Ékszerrel és melléklettel	Melléklettel
5	2	3	1

²⁵⁷ A koponya mellett láncot, igaz bronzból, Solva castellum temetőjében is találtak. Ld: KELEMEN 2008, 219. sír

6.17. Mellékletek előfordulása a sírokban					
Melléklet önmagában	Ékszerrel	Ékszerrel és használati tárggyal	Ékszerrel és viseleti tárggyal	Viseleti tárggyal	Használati tárggyal
14	11	3	1	5	1

A leggyakoribb tárgykombináció a mellékletek ékszerrel való előfordulása, ezen belül is a legtöbb esetben edények fordulnak elő a sírokban. Bár minden tárgytípus a mellékletekkel együtt fordul elő leginkább, mégis a női sírokhoz köthető tárgyak a férfi sírokhoz képest csaknem háromszoros előfordulása a túlvilághoz köthető mellékleti tárgyakkal olyan szignifikáns különbség, amit nem lehet egyszerűen a rablások számlájára írni. Hogy ez a tendencia megjelenik-e más temetőben is a valeriai limes mentén, arra az érintett temetők áttekintése után derülhet ki.

7. Temetők statisztikai vizsgálata a valeriai limes mentén

7.1. Ulcisia késő császárkori temetőjének statisztika vizsgálata²⁵⁸

Ulcisia temetőjében 1877 és 1979 között kb. 170 sírt tártak fel²⁵⁹, illetve tudomása van róla a kutatásnak.²⁶⁰ Az 1980-ban közölt temetőrészleten felül²⁶¹, leletmentésnek köszönhetően 1995-ben egy további római korra keltezhető sír került elő a Múzeum telephelyén,²⁶² illetve 2007-ben Ottományi Katalin tárt fel 2 további sírt az egykori temető területén.²⁶³ A temetőben így 132 olyan sírt találunk, melyek a késő császárkori időszakába tartoztak és egyúttal rendelkeztek valamilyen adattal a temetkezésre vonatkozóan – így alkalmasak a temető elemzésének céljára.

A késő császárkori temető – és az egykori vicus – területén talált pár hamvasztásos temetkezés miatt kezdetben a kutatók úgy gondolták, hogy a korai temetőt nem folytatják később, hanem a kőtábor építéskor megszüntetik, és területén részben a castellum, részben a vicus alakul ki²⁶⁴, később azonban Topál Judit már csak 2 hamvasztásos sírt sorolt a korai fázisba, így kétségesnek tartotta, hogy a vicus a korai temető helyén jött volna létre,²⁶⁵ Az bizonyos, hogy a késő császárkori temető a korábbi vicus területéből hasított ki magának egy szeletet²⁶⁶, a temető használati idejét pedig a 3. század végétől a 4. század utolsó negyedéig datálták.

A temető területén Topál Judit két sírcsoportot különít el. Az első az erőd vallumrendszere előtti térségben, mintegy 500 m hosszúságban és 70–80 m szélességben fekszik, a másodikat ettől délre, egy 50 m sugarú részen határozta meg.²⁶⁷ Mivel azonban a második csoportba csak minimális számú sír tartozik (8 db: 1–5, 102, 116 – 117. sírok), az értékelésnél nem vettem figyelembe a két csoportot.

²⁵⁸ Az adatok értékelése előtt meg kell említeni, hogy az ásatási dokumentációk egy része sajnos megsemmisült, illetve néhány helyen a sírleírások pontatlanok, ami Ulcisia temető adatainak összevetését rendkívül megnehezítette. Az összefoglaló táblázatokban így csupán a biztos elemeket vettem be.

²⁵⁹ RÓMER 1875, 271; KUZSINSZKY 1888, 94; NAGY 1936, 67 – 77; NAGY 1937, 85–86; a további feltárásokról és a korábbiakról is összefoglalóan: MARÓTI – TOPÁL 1980, 95 – 126; illetve TOPÁL 1986, 255 – 263, a temetőről összefoglalóan: MARÓTI - TOPÁL 1980, 126 és TOPÁL 1986, 263.

²⁶⁰ vö: TOPÁL 1986, 263.

²⁶¹ MARÓTI – TOPÁL 1980.

²⁶² „A Ferenczy Múzeum telephelyén, a római tábor vallumán kívül kutatóárkot húztunk. Az egyértelműen római kori fekete humusz 76 cm-től jelentkezett. 110 cm mélyen koponya tájékán bolygatott római kori sírt tártunk fel. Leletei: szürke légiós tál, bronz karika.” Ld: TETTAMANTI 1996,

²⁶³ OTTOMÁNYI 2008, 280 – 281.

²⁶⁴ MARÓTI - TOPÁL 1980, 126.

²⁶⁵ TOPÁL 1986, 263.

²⁶⁶ MARÓTI - TOPÁL 1980, 126

²⁶⁷ TOPÁL 1986, 263.

Az összefüggések ábrázolása érdekében egyes adatokat térképen tüntettem fel, azonban a lelőhely méretei olyan nagyok, hogy egyetlen térképen az ábrázolások nem látszottak volna megfelelően, így a térképet két részre osztottam. Az így kialakult térképrészleteket az 1. ábra mutatja be.²⁶⁸

7.6. ábra: *Ulcisia temetője*

7.1.1. A sírok mélysége és a padkás sírok.

A sírok mélységadatai sajnos nem egységesek.²⁶⁹ Az esetek egy részében a földfelszíntől mért mélységét és a sír mélységét is mérték ugyan, de több esetben sem tudható teljes bizonyossággal a mérés tartománya illetve a sírok egy részének mélységét nem a talajszinttől, hanem a humuszolt felszíntől mérve állapították meg.

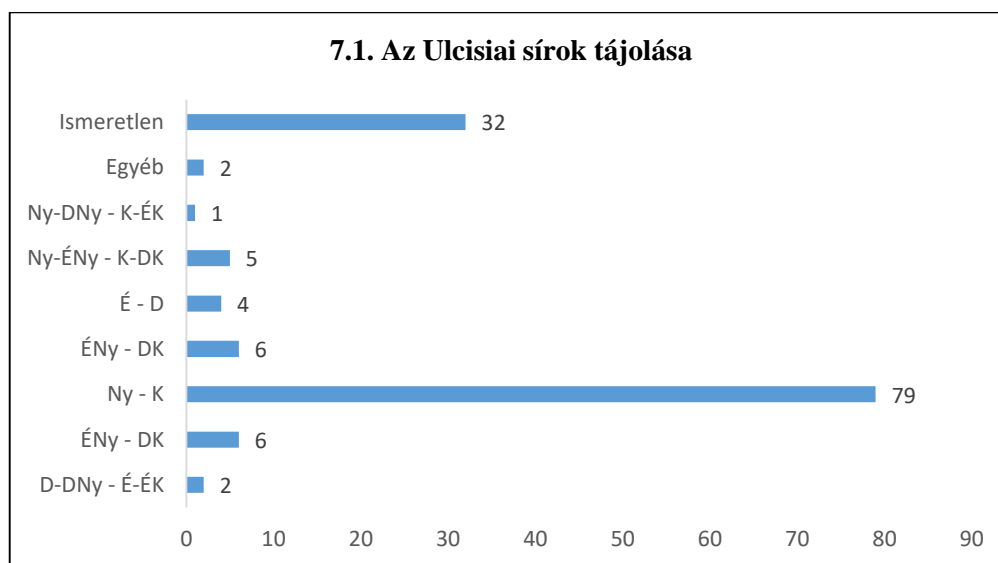
²⁶⁸ A MARÓTI – TOPÁL 1980, 173.; és TOPÁL 1986, 249. térképet szerettem volna digitalizálni, azonban a sírok megjelölése néhány helyen nem volt egyértelmű, így a digitalizációból eredő pontatlanság kiküszöbölése érdekében az eredeti térképeket használtam, illetve a könnyebb átláthatóság érdekében egyes részeket – melyeket fekete téglalappal jelöltem – kivágtam és így mutatom be, más részeket, melyek nem fértek volna fel a térképre, áthelyeztem és szaggatott vonallal jelöltem.

²⁶⁹ 10 különböző feltárás adataiból és dokumentációjából tevődtek össze, így ez érthető.

Ugyancsak csökkenti a mélységadatok értelmezésének létjogosultságát, hogy csupán három padkás sír került elő a temetőből²⁷⁰, így az adatok nem segíthetnek az egykori sírpadkák meglétének rekonstruálásában sem.

7.1.2. A sírok irányítása.

A sírok tájolására vonatkozó megfigyelések a dokumentációkban sok esetben nem egyértelműek, a sír irányát, tengelyét jelzik általában és nem a tájolást. A következetes Ny – K irány megadása miatt valószínűsíthető ugyan, hogy ezek is a tájolást jelentik, azonban egyértelműen nem lehet ezt megállapítani, így az értékelésnél pusztán az irányultságot adtam meg ott, ahol ezt a sírleírásoknál közölték. Azokat az eseteket, ahol a sír tájolása egyértelműen megállapítható, az összesítő táblázatban félkövérrel jeleztem. A 132 sír közül 32 esetben sem tájolást, sem irányt nem lehetett megállapítani. Az eredményeket az alábbi diagram összegezi.²⁷¹

A sírok irányultságát illetően messzemenőig domináns a Ny – K irány, ami egyébként is jellemző a pannoniai késő császárkori temetőkre.²⁷² Minden típusú sír esetében domináns, mégis leginkább a földsírok között gyakori, 49 esetben fordul elő. Az ettől az irányítástól eltérő sírok száma annyira minimális, hogy nem adhatnak reprezentatív mintát, ettől függetlenül

²⁷⁰ Feltételeztem, hogy az egyszerű földsír kifejezés a dokumentációban, a padka nélküli sírokat jelenti.

²⁷¹ a VII. és XI. sír esetében a sírláda irányát nem ismerjük, de a sírban fekvő vázak közül az egymáson fekvő férfiakat és a nőket ellentétes irányba tájolták, így a diagramban az egyéb kategóriába kerültek.

²⁷² A késő császárkori temetkezések irányításával kapcsolatban összefoglalóan legutóbb: HORVÁTH – MIHÁCSI-PÁLFI 2019, 87.

említés szintjén pár gondolatot érdemes megemlíteni. Az első ilyen, hogy a 4 É – D irányú sír közül 3 is gyereksírhoz tartozott, méghozzá azokhoz az esetekhez, amikor a gyereket földsírban temették el. A 4. É – D irányú sír esetében a teljesen szétrombolt sírban már csupán néhány csont maradt. A 6 ÉNy – DK irányú közül 4 épített sír esetében fordult elő, illetve az 5. eset a szarkofág hossz tengelyének iránya volt.

7.1.3. A sírok bolygatása

Mint Topál Judit is kiemeli, a korábbi megfigyelésbeli hiányosságok sajnos nem teszik lehetővé a bolygatások milyenségének, de még meglétének vizsgálatát sem,²⁷³ így az e célból kidolgozott módszertanok nem alkalmazhatók Ulcisia esetében.²⁷⁴ A vizsgálható 132 sírből 23 esetben említi a dokumentáció a sír bolygatatlanságát, további 17 esetben pedig feltételezhető a bolygatás elkerülése, különösen a Nagy Lajos által feltárt, I – XX. sírok nagy részében. Topál Judit értékelése szerint a kifejezetten rabolt sírok bolygatása későbbre és nem a temető használati idejéhez köthető.²⁷⁵

7.1.4. Nem – megoszlás a temetőben

A 132 sír közül 28 esetben nem lehetett megállapítani a nemet, további 21 esetben pedig csak az adultus korcsoport volt megállapítható. A férfi – női sírok egymással és a temető többi sírjával való összevetése így nem hozna releváns eredményeket, pusztán lehetőségek felvázolására alkalmas. Két opció azonban alkalmas a vizsgálatra, a gyereksírok ugyanis nagy biztonsággal elkülöníthetők a felnőtt síroktól, illetve a több személyes temetkezések²⁷⁶ is vizsgálhatók a többi temetkezéshez képest.

Ulcisia temetőjében a nemek megoszlása az alábbi diagramban foglalható össze.²⁷⁷

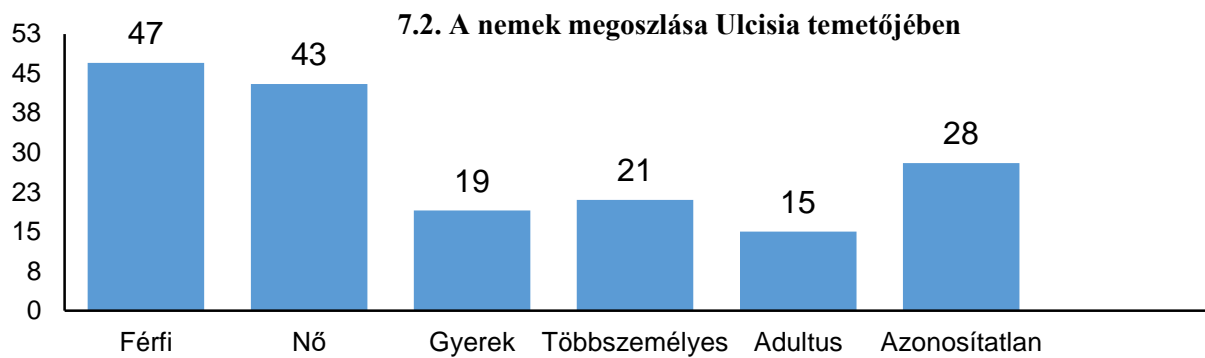
²⁷³ TOPÁL 1986, 263.

²⁷⁴ Ld: ASPÖCK 2003., SAMU – SZALONTAI 2015.

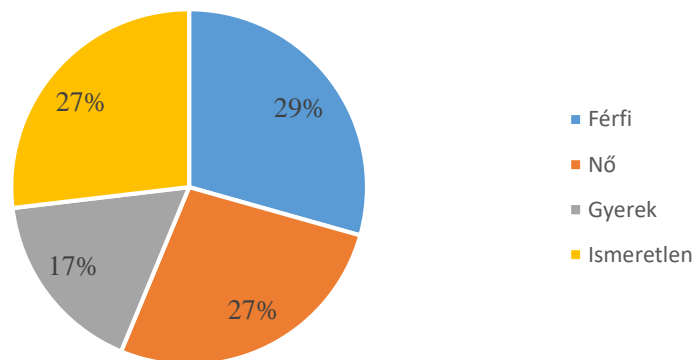
²⁷⁵ TOPÁL 1986, 263.

²⁷⁶ Ezek nagy számban valószínűleg családi temetkezések voltak, de nem zárható ki egyes esetekben az utántemetkezés sem, így pontosabbnak gondolom a többszemélyes sír elnevezést e csoport esetében. Családi temetkezés azokat a sírokat értem, melyekbe egynél több személyt temettek el, feltételezve a rokoni – házastársi kapcsolatot az elhunytak között.

²⁷⁷ A sírban talált tárgyak alapján további 3 esetben lehetett valószínűsíteni a nemet, ezeket az eseteket az összesítő táblázatban zárójelben jelöltem.

7.3. A nemek százalékos aránya Ulcisia temetőjében

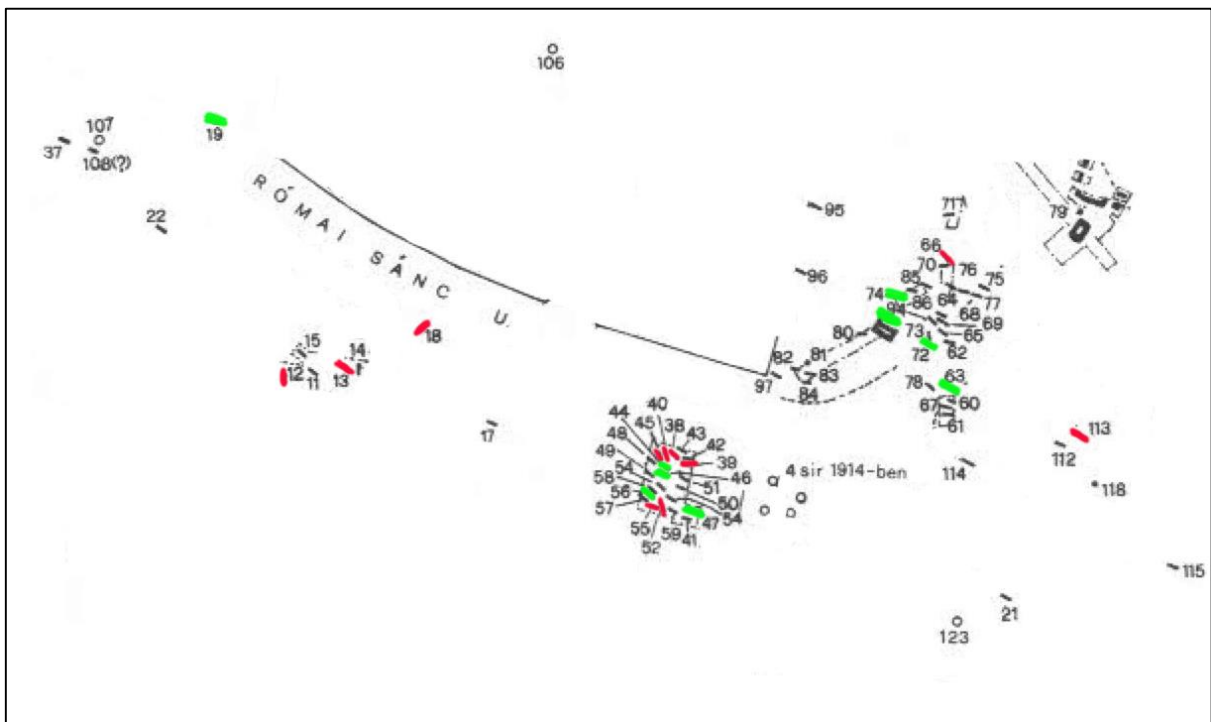

A diagramokból az állapítható meg, hogy a meghatározható sírokat alapul véve közel azonos a temetőben a nemek aránya. A gyereksírok aránya első ránézésre nem túl magas az általános késő császárkori arányokhoz képest, az összes vizsgálható sír „csupán” 14,4%-a. A több személyes temetkezések között tovább 8 esetben található gyerek a sírokban, így a gyereket tartalmazó sírok aránya már magasabb, 20,5 %, ami a temető népességének $\frac{1}{5}$ része. A több személyes temetkezések a sírok 15,9%-át teszik ki, ami nem alacsony szám, de nem is kiugróan magas a késő császárkori temetők esetében, Lussoniumban ez a szám például 12,3%.

Érdekesebb képet kapunk, ha megnézzük a 2. és 3. ábrán a sírok elhelyezkedését. Azt láthatjuk, hogy kevés kivétellel mind a két csoport a temető központi területére koncentrálódik – azon belül is 3 fő gócban - ami nem is meglepő, hiszen ezen a területen sűrű a kőlapokból kialakított sírok aránya, melyekbe gyakran helyeznek el több személyt. Ezt erősíti meg az ulcisiai több személyes sírok is, hiszen mindössze 6 esetben nem kőládasírban helyezték őket a sírba. A 6 esetből 1 alkalommal tegulasírban, vagyis más típusú épített sírban helyezkedtek el és csupán 5 esetben temették őket földsírba a 21 temetkezésből. Az egyszemélyes gyerek

temetkezések esetében már sokkal gyakoribb a földsírok előfordulásának aránya, 12 alkalom a 19 esetből, vagyis csak a sírok $\frac{1}{3}$ -a épített sír.

Két esetet érdemes még kiemelni a több személyes temetkezések kapcsán, a VII. és a XI. bolygatatlan sírban a férfiakat és a nőket ellentétes tájolással fektették egymásra úgy, hogy egy vastag földréteggel választották szét őket egymástól. Lussoniumban ugyan nem találtunk ilyen temetkezést, de az 59. sírban elhelyezett 2 személy esetében megállapítható volt, hogy a sír túlságosan szűk két embernek, a 2 koponya pedig a sír két ellentétes végéből került elő.

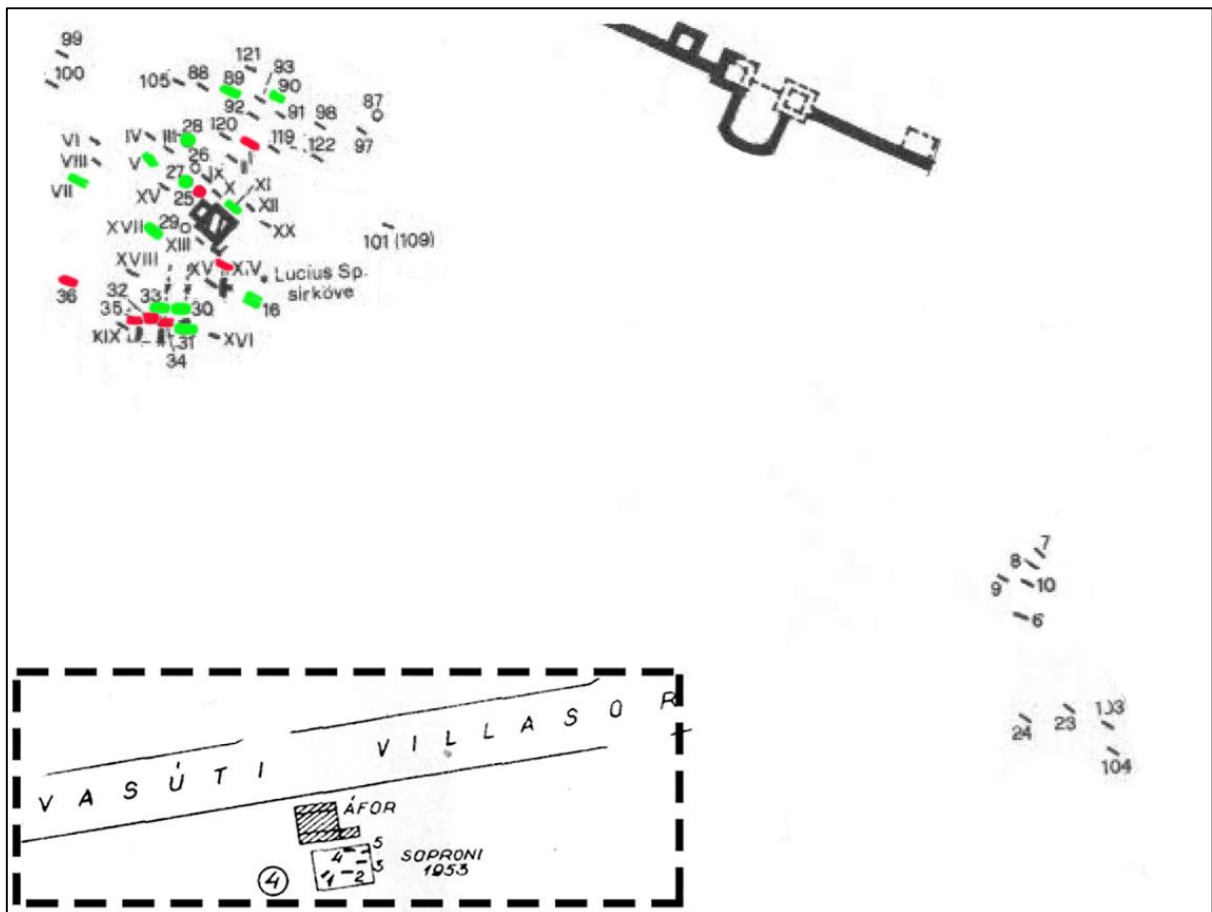
7.7. ábra: Gyereksírok és családi temetkezések az 1. temetőrészleten (piros – gyereksír, zöld – családi sír).

7.1.5. A csontvázak pozíciója

A vizsgált 132 sírból a megállapítható esetekben a váz nyújtott pozícióban található, mindössze 2 olyan bolygatatlan (gyerek) temetkezéssel találkozhatunk, melyek ettől eltérnek. A 39. sírba temetett gyerek lábai térdben felhúzva vannak, míg a 40. sírban talált gyereket magzat pozícióban, oldalára fektetve helyezték a sírba, vagyis zsugorítva. A két sír egymás mellett helyezkedik el, két további gyereksír társaságában.²⁷⁸

²⁷⁸ A 2 további gyereksír közül a 38. sírba nyújtott helyzetben temették el a gyereket, a 45. sírről sajnos nincs rajz a dokumentációban.

Akarcsak Lussonium temetőjének esetében, a karok és a kezek helyzetének vizsgálata itt is kiemelt fontosságú, hiszen egyrészt utalhatnak a temetés módjára²⁷⁹, másrészt a kéztartásoknak funkcionális szerepe is lehet, a behajlított karok utalhatnak például arra, hogy az elhunyt tartott valamit a kezében, akár egy virágcsokrot, akár egy fa keresztet. A kar és kéztartások első ránézésre rendkívül sokszínűek, de bizonyos tendenciák kimutathatók a vizsgálat során.

7.8. ábra: Gyereksírok és családi temetkezések a 2. temetőrészleten

Ulcisia temetőjében 25 esetben lehet a kéztartásokat megállapítani, ezek sírokra bontva a következők:

- 1) Karok a test mellett: 7, 26, 32, 56. sírok
- 2) Bal kar test mellett, jobb kar derékszögben a hason: 8, 25. sírok
- 3) Jobb kéz a combcsonton, bal kar 45 fokban meghajolva, bal kéz a jobbon: 9. sír
- 4) Jobb kéz a combcsonton, bal kar 45 fokban meghajolva, bal kéz a genitáliston: 10. sír
- 5) Alkarok 45 fokban meghajolva, csuklók a genitális felett összekulcsolva: 4, 15, 67. sírok

²⁷⁹ A test mellé szorított karok a combhoz simuló kezekkel lefelé csavart temetkezéstről árulkodhatnak.

- 6) Karok derékszögben behajlítva, egymáson: 29. sír
- 7) Karok csaknem derékszögben meghajlanak, kezek összekulcsolva a hason: 35, 83, 93, 102, 114, 121. sírok
- 8) Felsőtest nyújtva, karok a test mellett, térd behajlítva: 39, 40. sírok
- 9) Bal alkar 45 fokban meghajlik, kéz a genitálison, jobb kar derékszögben hajlik a hasra: 53, 64, 88. sírok
- 10) Alkarok a mellkasra hajlítva, csuklók a gerinc közelében, mintha egy hosszú ágat vagy vesszőt tartana: 60. sír
- 11) Bal alkar 45 fokban hajlik a testre, bal kéz a genitálison, jobb kar könyökben felfelé hajlik: 120. sír

Rendkívül érdekes, hogy a más temetőekben gyakrabban előforduló nyújtott karos temetkezés Ulcisiában csupán négy esetben fordul elő, bár ennek oka a rendkívül kevés vizsgálható váz is lehet.

Relatív számos esetben fordul elő az a kéztartás, amikor az egyik kéz a genitálison, vagy annak közelében található. A 8 ilyen temetkezés közül 2 női sírban, míg 5 férfisírban fordult elő, 1 esetben pedig az ásatási dokumentációból csak az adultus korcsoport állapítható meg, de a bolygatatlan sír hagymafejes fibulája szintén férfira utalhat.

Az utolsó kiemelésre érdemes csoport az, amely során a kezeket a hason összekulcsolják, mintha imádkoznának. Ez a kéztartás utalhatna akár keresztény vallású temetkezésre is. A 6 ilyen előforduló esetben női, férfi és gyereksírok is találhatóak, de mellékletek csupán egyetlen esetben fordulnak elő²⁸⁰, míg a nők esetében ékszerekkel találkozhatunk a sírokban.

7.1.6. Sír típusok

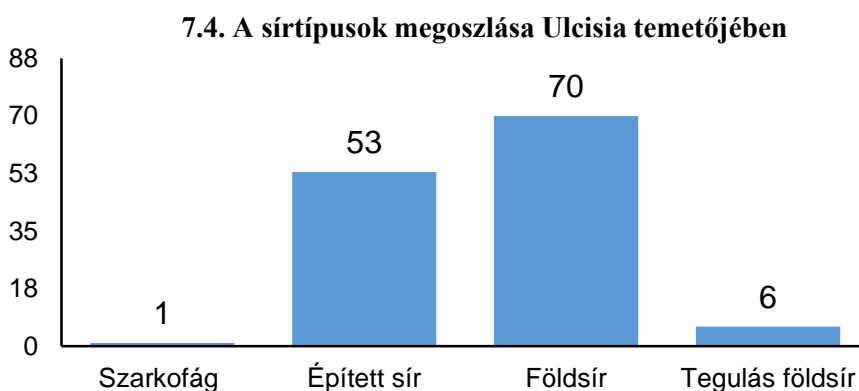
Ulcisia késő császárkori temetőjében nem találkozunk azzal a fő típusokon (kőből épült sírok, tegulasírok, földsírok) belüli változatossággal, ami olyannyira jellemző a késő császárkori temetőkre. Leginkább a kőből épült sírok kapcsán szembeszökő ez a tendencia, azonban ennek oka a megsemmisült dokumentációk és az időnként pontatlan ásatási megfigyelések is lehetnek. Ami a földsírokat illeti, koporsós sírokról történik említés, de a meghatározás alapja szinte minden esetben a sírban talált - sok esetben egyetlen darab – vas szeg.

²⁸⁰ A 83. sírban eltemetett férfi mellett italkészletet és érmet találtak.

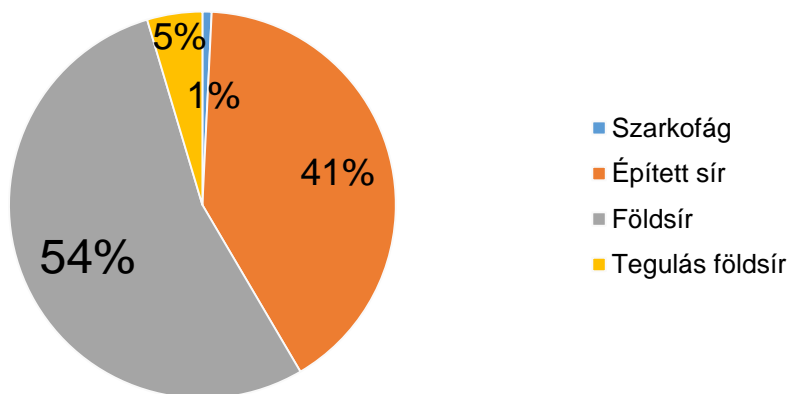
Ami a kőládás sírokat illeti, úgy tűnik, kivétel nélkül kőlapokból összeállított és kőlapokkal fedett sírok kerültek elő, ami még akkor is egy tehetősebb réteg temetkezésére utalhat, ha magukban a sírokban nem, vagy csak kevés tárgy található.

A térképet nézve jól megfigyelhető az épített sírok koncentrációja, főleg a kőből épített sírok esetében, de megfigyelhetünk tegulasíros gócpontokat is. Messzemenő következtetéseket ugyanakkor nem vonhatunk le az adatokból, hiszen – 2 nagyobb területet leszámítva – a feltárt sírok aránya esetleges, nem ismerjük a környékükön található többi sírt. A kőlapos sírok a Nagy Lajos által feltárt cella memoriae szomszédságában kerültek elő legnagyobb számban, feltételezhetően ez lehetett az egykori temető központi része is.

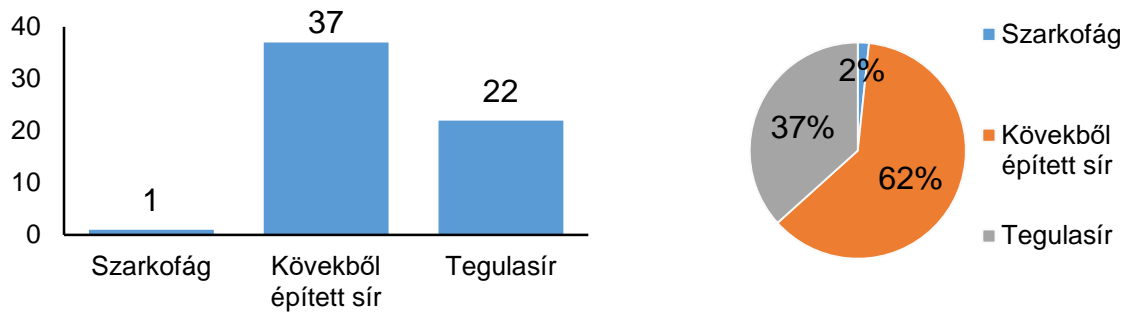
A temetőben előforduló sírtípusokat az alábbi diagramok mutatják be.

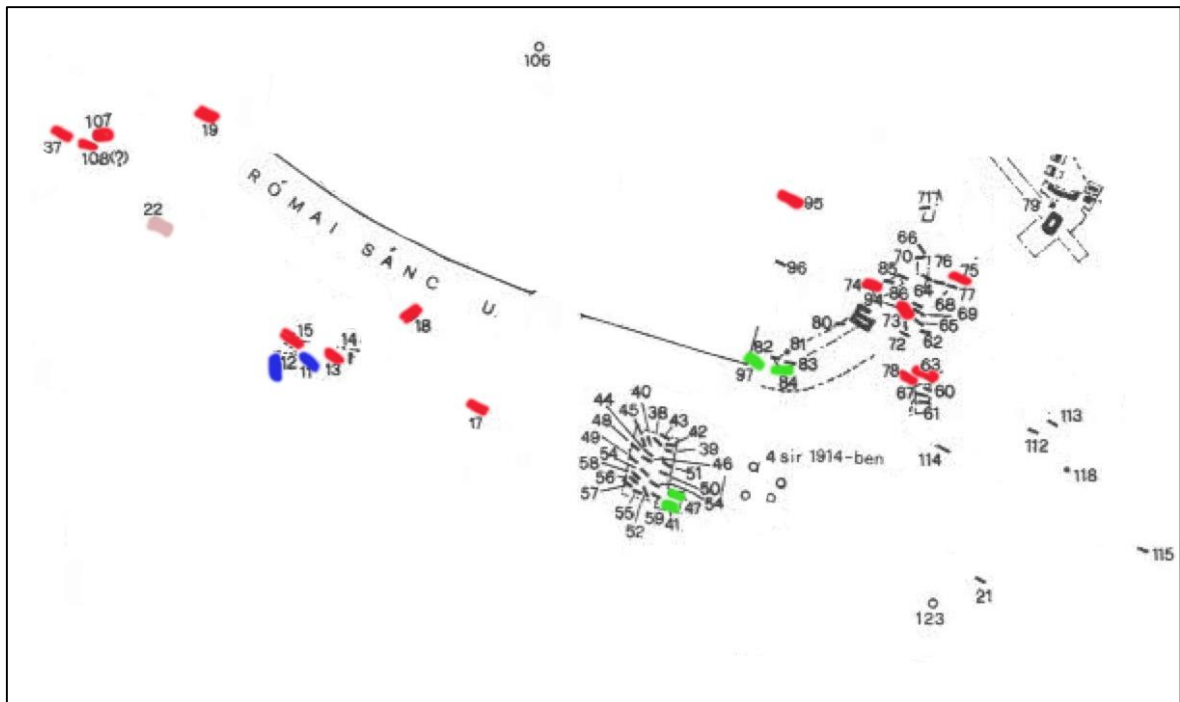
7.5. A sírtípusok aránya Ulcisia temetőjében

7.6. Az épített sírok megoszlása és százalékos aránya

A különböző sírtípusok elhelyezkedését a 7.4 és a 7.5. ábrák mutatják be.

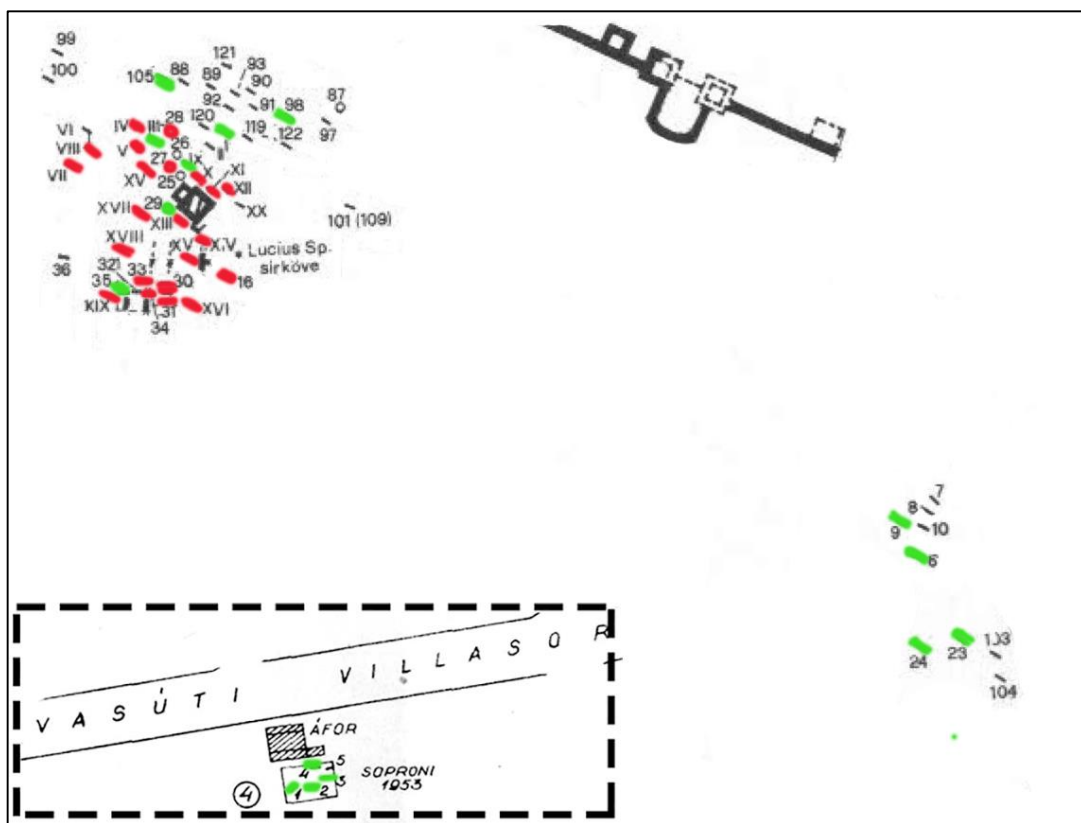

7.9. ábra: Sírtípusok előfordulása Ulcisiában az 1. temetőrészleten.

(szarkofág=lila, kőlapokból épített sír=piros, kövekből és téglából épített sír=kék, teglasír=zöld)

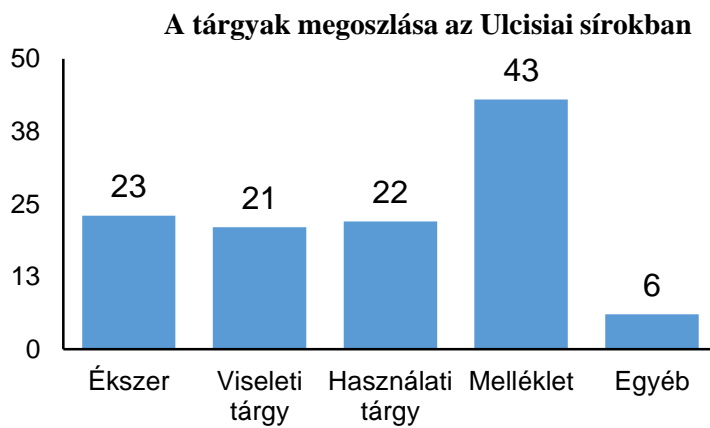
7.1.7 Tárgyak a sírokban.

A 132 sír közül 49 esetben nem volt megállapítható, hogy tartalmazott-e bármilyen tárgyat a sír, ezek bolygatott temetkezésekből kerültek elő. Továbbá 17 olyan eset is előfordult, mikor az ásatási dokumentáció szerint a sír nem tartalmazott semmilyen tárgyat, ebből azonban csupán 5 db sír volt bolygatatlan, így a fennmaradó 12 sír sem alkalmas a vizsgálatra. Mindent összevetve 66 sír esetében lehetett összehasonlító elemzést végezni, ami a temető sírarányának kevesebb, mint a fele, továbbá ez a szám csökkent az 5 db melléklet és tárgy nélküli sírokkal is, így az alábbi táblázatok 61 sír anyagát tartalmazzák. Előjáróban meg kell említeni, hogy ezek közül csupán 18 volt bolygatatlan, ezeket külön táblázatokban is feltüntettem.

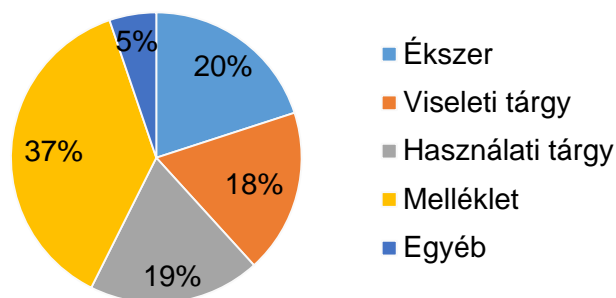

7.10. ábra: Sírtípusok előfordulása Ulcisiában a 2. temetőrészleten

(szarkofág=lila, kőlapokból épített sír=piros, kövekből és téglából épített sír=kék, téglasír=zöld)

A tárgyak százalékos megoszlása az Ulcisiai sírokban

A tárgyak megoszlása tételesen a sírokban:

Csak ékszer előfordulása a sírokban: 7

Ékszert is további 16 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel együtt 5

Használati tárgygal együtt: 3

Használati tárgygal és edénymelléklettel: 2

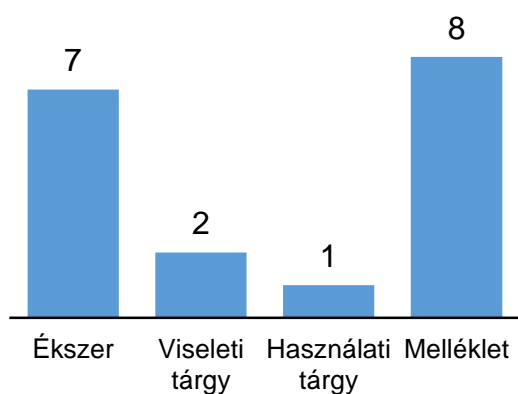
Viseleti tárgygal és edénymelléklettel: 2

Viseleti és használati tárgygal: 2

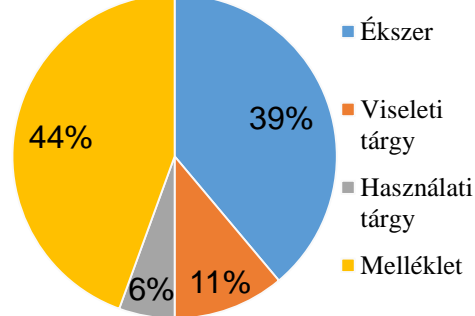
Minden tárgytípus a sírban: 2

Nem meglepő módon, az ékszerek a temetkezések között 2 kivétellel olyan sírokban fordultak elő, melyben nőket, vagy nőket is eltemettek. A 2 eltérő eset közül az egyik (4. sír) egy férfinhoz kapcsolódik, akinek gyűrű volt az ujján, a másik eset (53. sír) pedig a meghatározás szerint egy adultus korú egyén, akinek hagymafejes fibulája és üveggyöngy csüngője volt.

Tárgycsoportok a bolygatatlan sírokban

A tárgyak százalékos megoszlása az Ulcisiai bolygatatlan sírokban

Csak viseleti tárgy előfordulása a sírokban:7

Viseleti tárgyat is további 14 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel: 3

Ékszerrel és edénymelléklettel: 2

Ékszerrel és használati tárggyal: 2

Használati tárggyal és melléklettel: 5 (ebből 4 esetben edénymelléklettel)

Minden tárgytípus a sírban: 2

A viseleti tárgyak szokásos módon szinte kizárólag olyan sírokhoz köthetők, melyek férfiakhoz, vagy férfiakhoz (ritkán gyerekhez) is köthetők.²⁸¹ A használati tárgyakat és/vagy mellékleteket is tartalmazó sírok között fordul elő 2 eset, amikor nem férfiakhoz köthetők a viseleti tárgyak.²⁸² Érdekes módon a használati tárgyak viszont csak ékszerekkel együtt fordulnak elő a sírokban, viseleti elemmel együtt nem.

A temetkezési szokások vizsgálata szempontjából a használati tárgyak és a mellékletek talán a legrelevánsabbak, így a jobb átláthatóság kedvéért azok értelmezését a többi temetővel közösen fogom elvégezni, itt most csak az adatokat ismertetem.

Csak használati tárgy előfordulása a sírokban: 3²⁸³

Használati tárgyat is, további 21 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel: 7 (ebből 5 esetben edénymelléklet, 1 érem)

Ékszerrel: 3

Ékszerrel és edénymelléklettel: 2

Viseleti tárggyal és ékszerrel: 2

Viseleti tárggyal és melléklettel: 5

Minden tárgytípus a sírban: 2

Csak melléklet előfordulása a sírokban: 17

Mellékletet is további 26 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Ékszerrel együtt 5

Ékszerrel és használati tárggyal: 2

Ékszerrel és viseleti tárggyal: 2

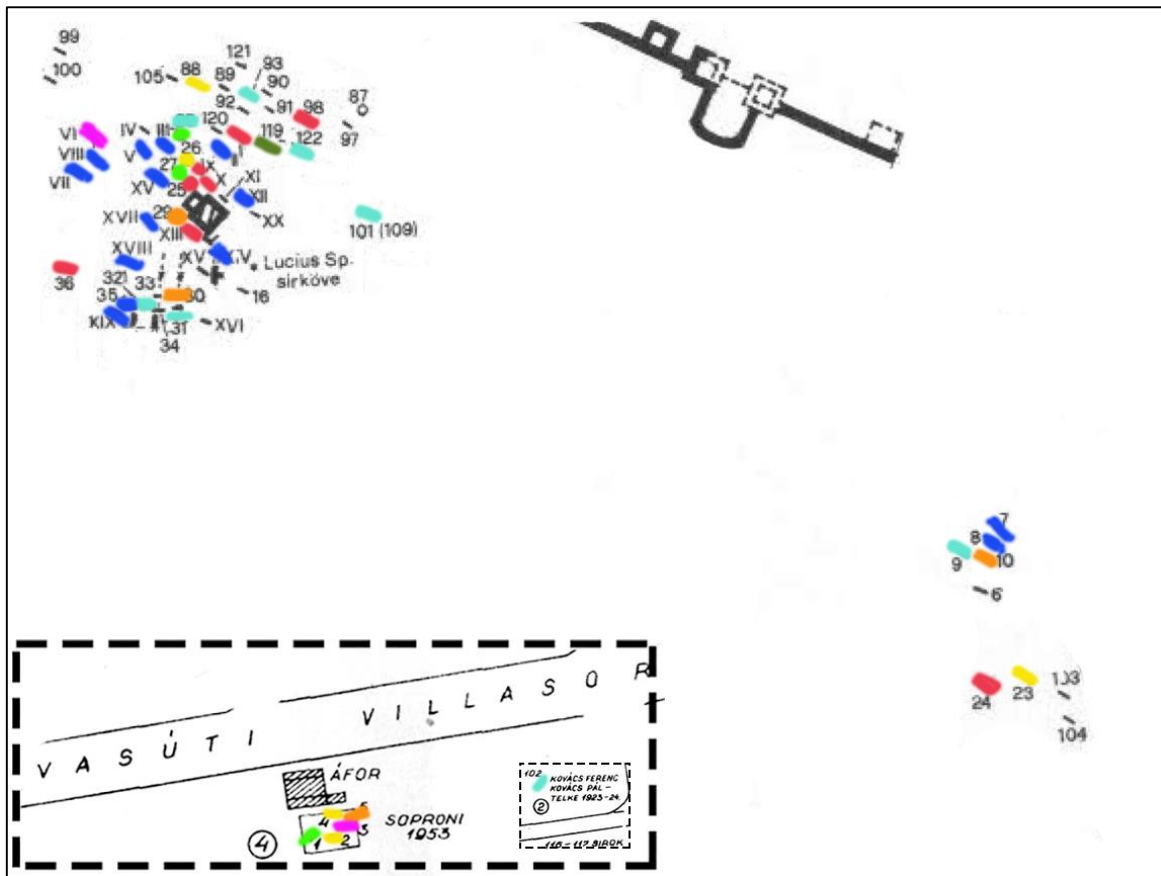
Viseleti tárggyal: 3

Viseleti tárggyal és használati tárggyal: 5

²⁸¹ az 59. sírban saruszegeket találtak, melyet a dokumentáció női sírként határoz meg, azonban mivel a váznak csupán az alsó része került elő, a meghatározás kérdéses.

²⁸² A 10. sír esetében egy fenőkövet, az 51 sír esetében egy balsamariumot tartalmazott a sír.

²⁸³ mindegyik épített sírban található, de melléklettel együtt való előfordulásuk is a 7 esetből 4 alkalommal épített sírhoz köthető

7.12. ábra: Tárgytípusok előfordulása az 2. temetőrészletben

melyen mindkét karperec a bal karon volt. Az 53. bolygatatlan sírban egy üvegyöngy csüngő a combcsontok közül került elő.

A viseleti tárgyak esetében már nagyobb szóródás tapasztalható. A fibulák esetében – igaz csak 5 alkalommal volt vizsgálható – csupán két alkalommal kerültek elő a váll környékéről, a medence mellett és a koponya alatt is megtalálhatók voltak, míg a bolygatott 61. sír esetében a fibula a combok között helyezkedett el. Hasonló a helyzet a csatok és övveretek tekintetében, a 6 példány közül csak 2 került elő a mellkasról és a derék környékéről, 1 darab a bal térd mellől, 2 a lábfejek között (az egyik a bolygatott 88. sírből való), míg 1 darab a mellékleti edény alól került elő.

A használati tárgyak közül a vizsgálható 5 kés közül 2-2 a derék környékén, illetve a lábfejeknél helyezkedett el, egyetlen esetben pedig a lábszár mellett. Az egyetlen vizsgálható orsógombot a bal lábszár mellett találták. A balsamariumok közül mindhárom darab a lábszárak környékén volt, egy fenőkö a hason, egy csont eszköz pedig a lapockán feküdt.

Az edények kevés kivétellel szintén a láb környékén kerültek elő. A bolygatatlan 52. sírban a bal kar mellett, a bolygatott 5. és 83. sírokban a mellkason helyezkedtek el, míg a 88. sír

esetében egy terra sigillata tál a jobb kézben volt. A térd alatti részen elhelyezett mellékleti edények esetében különösebb tendenciák nem fedezhetők fel, de az egyik ilyen, hogy a leggyakrabban a lábakon kívül helyezik el őket, ami értelemszerű is, hiszen a testre elhelyezett edénynek könnyen kiborulhat a tartalma, hacsak be nem szorítják a lábak közé. Ez ugyan megtartja az edényt, azonban Lussonium esetében is sokszor tapasztalható volt, hogy a fa szerkezetek keretén belül nincs sok hely, esetenként előfordulhatott, hogy egyszerűen nem fért már be az edény a lábak közé. Esetenként előfordult Ulcisia temetőjében, hogy amennyiben korsó-pohár kombinációt használtak, abban az esetben a korsót és a poharat is külön lábnál helyezték el,²⁸⁴ további két esetben pedig a korsó szájára egy poharat illetve egy talptöredéket helyeztek.²⁸⁵

Ami a mellékleti edények összetételét illeti, a messzemenőig domináns a korsó/kancsó/palack a sírokban, önmagukban, vagy bögrével/pohárral együtt. Agyag korsó vagy kancsó önmagában 11 esetben fordul elő, agyag bögrével együtt 7 esetben. Üveg palack és pohár 1 esetben, agyag korsó üveg pohárral 3 esetben, míg üveg palack önmagában további 2 esetben. 1 esetben az agyag korsó és bögre mellett agyag tál is található. Összességében az italtároló edény és bögre kombinációja 11, míg az italtároló edény önmagában 13 esetben található meg. Minden más edény vagy kombináció az egyéb kategóriába esik. Bögre 5 esetben található a sírokban, agyagból 2, üveg pohár 1, agyag bögre tányérral 1, míg üveg pohár agyag bögrével további 1 esetben fordul elő. Ritkaságnak számítanak az egyéb tárgyak, kombinációk, minden esetben 1 alkalommal fordulnak elő. Ilyen a korsó-csésze, csupor – szűrő, bögre – fedő, tál – edényke és egy darab tál a sírokban.

Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az 5. sír esetében a korsó mellett állatállkapocs volt, ami egyértelműen étel-ital kombinációra utal.

Sz. Burger Alice a somodor-pusztai temetővel²⁸⁶-, legutóbb pedig Horváth Friderika a ságvári temetővel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy az agyag- és üvegedények kapcsán eltérés lehet a nemek között, így érdemes volt megnézni a nemek közti megoszlást is a temetőben.²⁸⁷ Ami az edények anyagát és a nemek összehasonlítását illeti, Ulcisia temetőjében is felfedezhetők ezek a tendenciák, bár az alacsony esetszámok és a fentebb már említett, nem teljes körű nem-meghatározás – vagyis, hogy a sírok csaknem 38%-ában nem állt rendelkezésre a nem – az adatok csak fenntartásokkal kezelhetők.

²⁸⁴ 2., 25. sír

²⁸⁵ IX, 26, sír. A IX. sírban a korsó talptöredékkel való lefedése, Lussonium temetőjének 25. sírjában is tapasztalt jelenség volt.

²⁸⁶ BURGER 1974, 91.

²⁸⁷ HORVÁTH 2020, 360.

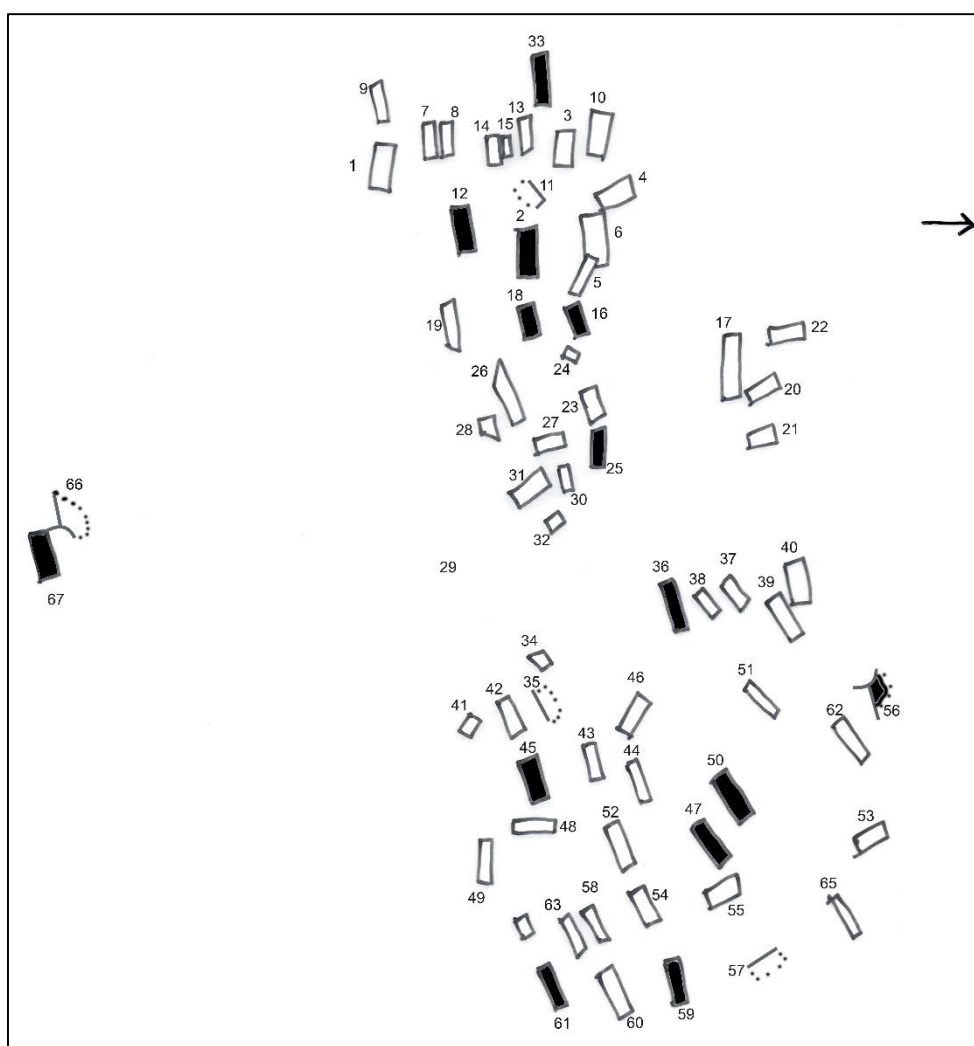
Az agyagból készült edények 9 esetben férfi, 3 esetben női, 6 esetben gyerek sírokból kerültek elő, a többszemélyes sírokban 3 esetben voltak megtalálhatók.

Üvegedények 3 női sírban, illetve 1-1 férfi és gyerek sírban fordultak elő. Az agyag- és üveg edények kombinációja 2-2 férfi és női sírban található meg.

7.2 Solva késő császárkori temetőinek statisztika vizsgálata

7.2.1. A vicus temetője²⁸⁸

H. Kelemen Márta korábban részletekbe menően és alaposan vizsgálta valamint közölte a temető sírjait²⁸⁹, így ebben a fejezetben én csak az adatokat gyűjtöm össze és végzek statisztikai elemzést, majd diagramokon és térképeken ábrázolom az adatokat, az összefüggések felderítése érdekében. Az egyes csoportokhoz írt megjegyzések jobbra a saját megfigyeléseim a témával kapcsolatban, melyeket időnként kiegészíték Kelemen Márta adataival, a könnyebb érthetőség kedvéért. Az így kapott eredményeket közösen, a 4 temető összehasonlító vizsgálatában fogom részletesen értékelni.

7.8. ábra: Padkás sírok a vicus temetőjében

²⁸⁸ Az eredeti térképet átdigitalizáltam, hogy az adatok ábrázolhatóvá váljanak. Az eredeti térképet ld: KELEMEN 2008, 315.

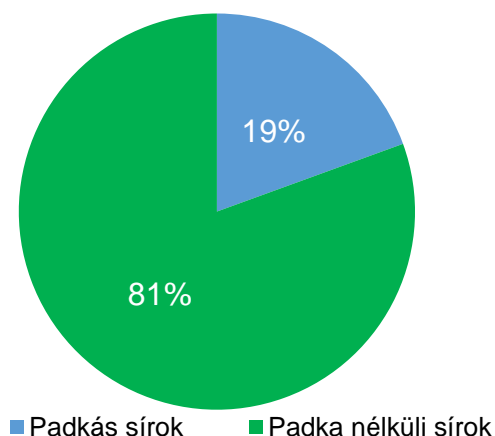
²⁸⁹ KELEMEN 2008, 171 – 201.

7.2.1.1. A padkás sírok

Sajnos a dokumentációban nagyon esetleges a sírmélységek közlése, a közölt adatok pedig többségükben olyan nagy határral adják meg a számokat, hogy alkalmatlan az elemzésre.

A temetőben 14 esetben fordultak elő padkás sírok, ezek megoszlását az alábbi diagram és az 1. ábra mutatja. Számuk nem sok a temető sírszámához képest és látható a térképen, hogy nem rendeződnek közös csoportba, mindössze 4–5 sír alkot egy kisebb gócpontot.

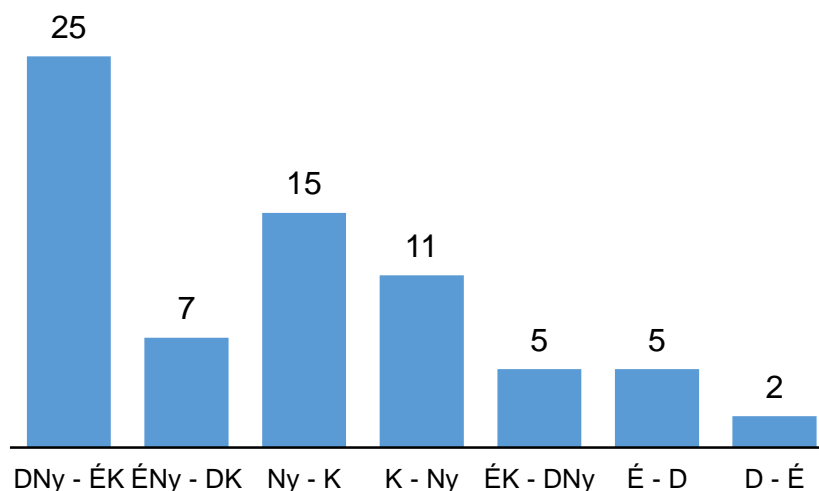
A padkás sírok aránya a temetőben

7.2.1.2. A sírok tájolása

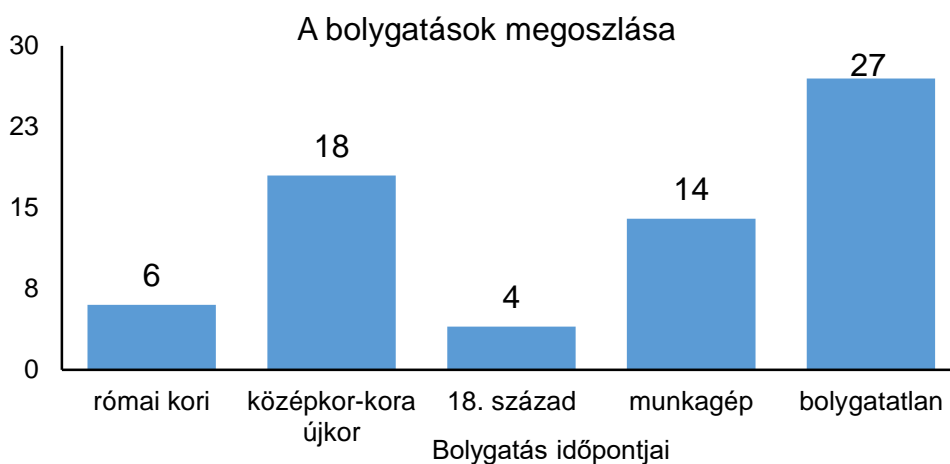
A sírok tájolása két esetet kivéve mindenhol megállapítható volt. Az alábbi diagramot megvizsgálva a DNy – ÉK tájolás és a K – Ny irány két típusa domináns, amelyek a sírok tájolásának csaknem $\frac{2}{3}$ -át lefedik.

A sírok tájolása

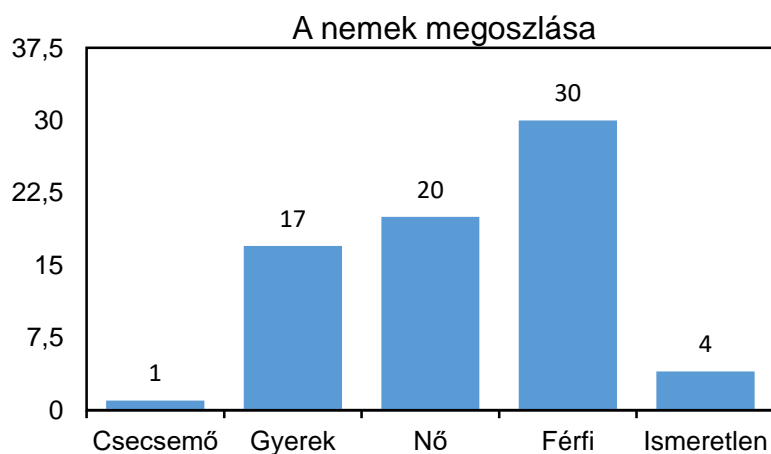
7.2.1.3. A sírok bolygatása

A bolygatások okait és előfordulásukat Kelemen Márta részletesen vizsgálja.²⁹⁰ Noha a római korban illetve közvetlenül utána csak csekély bolygatás érte a sírokat, csupán 27 bolygatatlan sír került elő a temetőből, igaz a munkagép által megsértett sírok esetében 6 alkalommal is olyan csekély volt a bolygatás mértéke, hogy vizsgálhatók voltak az adatok.

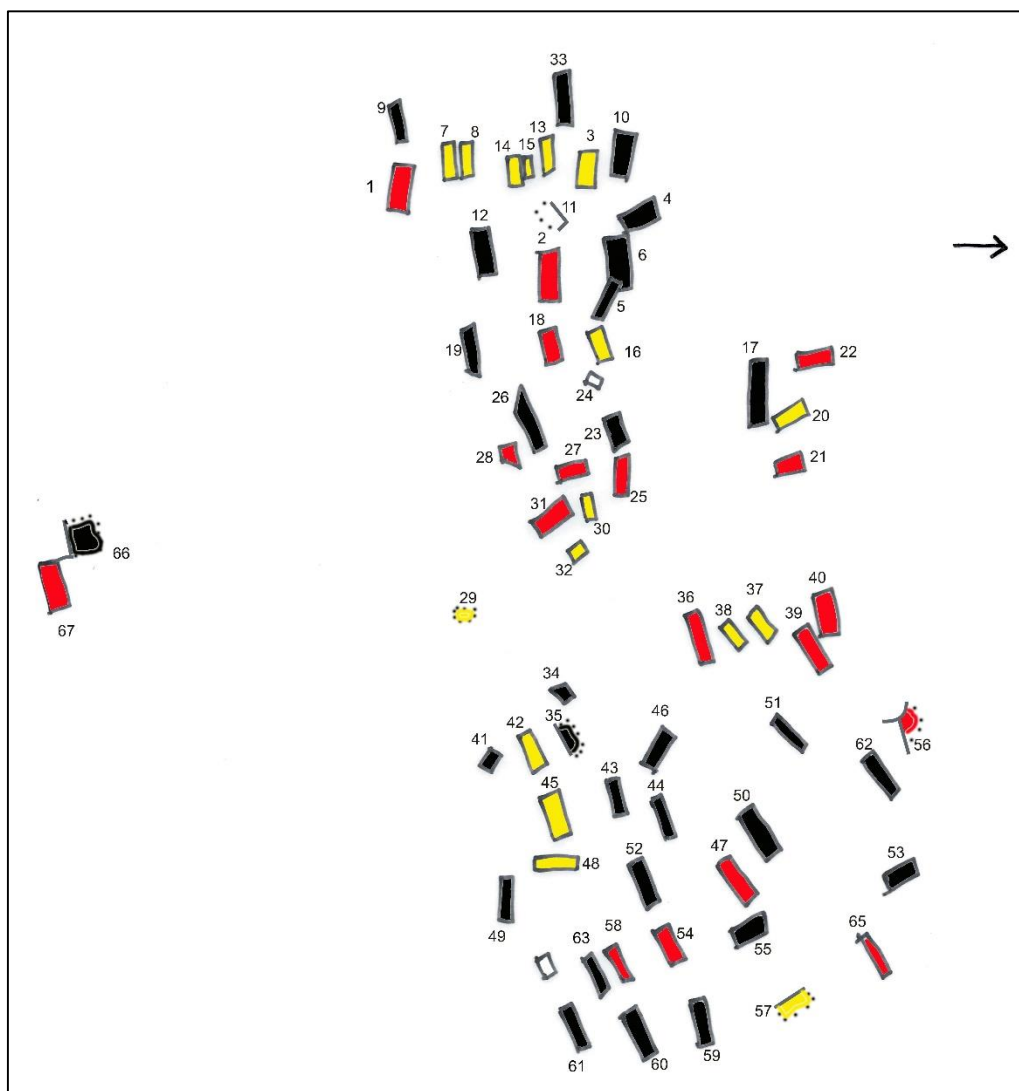

7.2.1.4. Nem – megoszlás a temetőben

Több személyes temetkezés egyetlen esetben sem fordult elő, egyedül a 7-8. gyereksírok rendelkeztek közös padkával, de külön sírgödörrel. Éles tendencia a gyerek- és női sírok között nem mutatható ki, egyedül a férfisírok esetében látszik egy kisebb koncentráció a temető K-i végében, ahol 11 sír is azonos tájolási iránnyal és azonos sírtípussal helyezkedik el. A nemek megoszlását az alábbi diagram, elhelyezkedésüket a temetőn belül a 2. ábra mutatja be.

²⁹⁰ KELEMEN 2008, 184.

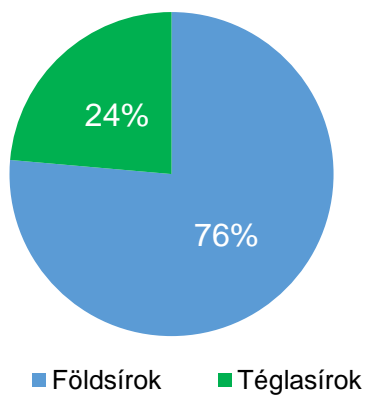
7.9. ábra: A nemek megoszlása a temetőben
(fekete = férfi, piros = női, sárga = gyereksír)

7.2.1.5. Sírtípusok

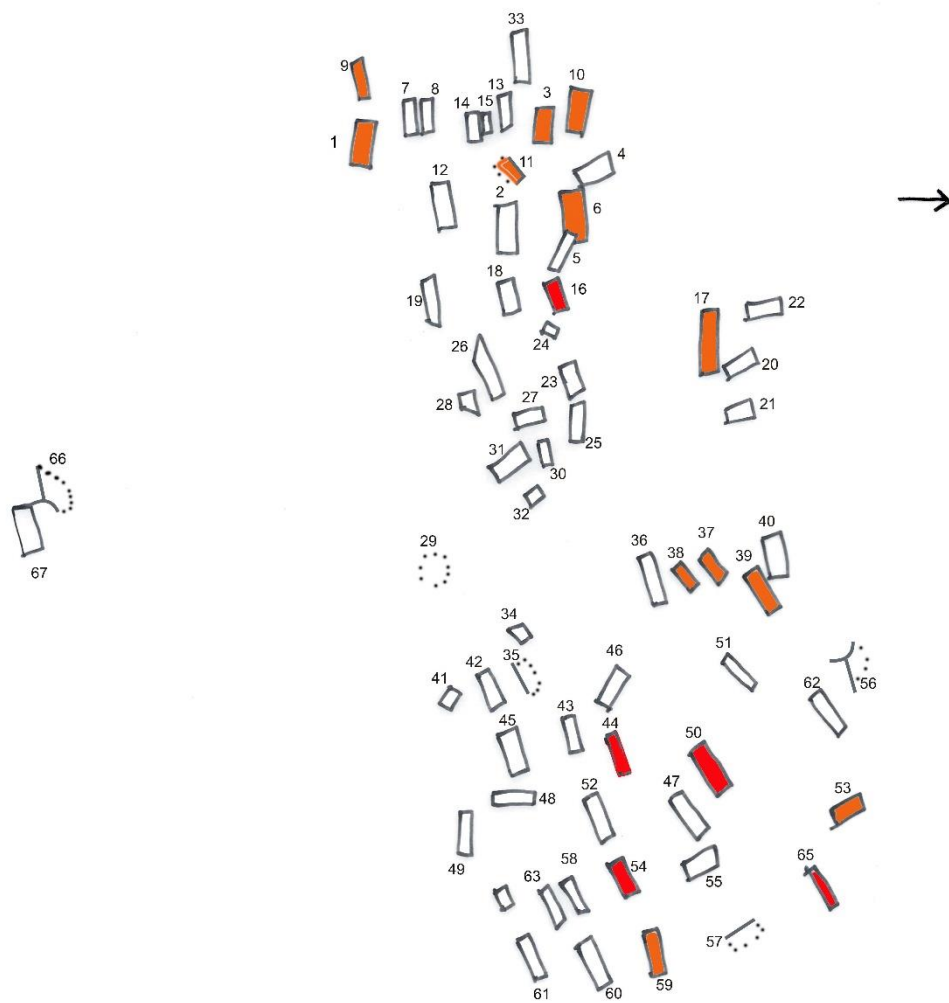
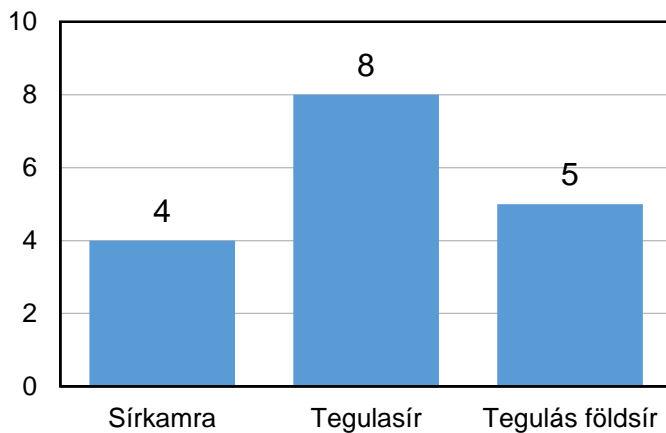
A vicus temetőjében az épített sírok aránya Lussoniumhoz hasonlóan alacsony volt, azzal a különbséggel, hogy Solvában egyetlen esetben sem került elő kőből épített sír. Összesen 17 téglasír került elő, melyek változatossága megfelel a késő császárkori temetőkben tapasztalható trendeknek. A sírkamrák építőanyaga nem egységes, előfordul csak épülettéglából és csak tetőfedő téglából épített változat is.²⁹¹ A sírtípusok megoszlását, ezen belül a tégl- és tegulasírok megoszlását az alábbi diagramok mutatják be.

²⁹¹ KELEMEN 2008, 185.

Sírtípusok aránya a temetőben

A téglasírok megoszlása

7.10. ábra: A téglás sírok helye a temetőben
(tégla szín = téglasírok, piros = tegulás földsírok)

A földsírok között két esetben fordult elő fa-szerkezetes temetkezés, mintkét esetben fa-maradványok jelezték a szerkezetet.²⁹²

7.2.1.6. Tárgyak a sírokban

Ékszer	Viseleti tárgy	Használati tárgy	Melléklet	Nincs melléklet
21	21	15	31	2

A tárgyak megoszlása a bolygatatlan sírokban

Ékszer	Viseleti tárgy	Használati tárgy	Melléklet	Nincs melléklet
13	10	8	20	2

A temető közlése szerint ugyan 21 sírban sem volt tárgy elhelyezve,²⁹³ ugyanakkor a bolygatatlan, vagy kevésbé bolygatott és értékelésre alkalmas sírok esetében csak 2 alkalommal nem találtak tárgyat a sírokban.

A tárgyak megoszlása tételesen a sírokban:

Csak ékszer előfordulása a sírokban: 6

Ékszert is további 15 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel együtt: 9

Használati tárggyal együtt: -

Használati tárggyal és melléklettel: 5

Viseleti tárggyal és melléklettel: -

Viseleti és használati tárggyal: -

Minden tárgytípus a sírban: 1

Csak viseleti tárgy előfordulása a sírokban: 7

Viseleti tárgyat is további 14 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel: 6

Ékszerrel és melléklettel: -

²⁹² A1 és 13-as sír. vö: KELEMEN 2008, 185.

²⁹³ KELEMEN 2008, 186.

Ékszerrel és használati tárggyal: -
Használati tárggyal: 2
Használati tárggyal és melléklettel: 5
Minden tárgytípus a sírban: 1

Csak használati tárgy előfordulása a sírokban: 1

Használati tárgyat is, további 14 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Ékszerrel: -
Ékszerrel és melléklettel: 5
Viseleti tárggyal: 2
Viseleti tárggyal és ékszerrel: -
Viseleti tárggyal és melléklettel: 5
Melléklettel: 1
Minden tárgytípus a sírban: 1

Csak melléklet előfordulása a sírokban: 4

Mellékletet is további 27 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Ékszerrel együtt: 9
Ékszerrel és használati tárggyal: 5
Ékszerrel és viseleti tárggyal: -
Viseleti tárggyal: 6
Viseleti tárggyal és használati tárggyal: 5
Használati tárggyal: 1
Minden tárgytípus a sírban: 1

7.2.1.6.1. Tárgyak előfordulása

Az ékszerek – akárcsak Ulcisiában – itt is elsősorban női sírokhoz köthetők, férfi sírban csupán egyetlen alkalommal találtak egy gyűrűt.²⁹⁴ Fülbevalót egyetlen sírból került elő, gyöngyöt viszont 15 esetben találtak a temetkezések között, kivétel nélkül a koponya és a nyak környékén. Karperec 14 volt a sírokban. Elhelyezkedésükkel kapcsolatban Kelemen Márta kiemeli, hogy nem felel meg teljes mértékben a korábbi megfigyeléseknek, miszerint a jobb karon kevesebb, a bal karon több karperecet viseltek, ugyanis az A3. sírban mind a 7 karperec

²⁹⁴ 12. sír

a jobb karon volt, vagy a 47. sírnál, ahol mindkét karperec a jobb karon volt.²⁹⁵ Ehhez hozzá kell tenni, hogy amennyiben csak egy karperecet viseltek, az viszont a bal karon volt mindhárom esetben a solvai vicus temetőjében.

Gyűrűt 10 esetben találtak, minden alkalommal rendeltetési helyén. 7 közülük felnőtt nő, 2 kislány, 1 pedig férfi ujján volt.

A viseleti tárgyak közül a fibulák fordultak elő leggyakrabban, 16 alkalommal, két esetet kivéve – amikor deréktáján, illetve a lábnál fordultak elő – mindannyiszor a váll környékén találták meg őket. A 7 csatból 5 a derék táján illetve a comboknál került elő, 2 darab azonban a lábak környékén, Kelemen Márta szerint ezekben az esetekben az övet összehajtogatva a lábakhoz fektették.²⁹⁶ Szíjveret 3 alkalommal került elő, minden esetben rendeltetési helyének megfelelően, a combok táján.

A használati tárgyak közül a vaskések férfiakhöz, vagy fiúkhöz tartoztak. Síron belüli előfordulásuk rendkívüli változatosságot mutat, a 7 kés hat különböző helyről, a válltól a lábakig került elő. Orsógomb mindössze egyetlen alkalommal került elő, egy női sírban a sípcsont mellől. Szintén egyetlen darab bronzveretes ládikát találtak, mely egy nő lábainál volt elhelyezve. Üvegfiola 5 sírban volt, mindig más helyen, a könyökhajlattól a térdekig, 4 alkalommal is a jobb oldalon.

Az edények 24 sírban fordulnak elő, a kombinációk megoszlása a következő:

Agyag korsó v. kancsó – üveg pohár: 4

Agyag korsó v. kancsó – agyag bögre: 3

Üveg palack vagy korsó – üveg pohár: 1

Agyag korsó v. kancsó: 5

Agyag bögre: 3

Üveg palack vagy korsó: 3

Üveg pohár: 2

Agyag edény: 2

Agyag tányér – üveg pohár: 1

Az edényeket leggyakrabban a sír alsó részébe helyezik el, a lábfejek mellé illetve a sír alsó végében (21 eset), a fej környékén 7 esetben, 2 esetben a karoknál, míg a derék környékén 4 esetben találhatók.

²⁹⁵ KELEMEN 2008, 195.

²⁹⁶ KELEMEN 2008, 192.

A kerámia edények nő-kislány vagy férfi-fiú sírokban egyaránt előfordulnak, az üvegedények 14 sírból kerültek elő, 11 alkalommal nő vagy kislány sírból és csak 3 esetben férfi vagy fiúgyermek sírjából.

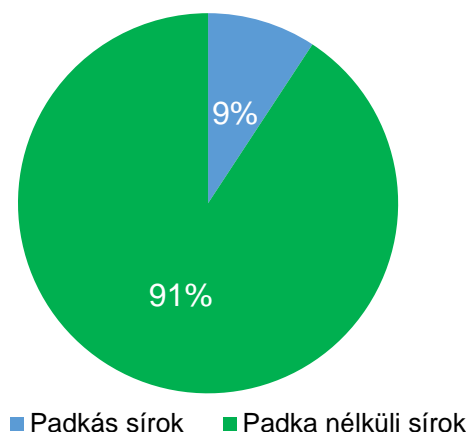
Érem 18 sírból került elő, nagyrészt a kézben, a medence bal oldalán vagy a mellkason, 3 esetben a lábnál, míg egy esetben a padkán voltak.

7.2.2. A castellum temetője²⁹⁷

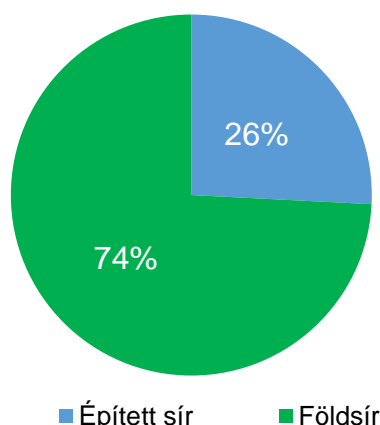
7.2.2.1. A padkás sírok

A padkás sírok aránya a castellum temetőjében jóval alacsonyabb volt, mint a vicus temetőjében, még a sírok 10%-át sem érte el. Fontos különbség viszont, hogy megjelenik az épített sírok esetében is, igaz nem számottevően, 8 alkalommal. Sem a leletanyag, sem a tájolás, sem a nemek aránya szempontjából nincs jelentős különbség a padkás és a padkával nem rendelkező sírok között – a sírtípust már említettem. Egyetlen eset emelhető ki, a 31 padkás sírból mindössze egyetlen egy fordul elő több személyes temetkezés esetén.

A padkás sírok aránya a temetőben

A padkás sírok aránya a sírtípusok között

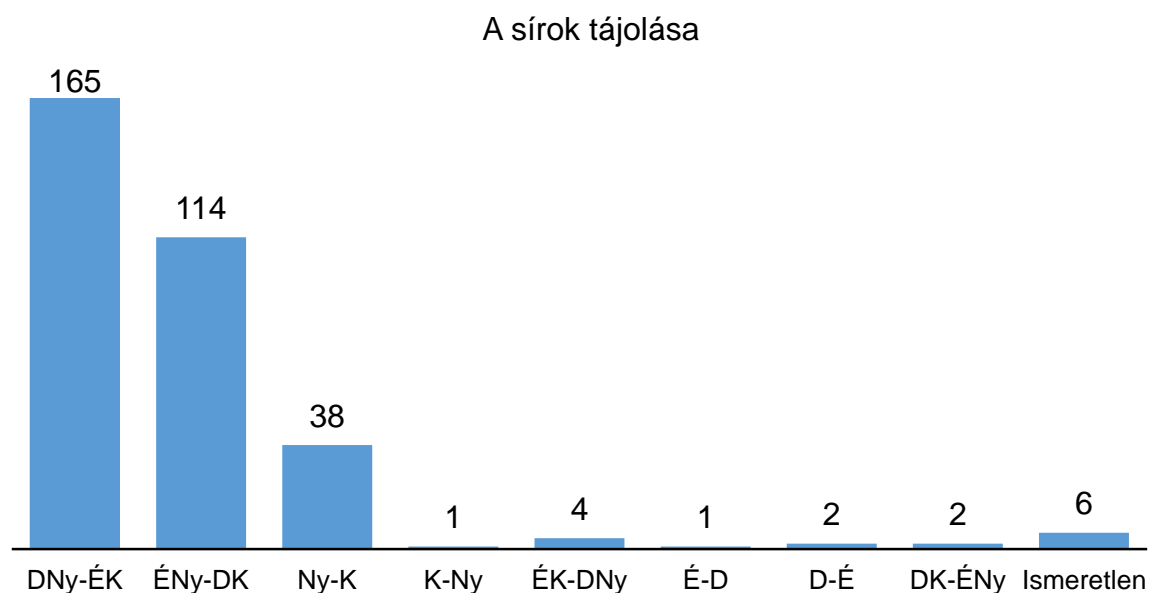

7.2.2.2. A sírok tájolása

A sírgödrök tengelye 4 irányba mutat, ezen belül a halottat hét irányba tájolták. Némileg meglepő az É – D, illetve a K – Ny tengely említésre is alig méltó, illetve alacsony aránya, a halottak 83%-a két irányba néz. Némileg meglepő a domináns a DNy – ÉK tájolás, mely a temető sírjainak csaknem felét érinti, de szintén gyakori ennek vízszintesen letükrözött változata, az ÉNy – DK irány is, mely a temető sírjainak 34%-ában megtalálható. A vicus temetőjével összehasonlítva némileg meglepő az ott alacsony arányban tapasztalt ÉNy – DK tájolású sírok kiugró előfordulása a castellum temetőjében, de szintén érdekes a K – Ny tengelyen elhelyezkedő sírok aránya a két temetőben, míg a vicusban a sírok több, mint 1/3-a tartozott ebbe a csoportba, a castellum temetőjében alig haladja meg a 10%-ot az arányuk.

²⁹⁷ Előjáróban meg kell említeni, hogy a publikációban közölt térkép sajnos olyan kis felbontású volt, hogy nem lehetett digitalizálni és a sírszámokat pontosan rögzíteni rajta a hibalehetőségek teljes kizárása nélkül, így a térképes ábrázolásra ebben a részfejezetben sajnos nem volt lehetőség.

A sírok tájolásának részletes megoszlása az alábbi diagramban látható.

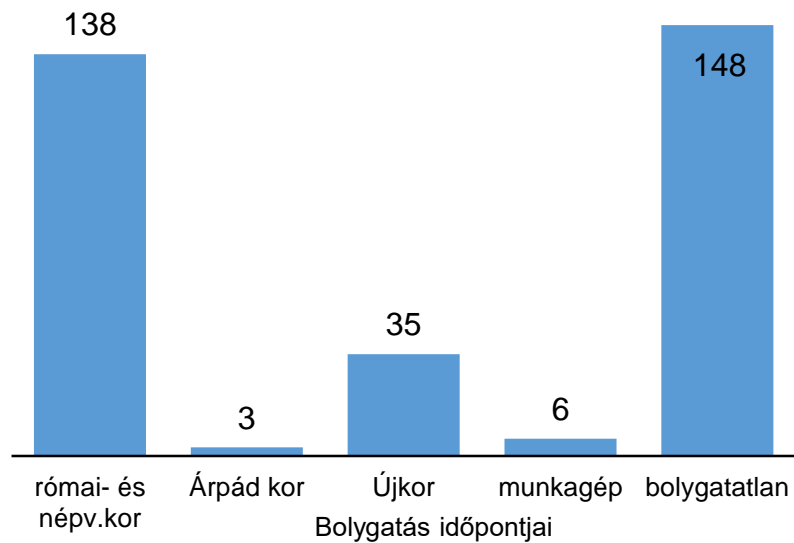

7.2.2.3. A sírok bolygatása

Valamivel szerencsésebb helyzetben van a castellum temetője, hiszen a 335 sírből 148 volt bolygatatlan a vicus temetőjének 27 sírjához képest, ami a temető sírjainak 44%-a a 37%-hoz képest. A bolygatások okát illetően ugyanakkor jelentős eltérés van, sokkal nagyobb a castellum temetőjében a római- népvándorláskori bolygatások száma. Ezek okait, a megállapítások hátterét és a bolygatások megoszlását Kelemen Márta részletesen vizsgálta,²⁹⁸ az alábbi táblázatban tételes megoszlásuk látható.

²⁹⁸ KELEMEN 2008, 78.

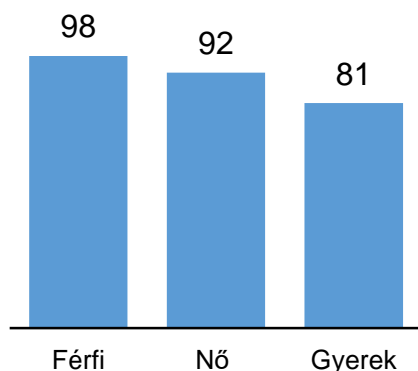
A bolygatások megoszlása

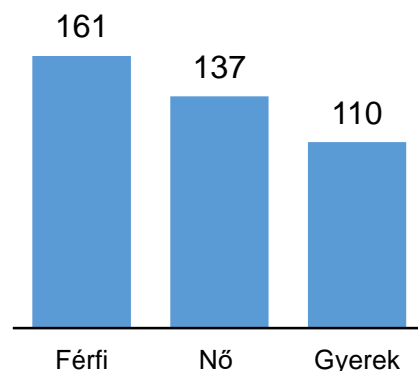
7.2.2.4. Nem-megoszlás a temetőben²⁹⁹

A temetőben közel azonos a férfi- és női sírok aránya, hasonlóan a vicus temetőjéhez, mindkét temetőben a férfisírok enyhe fölénye mutatható ki. A gyereksírok aránya valamivel magasabb, de még így is bőven alatta marad az egyes késő-császárkori temetőkben tapasztalható magas gyerek-elhalálási számnak³⁰⁰. Ennek okait Merczi Mónika részletesen vizsgálja.³⁰¹ Rendkívül magas a több személyes (családi?) temetkezések száma, a temető sírjainak csaknem 1/5-a tartozik ebbe a kategóriába. Az alábbi diagramok a nemek különböző megoszlását mutatják be.

A nemek megoszlása az egyszemélyes sírokban

Nemek megoszlása összesen

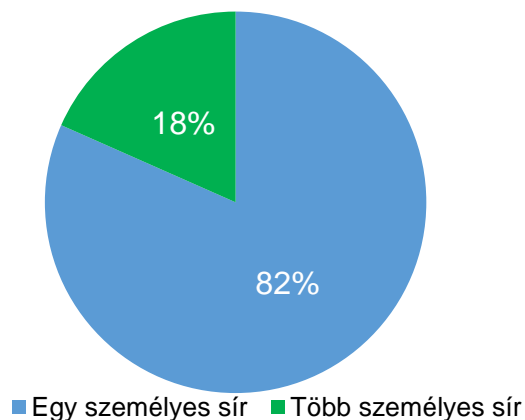

²⁹⁹ A castellum temetőjének embertani vizsgálatát Merczi Mónika végezte el. Ld: MERCZI 2008.

³⁰⁰ vö: OTTOMÁNYI 2016, 133, 300.lábjegyzet.

³⁰¹ MERCZI 2008, 405.

A sírok aránya a temetőben

A családi sírokat érdemes külön is megvizsgálni. A 61 sír irányát illetően ugyanazt a dominanciát láthatjuk, mint a temető egészét nézve, csak még hangsúlyosabban, a temetkezések 90%-át DNy – ÉK vagy ÉNy – DK irányban helyezték el. A sír kialakításánál a földsírokat kis mennyiségben használták, csupán 10 esetben, a kővel vagy téglával megerősített földsír további 5 alkalommal fordult elő. Leggyakoribb kivitelezése a többszemélyes síroknak a kőládásír, 29 esetben, vagyis csaknem 50%-ban fordul elő. Sírkamra kőből vagy téglából 6, míg kőből és téglából épített sír 4 esetben fordul elő, téglasír pedig ugyancsak 4 esetben. Tárgyak szempontjából félrevezető lenne áttekinteni őket, hiszen 3 kivétellel bolygatottak voltak.

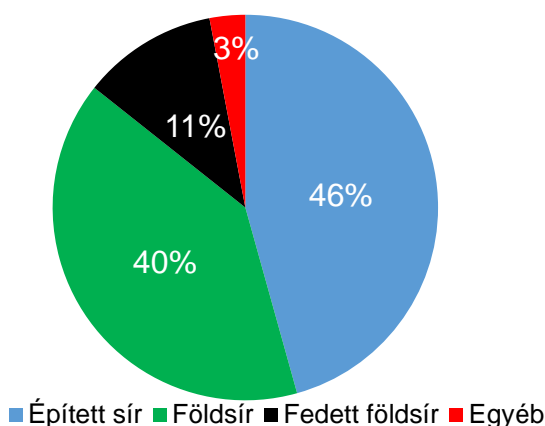
Az adatokat vizsgálva könnyű lenne a több személyes sírok kialakításánál a fentiek alapján azt a megállapítást leszűrni, hogy a kőlapokból kialakított láda a „trend” ezekben az esetekben, amennyiben pedig ezt nem engedhetik meg maguknak, akkor az olcsóbb verziók felé fordulnak. Mégis, nem szabad elfelejtenünk, hogy a több személyes sírok az esetek nagy részében családi temetkezések, melyekbe utólag is kerül(het)nek be az elhunytak. Solva esetében tehát inkább arról lehet szó, hogy a több személyes temetkezések a társadalom (vagy az etnikum) csak egy részét érintik, a népesség nagy része vagy nem engedheti meg magának, vagy – és talán ez a valószínűbb, hiszen a földsírok között is előfordulnak – nem tartja fontosnak, akár rituális okból, akár más okból kifolyólag az ilyen típusú temetkezést. A sok – és minden bizonnyal költséges – sírkamrák és kőládásírok nagy mennyiségű előfordulása csupán arra bizonyíték, hogy a társadalom tehetős – vagy vezető – rétegei között kell keresnünk elsősorban – de nem kizárólag – azokat, akik igénylik a szeretteikkel együtt való eltemetést.

7.2.2.5. Sírtípusok

A sírtípusok között meglepően magas arányban fordulnak elő az épített sírok, szám szerint 153 db, ami a leggyakoribb kialakítási formává teszi a temető sírjai között. Magasan nagyobb az arányuk a vicus temetőjéhez képest, gyakoriságuk Intercisa délkeleti temetőjével vetekszik.³⁰² Az egyszerű földsírok 134 alkalommal fordulnak elő, míg a kő vagy téglafedésű sírok 38 esetben találhatók meg a temetőben. Elenyésző a száma az egyéb síroknak, úgy mint a téglával vagy kővel rituális (?) okból megerősített földsíroknak, a dokumentáció leírása alapján 1 esetben találkozhatunk kőpakolásos sírral,³⁰³ a Lussoniumban megfigyelt tegulaágyas sírokra pedig 3 alkalommal lehet következtetni a sírleírásokból³⁰⁴, igaz egyik esetben sem említi a leírás a sír egyik végén a tegula párna-szerű megemelését. Tegula-ágy lehetett abban a 6 sírban is, melyet téglanyeregtetővel fedték le.³⁰⁵

A földsírok között 14 esetben fa-szerkezetes sírok is előfordulnak, melyekre Lussoniumhoz hasonlóan a famaradványok hívták fel a figyelmet – külön érdekesség, hogy ezek közül csak két sírban találtak koporsószegeket.³⁰⁶

A sírok megoszlása típus szerint

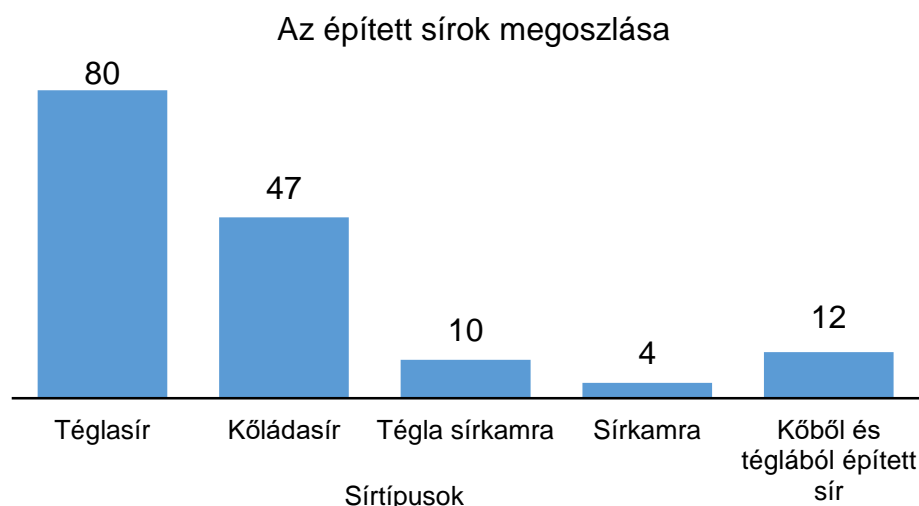
³⁰² vö: VÁGÓ – BÓNA 1967, 141.

³⁰³ 76. sír

³⁰⁴ 243, 300, 333, sír

³⁰⁵ 174, 177, 206, 268, 271, 299. sírok

³⁰⁶ KELEMEN 2008, 75.

7.2.2.6. Tárgyak a sírokban

Solva castellum temetőjében 148 bolygatatlan sír fordult elő, így érdemes megvizsgálni a leletanyagot a temető összes- és csak a bolygatatlan sírjai tekintetében is, hiszen mindkét esetben reprezentatív mintaszám áll rendelkezésre.

A temető 335 sírjából 103 esetben nem találtak tárgyat a vázak mellett, a többi sírban a tárgyak megoszlása és kombinációja a következő:

Csak ékszer előfordulása a sírokban: 37

Ékszerrel is további 89 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Használati tárgyjal együtt: 17

Használati tárgyjal és melléklettel: 21

Melléklettel együtt: 36

Viselettel: 2 (49, 277. sír)

Viseleti és használati tárgyjal: 5 (3 esetben többszemélyes sírban, 219. sír esetében nő, 270. sír férfi)

Viseleti tárgyjal és melléklettel: 4

Minden tárgytípus a sírban: 4

Csak viseleti tárgy előfordulása a sírokban: 24

Viseleti tárgyat is további 42 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel: 17

Ékszerrel és melléklettel: 4

Ékszerrel és használati tárgyjal: 5

Ékszerrel: 2
Használati tárgy: 7
Használati tárgy és melléklettel: 3
Minden tárgytípus a sírban: 4

Csak használati tárgy előfordulása a sírokban: 10

Használati tárgyat is, további 64 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Ékszerrel: 17
Ékszerrel és melléklettel: 21
Viseleti tárgy: 7
Viseleti tárgy és ékszerrel: 5
Viseleti tárgy és melléklettel: 3
Melléklettel: 7
Minden tárgytípus a sírban: 4

Csak melléklet előfordulása a sírokban: 38

Mellékletet is további 92 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Ékszerrel együtt: 36
Ékszerrel és használati tárgy: 21
Ékszerrel és viseleti tárgy: 4
Viseleti tárgy: 17
Viseleti tárgy és használati tárgy: 3
Használati tárgy: 7
Minden tárgytípus a sírban: 4

A 148 bolyatatlan sírban a tárgycsoportok kombinációja:

Nincs tárgy a sírban: 28

Csak ékszer előfordulása a sírokban: 20

Ékszert is további 45 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Használati tárgy együtt: 5
Használati tárgy és melléklettel: 12
Melléklettel együtt: 22
Viselettel: 1

Viseleti és használati tárgygal: 1
Viseleti tárgygal és melléklettel: 1
Minden tárgytípus a sírban: 3

Csak viseleti tárgy előfordulása a sírokban: 11

Viseleti tárgyat is további 23 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Melléklettel: 11
Ékszerrel és melléklettel: 1
Ékszerrel és használati tárgygal: 1
Ékszerrel: 1
Használati tárgygal: 4
Használati tárgygal és melléklettel: 2
Minden tárgytípus a sírban: 3

Csak használati tárgy előfordulása a sírokban: 3

Használati tárgyat is, további 31 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

Ékszerrel: 5
Ékszerrel és melléklettel: 12
Viseleti tárgygal: 4
Viseleti tárgygal és ékszerrel: 1
Viseleti tárgygal és melléklettel: 2
Melléklettel: 4
Minden tárgytípus a sírban: 3

Csak melléklet előfordulása a sírokban: 20

Mellékletet is további 55 esetben tartalmaztak a sírok, ebből:

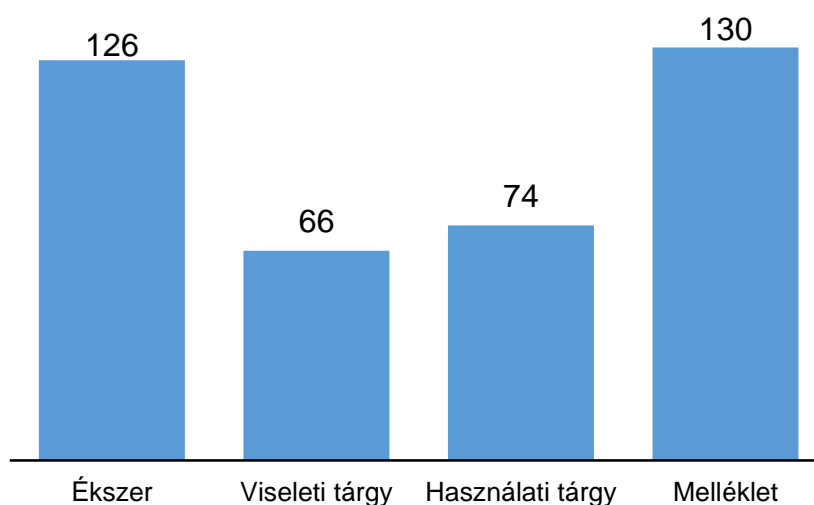
Ékszerrel együtt: 22
Ékszerrel és használati tárgygal: 12
Ékszerrel és viseleti tárgygal: 1
Viseleti tárgygal: 11
Viseleti tárgygal és használati tárgygal: 2
Használati tárgygal: 4
Minden tárgytípus a sírban: 3

Az ékszer Solva mindkét temetőjében szinte kizárólagosan a női viselet része, férfi sírban csupán egyetlen alkalommal fordul elő egy vas gyűrű.³⁰⁷ A viseleti tárgyak előfordulása hasonlóan szórványos a női sírokban, a 219. sírban talált hagymafejes fibulatöredék nem a testen, hanem a sírban lévő ládikából került elő.

A sírokban a mellékletek és az ékszerek előfordulása domináns, az ékszerek száma csaknem duplája a viseleti tárgyakénak, míg a mellékletek száma a használati tárgyakénak. Az is jól látható, hogy a mellékletek és használati tárgyak főleg a női sírokra jellemzőek, akiket a jelek szerint nagyobb figyelemmel temettek el, a két tárgytípus előfordulása temetkezéseikben csaknem háromszoros a férfi sírokhoz képest.

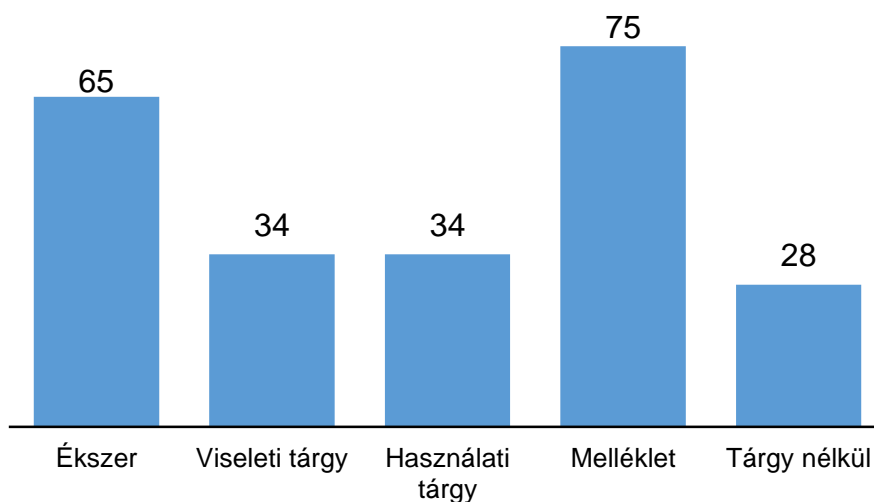
Érdekes, hogy a temető összes sírjának vizsgálata és a bolygatatlan sírok vizsgálata nem hozott eltéréseket, a tárgycsoportok egymáshoz viszonyított aránya ugyanazt a százalékos értéket mutatta mindkét esetben. Ez arra is fényt derít, hogy Solva esetében a sírokban maradt leletanyag összességében is egy reprezentatív minta, amely halmazban pontosan mutatja a temető leleteinek egykori összetételét.

A tárgycsoportok megoszlása a temetőben

³⁰⁷ 270. sír

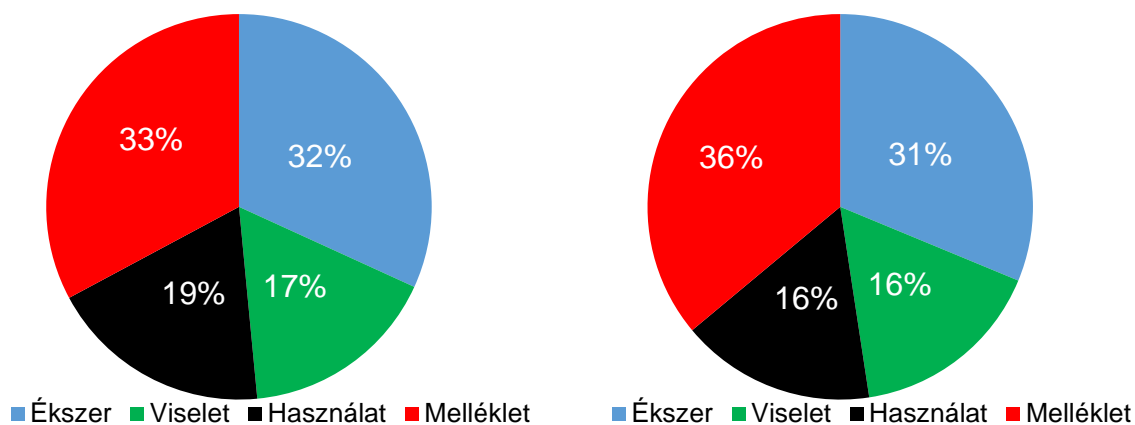
A tárgycsoportok megoszlása a bolygatatlan sírokban

A tárgycsoportok százalékos megoszlása

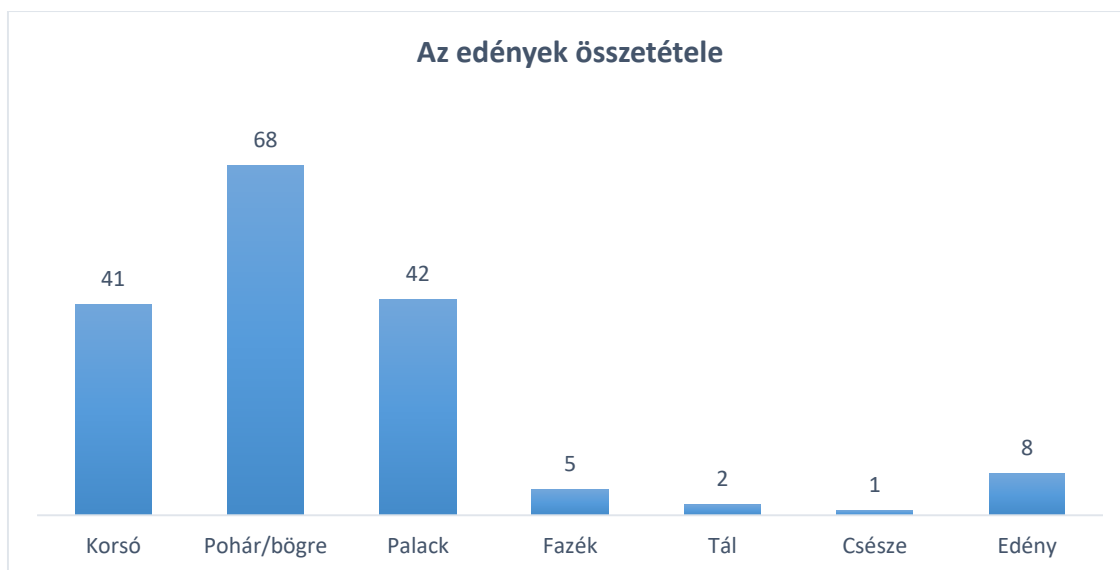
Tárgycsoportok a temetőben

Tárgycsoportok a bolygatatlan sírokban

7.2.2.6.1. Edények a temetőben

A táborhoz tartozó temető 335 sírjából 110 esetben került elő edény, megoszlásuk az alábbi diagramon látható.

Az edények és a tárgyak elhelyezését Kelemen Márta részletekbe menően vizsgálta,³⁰⁸ így az összehasonlító fejezetben azokat az adatokat fogom használni.

³⁰⁸ KELEMEN 2008, 82 – 149.

8. Az eredmények értékelése

A temetők megfelelő értelmezéséhez, három egyszerűnek tűnő kérdést érdemes feltenni.³⁰⁹ A vizsgált struktúrában belül mit, hová és hogyan helyeztek el.

Az első kérdés egy sír esetében nem csupán az emberi maradványokra utalhat, hanem a vele együtt sírba helyezett – nyilvánvalóan a temetkezés részét képező – egyéb elemekre is. A „hová” kérdés ugyanígy irányulhat egyrészt az elhunyt személyére,³¹⁰ másrészt a kísérő jelenségekre. A „hogyan” kérdés a legösszetettebb, hiszen a válasz magában foglalja az elhunytal való teljes bánásmódot. A holttest irányítása, fektetésének módja, mellékletei és egyéb kísérőleletei ugyanúgy ide tartoznak, mint temetésének módja, hiszen a sírok egy részét nem csupán egyszerűen a földbe ássák, egyes esetekben „épületet” – vagy ha úgy tetszik: „lakást”, domus aeterna-t emelnek (vagy inkább süllyesztenek) az elhunytak számukra. De nem csupán a földsírok és az épített sírok között vannak látható különbségek, a két fő kategórián belül is számtalan variáció létezik. Az épített sírok készülhetnek kőből, téglából, vagy a kettő kombinációjából, míg a földsírok között kőpakolásos, padkás, padmalyos sírok is előfordulhatnak – nem is beszélve a koporsós és leplek sírok közötti különbségekről.

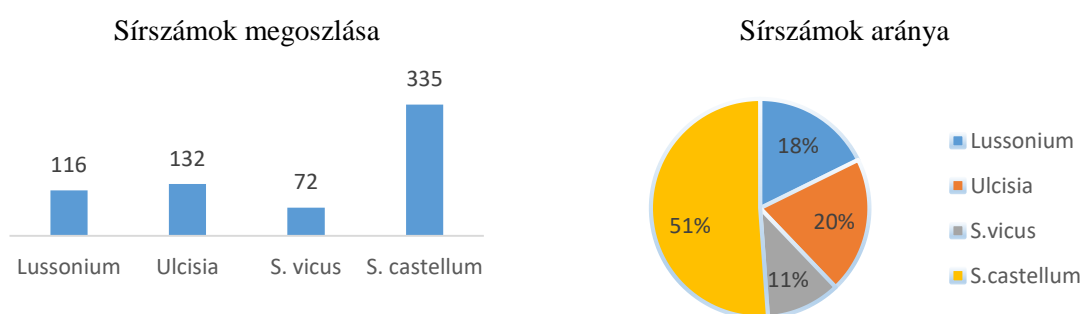
A vizsgált temetők összehasonlító elemzése során így elsősorban a fenti kérdésekre keresem a válaszokat. Figyelembe kell venni ugyanakkor két fontos tény is az elemzéssel kapcsolatban. Elsőként azt kell megemlíteni, hogy a vizsgált temetőknek a halmazban elfoglalt aránya nem azonos. Ha az összes sírszámához viszonyítunk, akkor azzal a problémával szembesülhetünk, hogy a terület 655 sírjából 335 egyedül az esztergomi Bánomi I. temetőből származik, ami így az összes esetszám több mint 50%-át teszi ki. Így csak a sírszámok alapján óvatosan lehet általános érvényű megállapításokat tenni, mivel az eredményeket torzítani fogja a castellum temető magas arányszáma, hiszen a magas sírszám miatt az ott tapasztalt jelenségek túlságosan nagy befolyással lesznek a temetkezések egészére nézve. Vagyis ha a castellum temetőben magas egy jelenség előfordulási aránya, az globálisan is magas arányt eredményezhet, míg ha ott alacsony az előfordulási arány, az globálisan is alacsony előfordulási rátát generálhat. Így az összes esetszám ismertetése mellett – vagy helyett – közölni fogom az egyes lelőhelyeken előforduló gyakorisági arányt is, hogy az esetlegesen előforduló kilengések hatása kiküszöbölhető legyen.

³⁰⁹ Az értékelés során figyelembe vettem a Király Ágnes által, bronzkori témájú disszertációjában bemutatott módszertant, melynek egyes részeit kiemeltem, az általam vizsgált struktúrák hatékonyabb értelmezése és bemutatása érdekében. A módszertanról, az értelmezés különböző szintjeiről ld: KIRÁLY 2019, 175 – 178.

³¹⁰ Ld. padmalyos sírok, de egyes esetekben az elhunytat csak a sír egyik felébe fektetik, a másik üresen áll. Az ilyen sírok értelmezéséről ld: OTTOMÁNYI 2016, 154.

Figyelembe kell venni továbbá azt a tényt, hogy az elemzés egyik alapvetése a vizsgált temetők azonos szokásrendje a temetkezések terén. Bár mind a 4 temető a késő császárkor időszakából származik és mindegyik katonai tábor mellett, egy korábbi vicus területén helyezkedik el, amennyiben a vizsgált területek között regionális eltérések vannak, az természetesen módosíthatja a kialakult képet.

Mint fentebb már említettem, az összehasonlító elemzésben érintett temetők összesen 655 sírt tartalmaztak. Ezek arányát és százalékos megoszlását az alábbi diagramok mutatják be.

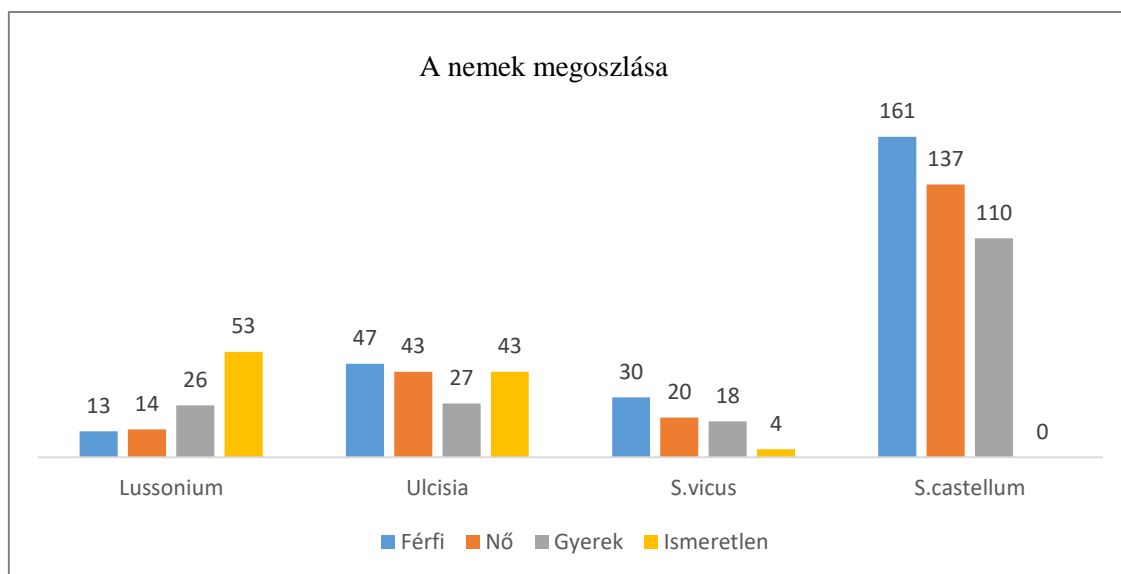
A temetők feltárt területén bizonyosan előfordultak a sírokon kívül más objektumok is, azonban ezek pontos számáról, összetételéről és térképen való ábrázolásáról egyedül Lussonium esetében van pontos kép, így a temetők területét sajnos összehasonlító vizsgálattal nem lehet elemezni. A dunakömlödi temetőben kilenc É – D irányú árok, négy K – Ny irányú árok, két feltételezett lakóház, valamint hét gödör került elő, melyek közül kettő méhkas alakú, három vízszintes falú, a többi amorf alakú volt.³¹¹

Nincs sokkal több adatunk sajnos arra vonatkozóan sem, hogy a temetők területén milyen egyéb szepulchrális célból létrehozott struktúrák állhattak. Lussonium esetében a 2013. évi feltárás során megvizsgált, a sírkamráktól É-i irányban elterülő rész ásatása közben előkerült ugyan nagymennyiségű épülettörmelék és vakolat, amely bizonyosan épület létét jelzi, azonban az épület funkciójára vonatkozóan nincs adatunk. Egyedül Ulcisia területén került elő a már korábban is említett cella memoriae.

8.1. Az életkor és a nemek aránya a temetőkben

³¹¹ SZABÓ – PÉTERFI 2012, 318 – 319, SZABÓ 2019a, 162.

A négy temető közül csupán az esztergomi esetekben áll rendelkezésre a sírok antropológiai vizsgálata, ami első pillanatra megkérdőjelezi a nemek vizsgálatának létjogosultságát, mégis a vizsgálható eseteket érdemesnek gondolom közzétenni.

A diagramon azonnal feltűnik, hogy a nemek összetétele közel azonos minden vizsgált temetőben. Bár az adatokon módosíthatnak az ismeretlen egyedek, összességében mégis valószínű, hogy ugyanezt a képet látnánk. Annál is inkább, mert ha összehasonlítjuk az adatokat a tokodi temető adataival³¹², közel azonos képet kapunk – egyedül Intercisa délkeleti temetőjében magasabb a nők aránya, azonban ott a meghatározások jelentős része a tárgyak alapján történt – és mint a szerzőpáros is kiemeli – a férfiak temetkezése nehezebben meghatározható.³¹³ Összességében tehát kijelenthető, hogy a katonai táborok mellett lévő temetőkben is közel azonos a nemek aránya, ami nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a késő császárkori időszakban a katonák családjai is beköltözhettek a katonai létesítménybe.

Érdekes ugyanakkor megvizsgálni az életkor megoszlását is, amellyel kapcsolatban pontosabb képet kaphatunk, hiszen a gyereksírok a csontvázhossz, valamint a sírméret alapján is viszonylag nagy biztonsággal elkülöníthetők.

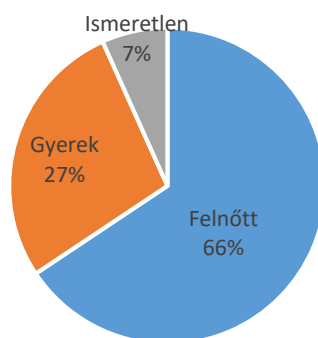
Ha az összes esetszámot nézzük a temetőkben, a gyerekek aránya 27% a felnőtt sírokéhoz képest, ami nagyjából meg is felel a temetőkre bontott képnek, hiszen Lussoniumban 25%, Ulcisiában 20, Solva vicusának temetőjében 26% , míg a castellum temetőjében 27% volt a gyerekhalandóság aránya – vagyis összességében a temetők népességének negyede. Úgy tűnik,

³¹² Vö: LÁNYI 1981, 182.

³¹³ VÁGÓ-BÓNA 1967, 147.

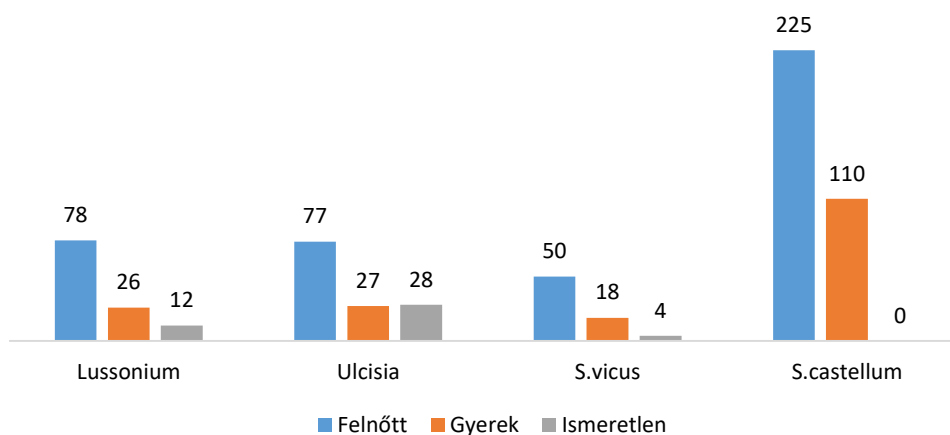
ezzel az átlaggal számolhatunk a katonai táborok temetőiben, egyedül Tokod temetőjében magasabb kissé a százalékos arány, ott az eltemetettek csaknem 30% -a volt fiatalabb 15 évesnél.

Az életkor aránya a temetőekben

A gyerekhalandóság okát Merczi Mónika a magas fiatal kori halandóságban látja, a gyerekek elhalálási aránya 1-4 éves koruk között a legmagasabb, utána jelentősen lecsökken.³¹⁴

Az életkor megoszlása a temetőekben

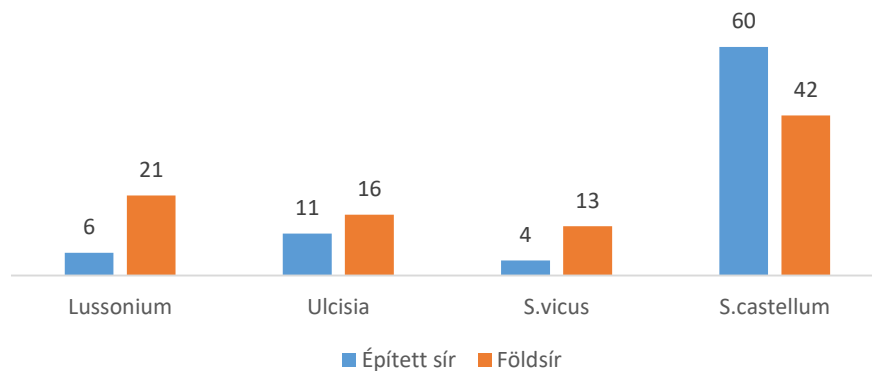

Bár a gyász látható kifejezése elméletben hatással lenne a gyerektemetkezések megkülönböztetett voltára, ennek szignifikáns jeleit nem lehet látni a vizsgált temetőben. Az épített sírokban eltemetett gyerekek számát összehasonlítva a földsírokban eltemetett gyerekek számával, azt láthatjuk, hogy Solva castellum temetőt kivéve minden esetben magasabb a földsírok száma, különösen Lussoniumban és Solva vicus temetőjében. Ebből az eredményből két gondolat is adódhat. Amennyiben elfogadjuk, hogy a gyerekhalandóságot a hozzátartozók kiemelt gondossággal kezelik, úgy megkérdőjelezhető az épített síroknak a temetkezési

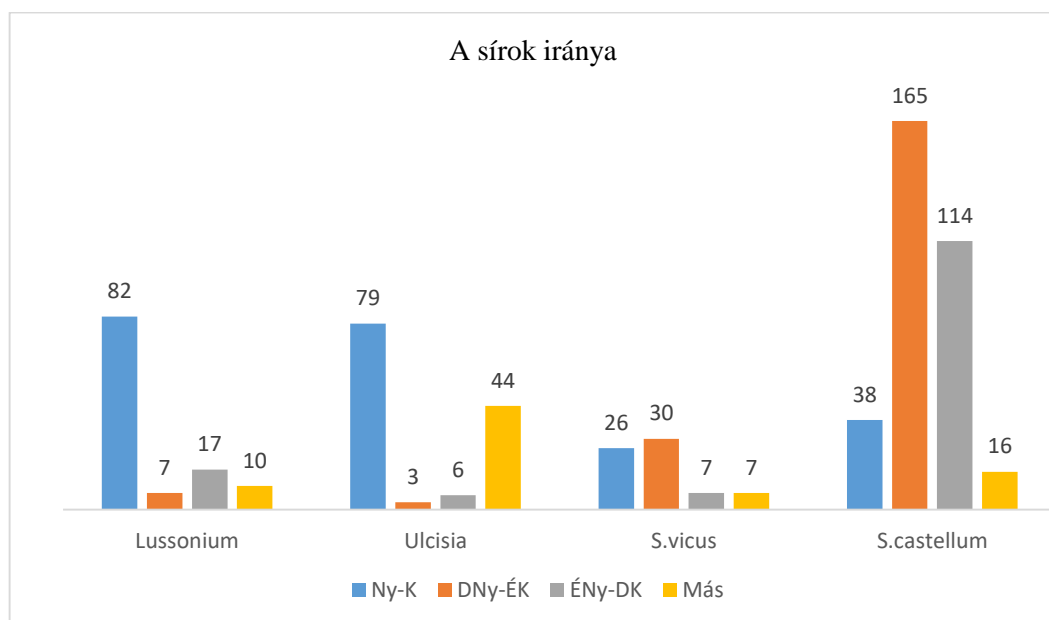
³¹⁴ MERCZI 2008, 405.

szokásokban elfoglalt szerepe, hiszen a hozzátartozók láthatóan nem fordítottak kiemelt figyelmet gondoskodásuk során arra, hogy épített „örök lakhely” legyen szerettük nyughelye. Az érzett gyász kifejezésének így más formáját keresték és valósították meg. Az a gondolat is eszünkbe juthat, miszerint a sír kialakítása csak kevésbé játszott szerepet a szokásrendben, a gyász elsődleges kifejezésére más módot alkalmaztak. Ezek lehetnének ugyan az elhunytal együtt eltemetett mellékletek vagy egyéb tárgyak, azonban ez a gyász mindenki által látható módját kevésbé befolyásolná.

Gyereksírok megoszlása a sírtípusok között

8.2. A sírok tájolása

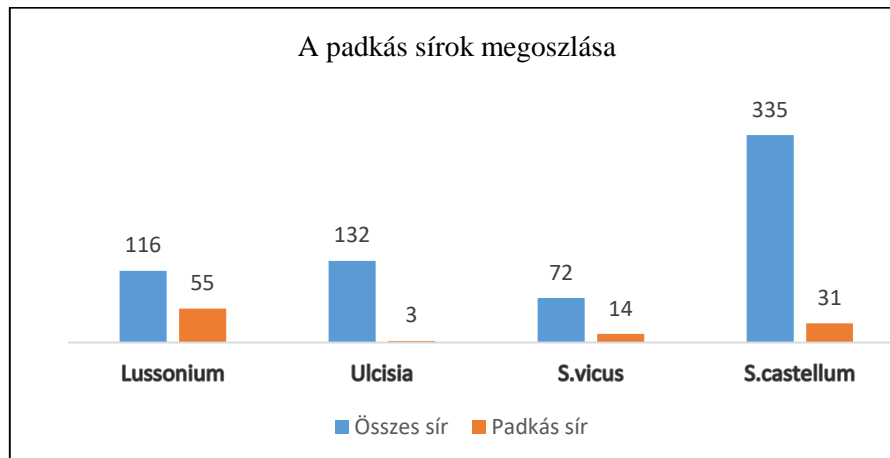
Bár a sírok irányításában első ránézésre nem fedezhető fel tendencia, mégis tény, a temetőben bizonyos tájolások elsőbbséget élveznek a többiekkel szemben. A vizsgált négy temető közül

Lussonium és Ulcisia esetében a Ny – K irányítás a domináns,³¹⁵ Solva vicusában közel azonos a DNy – ÉK, illetve a Ny – K vagy K – Ny irányítás, míg a castellum temetőjében a leggyakoribb DNy – ÉK³¹⁶ mellett az ÉNy – DK irány a szignifikáns.

A sírok irányának összevetése más jellegzetességekkel nem hozott eredményt, sem a nemek, sem a sírtípusok, sem a tárgyak tekintetében nem mutatható ki jelentős eltérés a különböző irányú sírgödrök tekintetében.

8.3. A padkás sírok

A padkás sírok előfordulása nem nevezhető gyakori jelenségnek. Mivel az 1990-es évekig a feltárások során nem kerültek elő tömegesen, sokáig csupán Tokod és Intercisa temetőjét említették a kutatók, ha az ilyen sírok előfordulásának helye volt a kérdés.³¹⁷ A vizsgált temetők közül egy esetben (Ulcisia) a padkás sírok elenyésző számával találkozunk, s szintén csekély az előfordulásuk Solva két temetőjében, ha a sírok számához viszonyítjuk őket. Lussoniumban azonban több padkás sír került elő, mint a másik három temetőben összesen – különösen az „A” temetőrészletben, melyet a sírkamrák előfordulása miatt akár a temető központi részének is tarthatunk.

A lussoniumi esetből kiindulva - különösen abból a tényből, hogy a padkák az épített sírok egy részében is jelen vannak – nem zárhatjuk ki a padkák kialakításának rituális okait sem. Különösen akkor, ha az előforduló padkás sírok sírtípusonként való előfordulását Solva két temetőjében is megnézzük. A vicus temetőjében ugyan nem, de a castellum temetőből a kevés

³¹⁵ ugyanez az irány dominál Intercisa délkeleti temetőjében is. Ld: VÁGÓ – BÓNA 1967, 145.

³¹⁶ akárcsak Tokod esetében. Ld: LÁNYI 1981, Abb. 23.

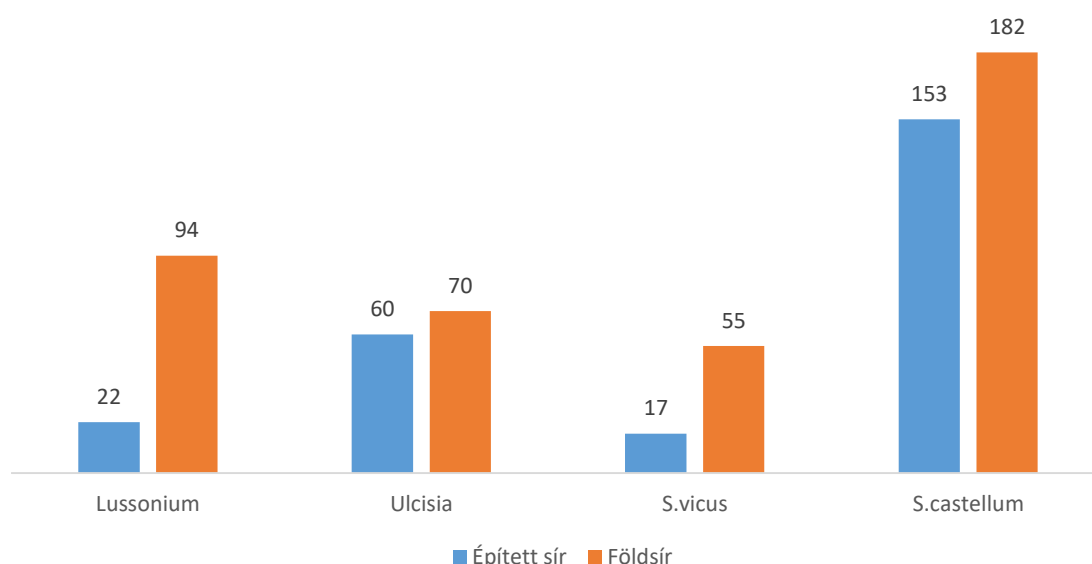
³¹⁷ vö: LÁNYI 1990, 249.

padkás sír ellenére is több esetben kerültek elő olyan téglasírok, melyek padkával rendelkeztek.³¹⁸ Lussonium temetőjében az is feltűnő jelenség volt, hogy a padkás sírok ugyan nem alkottak zárt csoportot, de a padka nélküli sírok jelentős hányada az „A” temetőrészletben egymáshoz közel helyezkedett el – ami egyértelműen csoportba rendeződésre utal mind a padkás, mind a padka nélküli sírok esetében.

8.4. A sírtípusok

A diagramon jól látszik, hogy az épített sírok aránya változó tendenciát mutat a vizsgált temetők között. Míg Lussoniumban és Solva vicusának temetőjében a temetkezések 19, illetve 23%-át teszi ki, addig Ulcisia és Solva castellum temetőjében egyaránt 45%-os gyakorisággal fordul elő.

A épített sírok megoszlása

Ha megnézzük két másik temetőt a limes mentén Valeriában, ugyanezt a két végletet kapjuk, hiszen míg Intercisa temetőjében az épített sírok aránya 50% körül van, addig a tokodi késő császárkori temetőben a 90 földsírra 28 épített sír jut, ami az összes sírszám 24%-a. A fenti, tendenciához közelítő párhuzamos arányszámok alapján felmerülhet az a gondolat, hogy az épített sírok magas száma talán csak és kizárólag a katonai táborok temetőjéhez kötődik? Vagy esetleg egy csak olyan elkülönülő réteg rendszeresíti előnyben, amely akár társadalmi, akár

³¹⁸ 127,166, 168, 170, 243, 249, 266, 267, 281. sírok

vagyoni helyzetéből adódóan, a temetkezés ezen formáját preferálja. Ez ellen szólhat, hogy – mint korábban már említésre került – Intercisa temetőjében a földsírok összességében tehetősebb halottak végső nyughelyének számítottak. Ezzel szemben a Budaörsi vicus temetőjében azt állapították meg, hogy a hogy az épített sírok egyértelműen gazdagabbak a földsíroknál. Utóbbi megállapítást azonban annak fényében kell értékelni, hogy Ottományi Katalin a sírok „gazdagságát” a nagyobb mellékletszámában, a szegénységét pedig a kevesebb mellékletszámában látta.³¹⁹

A sírtípusok összehasonlító vizsgálata sem a nemekkel, sem a tájolóással, sem a családi temetkezések számában nem mutatott ki értékelhető különbségeket.

8.5. Tárgyak a sírokban

A pannoniai temetőközlések során korábban kialakult egy olyan vélemény, amely során a sírban található tárgyak számát egyenes párhuzamba állították az illető társadalmi státuszával és kialakult a gazdag sír (sok tárgyat tartalmazó sír) = gazdag ember, szegény sír = szegény ember párhuzam.³²⁰ Ezt később többen cáfolták, Galliára vonatkozóan például Alain Ferdière³²¹ is megállapította, hogy az elhunyt földbe tétele és elföldelése csak egy része a temetési szertartásnak, az illető és családjának társadalmi rangja a temetési szertartás különböző szakaszaiban (résztvevők megvendégelése, a máglya, stb.) is megmutatkozhat, de magukon a mellékleteken kívül más jelzőkkel is kifejezhető, amelyek közül néhány nem is mindig maradt fenn, például az emlékművek. Mindezt megerősíti Frédérique Blaizot is³²², amikor arról ír, hogy a római korban a mellékletek jellegére és gazdagságára vonatkozó fogalmak nem alkalmasak arra, hogy társadalmi kategóriák megkülönböztetésére vagy egy sírcsoporton belüli hierarchia felállítására tegyünk kísérletet, eltekintve néhány kivételes esettől. Vagyis a mellékletek nem státuszszimbólumként értelmezhetők, sokkal inkább egyes emberek szabad választásának jelképei, vagy ahogy korábban már szó esett róla, talán a társadalom (illetve természetesen a túlvilághit) által elvárt szokások kielégítésére használták őket.³²³ Hogy egy melléklet nélküli sír is tartozhat gazdag emberhez, azt többek között az a szokás is bizonyítja, hogy Itáliában, a Kr.u. 1 században egy társadalmilag magas jogállású egyén temetése akkor volt „illendő”, ha maga a sír kialakítása puritán volt. Az uralkodó elvárások szerint a család

³¹⁹ OTTOMÁNYI 2016, 188.

³²⁰ vö: OTTOMÁNYI 2016, 188.; KELEMEN 2008, 200., BURGER 1974, 97.

³²¹ FERDIÈRE 2004, 39.

³²² BLAIZOT 2009, 312.

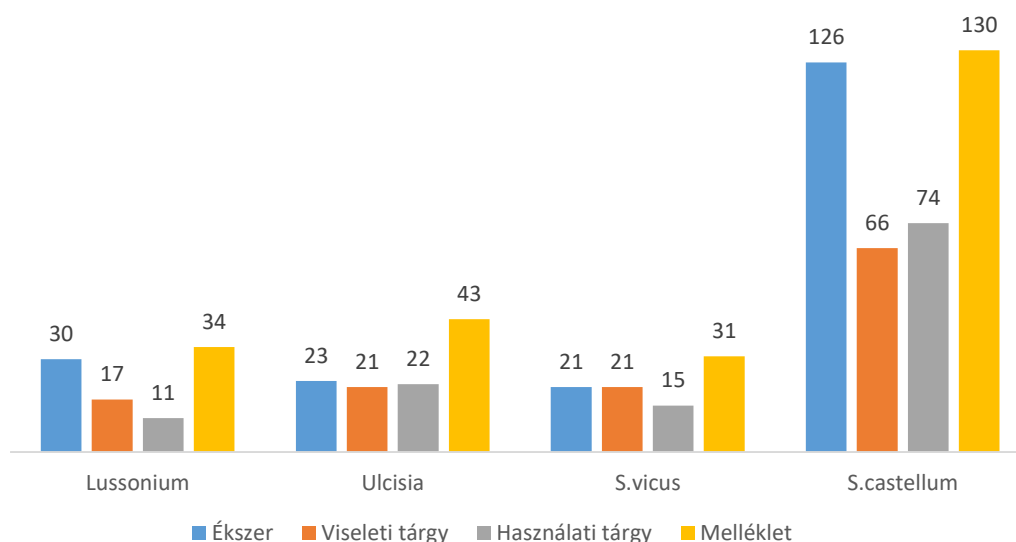
³²³ A mellékletadási szokásokkal kapcsolatban ugyanakkor nem szabad elfelejteni Fasold mellékletadási szokásokról szóló modell-jét, melyről korábban már esett szó.

vagy az elhunyt társadalmi jogállását – ha úgy tetszik, gazdagságát – nem a sírja, hanem életében tett cselekedetei kellett, hogy meghatározzák, így nevének minél több középületen és szobron kellett megjelenni, közadakozását bizonyítandó. Az embernek óhatatlanul eszébe jut ilyenkor Petronius, aki Trimalchio személyének megalkotásával parodizálta ki a társadalmi elvárásoknak nem engedelmességek.³²⁴

Szeretném ugyanakkor kiemelni, hogy természetesen nem arra utalok, hogy a temetkezés során talált tárgyak alkalmatlanok az egyén társadalmi rangjának, vagy gazdagságának megállapítására, pusztán arra szeretnék rámutatni, hogy a sírokban található tárgyak száma, megléte, (vagy még inkább: azok hiánya) nem bizonyítja automatikusan az illető szegény, vagy gazdag voltát. Annál is inkább, hiszen akadnak egyértelmű esetek is, például a nemesfémeket tartalmazó sírok gazdag emberhez kapcsolása továbbra is valószínűnek tűnik.

A tárgycsoportok megoszlását vizsgálva minden temetőben az ékszerek és a mellékletek dominanciája figyelhető meg – Lussonium és Solva castellum esetében kiugró mértékben. Érdekes lenne az épített sírokkal is összevetni a tárgycsoportok előfordulását, azonban pont azok nagy része esett legnagyobb százalékkal a sírrablások áldozatává, így pontos eredmények nem várhatók a vizsgálattól.

A tárgycsoportok megoszlása

³²⁴ A társadalmi hovatartozás és a mellékletek elemzése kapcsán ld: NAGY 2007.

A tárgycsoportok nemekkel való összevetése során – amit az ékszerek magasabb száma is jelez – mindenhol a női temetkezések során figyelhető meg a mellékletül szánt tárgyak gyakoribb előfordulása, de szignifikáns különbség figyelhető meg a nők által viselt ékszerek és a férfiak által viselt ruházati tárgyak előfordulása között is, a nők még halálukban is fontosabbnak tartották kedvenc tárgyaik viselését. Természetesen ezek a megállapítások csak annak tudatában lehetnek helytállóak, hogy nem tételezünk fel vallási szándékot a viseleti tárgyak használatával, vagy nem használatával kapcsolatban.

Ami az egyes tárgycsoportokon belüli megoszlást illeti, mind a négy temetőben az ékszerek közül a nyakláncok és a karperecek, a férfi viseleti tárgyak közül a fibulák és övcsatok, a használati tárgyak közül a kések, a mellékletek közül az érmek és az edények fordulnak elő legnagyobb gyakorisággal. Mivel minden tárgytípus közül az edények előfordulása tapasztalható legnagyobb gyakorisággal a sírokban, így ezzel a csoporttal külön is szeretnék foglalkozni.

8.5.1. Edények a sírokban

A sírok edényekkel való ellátása szerves része a római halottkultusznak, így érdemes megvizsgálni az okokat, miért kerülnek edényeket a sírba.

Marion Witteyer és Peter Fasold véleménye szerint a római, vagy italicus temetkezések jellemzője a felirat állítása, a hamvasztás, a temetéshez használt tárgyak (például balsamarium, lámpák, érmek), valamint az ismétlődő megemlékezési szertartásokhoz szükséges tárgyak (például edények) elhelyezése a sírban vagy a sír mellett. A római őslakos kelta temetkezésekhez ezzel szemben fegyverek, szerszámok és viseleti tárgyak (fibulák), valamint edények, ételek és italok tartoztak. Úgy gondolták, hogy a kelta típusú temetkezésekben talált tárgyak arra utalnak, hogy a halottat olyan tárgyakkal akarták ellátni, amelyeket életében használt (vagy amelyekre a halál után is szüksége volt), valamint olyan élelemmel, mely az elhunytat a túlvilági életben is táplálta. A halott tehát tovább élt, de anélkül, hogy az élők továbbra is megemlékeztek volna róla (vagyis tulajdonképpen magára hagyták a halál után, elengedték). A római megemlékezés szokása ezzel szemben megkövetelte az élők folyamatos kapcsolatát a halottal, a sírnál tartott ünnepeken, fesztiválokon, szertartásokon és nagyban függött attól, hogy a halott emléke egy állandó, feliratos, az élökhöz szóló jelzés segítségével fennmaradjon.

A fentiekkel összhangban tehát, megvizsgálva a kora császárkorból származó provinciális síremlékeket, azt látjuk, hogy bár az elhunytat számos autochton elemmel ábrázolják, a

környezet, amibe belehelyezik, sok esetben már az italicus temetkezési szokásokat tükrözi vissza. Ennek a környezetnek része az ábrázolásokon feltűnő háromlábú asztal is, mely nagy valószínűséggel a halotti lakomával lehet összefüggésben³²⁵, így feltételezhetjük, hogy a temetkezés során megtartott lakoma a bennszülött temetkezésre gyakorolt római hatások egy eleme lehetett – maga a háromlábú asztal ugyanakkor a halomsírok és kocsitemetkezések alapján inkább a bennszülött mellékletadási szokások jellegzetes példája, de az ún. áldozati jelenetes sírkövek is gyakran bennszülött halottakhoz kapcsolhatók.³²⁶

Gáspár Dorottya tökéletesen írta le az ábrázolásmódot. *3 részből áll: középen a mensa tripes, vagyis a háromlábú asztal, mellette többnyire jobbra egy férfi, akit általában camillusnak (camilli) nevez a magyar kutatás, balra egy nő, akit viszont camilla (camillae) névvel illetnek. Kísérhetik kiegészítő jelenetek, mint pl. az ún. Attis tristis, lovász a lovával, vagy más figurák.*³²⁷

A magam részéről teljesen egyetértek Gáspár Dorottya (Erna Diezt idéző) gondolatával, amikor azt írja, hogy a jelenet világosan az étkezés tényét ábrázolja, vagyis azt, hogy a halottat a rítusnak engedelmességre ellátták étellel és itallal.³²⁸ Az a véleményem azonban, mely szerint ez az étkezés a cena novemdialis, mellyel a temetési gyász véget ér, már nem ilyen egyértelmű.³²⁹

A temetés menetének leírásakor már szó esett róla, hogy a koca feláldozása után kerül sor az első étkezésre, a silicerniumra, ezt követi a circumpotatio, az a szokás, amikor borozgatva búcsút vesznek az elhunytól, majd a temetést követő 9. napon kerül sor a cena novemdialis-ra. Ezt később a különböző alkalmakkor megrendezett étkezések is követhették. Ezek közül bármelyiket ábrázolhatták, de persze az is elképzelhető, hogy nem kifejezetten egy bizonyos lakomát, hanem csupán a lakoma tényét ábrázolták.

Nem teljesen egyértelmű az sem, hogy az asztal ábrázolása szimbolikus, vagy fizikai valójában is jelen volt a sírnál tartott étkezéseken, esetenként a sírban is egy picike asztalra tették volna az edényeket? Utóbbi eshetőséget, bár nem vethetjük el teljesen, mégis kevésbé tartom valószínűnek, hiszen a felsőtest környékén talált edények esetében erre hely sem lett volna. A lábánál elhelyezett edények esetében a helyhiány már nem szempont, mégis ha így történt volna, valami falenyomatot kellett volna találnunk a sírokban, legalább az olyan esetekben, amikor a koporsó nyomai megmaradtak. Ezzel szemben, az asztal használata a sírnál megtartott étkezések esetében, igencsak valószínűnek látszik. Az ételeket, italokat amiket a lakomára

³²⁵ Id: GÁSPÁR 2016, 84.

³²⁶ Ezúton is köszönöm Nagy Levente szíves szóbeli közlését, amelyben felhívta erre a figyelmemet.

³²⁷ GÁSPÁR 2016, 84.

³²⁸ GÁSPÁR 2016, 85.

³²⁹ A sírban elhelyezett edényeket illetően Frédérique Blaizot például azt feltételezi, hogy ezek a későbbi emléklakomákhoz kapcsolódnak. Ld: BLAIZOT 2009, 325.

hoztak, valahová tenni kellett, különösen ha úgy vélték, hogy a föld „szennyezett” volt, de ezen túl, több itáliai példát is ismerünk, amikor a sír mellett padokat és asztalokat is kifaragtak kőből, a gyászolók számára.³³⁰

A halott részvételének ábrázolása a lakomán természetesen szimbolikus, ettől függetlenül tudjuk, hogy egyesek hittek abban, hogy a halott együtt eszik és iszik az élőkkel, a sírnál tartott lakoma során. Erre utal Lukianos beszámolója is a 2. századból³³¹, amelyben ezt a hiedelmet figurázza ki:

*„Esznek és isznak, amikor a koponyájuk nem más, mint száraz csont? De azzal vesztegetem az időmet, hogy elmondom, hogy mivel minden nap aláhozod őket: tudod, hogy fel tudnak-e jönni újra, ha egyszer a föld alá kerültek! Nagy káoszban kellene lenned, Hermész és sok plusz munkád lenne, ha nemcsak le kell vinni őket, hanem vissza is hozni egy italra.”*³³²

Ugyanennek a hiedelemnek a nyomait találhatjuk meg időnként az elhunyt mellett talált, össze nem illő-, vagy a sírföldben talált kerámiatöredékek esetében is. Az elsőre a legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy a silicerniumot a koca feláldozása után, a még nyitott sírnál tartják, így a halott testi valójában is részt vehetett a lakomán. A lakoma végén pedig a „szennyezett” edényeket összetörték és ezen töredékek egy része hullhatott be a sírba, a test mellé. A sírföldben talált kerámiatöredékek szintén utalhatnak a lakoma helyszíni megtartására, hiszen amikor betemették a sír, nyilván a silicernium során összetört edényeket is belapátolták a földdel együtt. Egy másik magyarázat az lehet, hogy a későbbi, alkalmanként rendezett lakomák számára, a sír mellett hagyott edények idővel bizonyosan összetörték és amikor egy új sírt nyitottak a környéken, a földdel együtt ezeket a kerámiadarabokat is betemethették.

Ez természetesen nem csupán a nyújtott vázas temetkezések esetében képzelhető el, a hamvasztás során is találhatunk töredékeket. A hamvasztásos temetkezések esetében indokoltnak tűnik Frédérique Blaizot véleménye, aki szerint a hamvasztás során a test elégetése közben kerülhetett sor a silicerniumra.³³³ A máglya hosszú időn keresztül égett, logikus tehát feltételezni, hogy ezt az időt el kellett tölteni valamivel, amire tökéletes a lakoma. Az itt használt, a halál által beszennyezett edényeket aztán a máglyára dobják, ezen töredékek jelenléte bizonyíthatja ezt a véleményt.

Mivel az edények között többségben voltak az ételek fogyasztására készített darabok, Frédérique Blaizot azt feltételezi, hogy ezek talán annak a közös áldozatnak a részei, mely az

³³⁰ HOPE 2007, 136.

³³¹ Lukianos szkeptikus-epikureus véleménye már a saját korában is kisebbségi véleménynek számított. Ismertetésével a téma napirenden való létét szeretném bemutatni.

³³² Lukianos, Istenek beszélgetései. Charon 22.

³³³ BLAIZOT 2009, 322.

elhunyt, a családja és az istenek között hozott létre kapcsolatot³³⁴, s melyről irodalmi és feliratos források is beszámolnak.³³⁵

További információkat kaphatunk az elhunyt és az élők közötti lakomáról, ha megvizsgáljuk a máglyán, illetve a sírokban talál edények összetételét és elhelyezését.

A sírnál való étkezés illetve a libatio-hoz kapcsolódó csövek elhelyezése a sírban, a Kr. e. 1 század végén jelenik meg.³³⁶ A Galliai sírokban úgy tűnik, hogy az edényeket főként a test alsó részén helyezték el, de ha a sírban több helyen is előfordulnak, akkor általában funkcionális típus szerint különülnek el, például a folyadékhoz kapcsolódó edények általában a test felső részén találhatóak, míg késő császárkorban általános szokás, hogy inkább a földre helyezik őket, mint a koporsó fedelére vagy egy polcra.³³⁷ Pannonia esetében, a Kr. u. 1-3. századi temetőket megvizsgálva Márton András azt figyelte meg, hogy a kerámia edényeket leggyakrabban a fej mellé vagy mögé helyezik, de ugyanilyen gyakran megtalálhatók a láb közelében is. Az élelmiszerek bemutatására és fogyasztására szolgáló formákat leggyakrabban a fej felé helyezik el, míg az italfogyasztási formákat általában a mellkas közelében helyezték el. Az üvegedényeket is leggyakrabban a fej közelében helyezik el, de a fej és a láb között nincs nagy különbség.³³⁸

Ami az edények összetételét illeti, a császárkortól vizsgálható jelenség kapcsán az első nehézséget az jelenti, hogy a kora császárkori csontvázas temetkezések általában kevés vagy éppenséggel semmilyen mellékletet nem tartalmaznak, ellentétben a hamvasztásos temetkezésekkel, amelyek rendszeresen tartalmaznak edényeket. Pannoniára vonatkozóan Márton András foglalta össze a meglévő ismereteinket, a Kr. u. 1 – 3. század között. Doktori disszertációjában megállapította, hogy a hamvasztásos sírokban az ivóedények különösen nagy számban fordulnak elő az 1. századi együttesekben, de előfordulásuk domináns marad mind a 3 évszázadban, míg az étkezéssel összekapcsolt edények előfordulása és jelentősége a 3. században jelentősen csökken az összeállításokban.³³⁹ A csontvázas temetkezések esetében arra a megállapításra jut, hogy a temetkezéseket már kevesebb kerámia edény kíséri, közülük az italokhoz kapcsolódó formák a legfontosabbak, de nem ritkák még az étkezéshez kapcsolódó formák sem, a tároló- és konyhai edények fordulnak elő a legkisebb számban.³⁴⁰

³³⁴ BLAIZOT 2009, 322.

³³⁵ vö: SCHEID, 1984, 131., SCHEID 2005, 167.

³³⁶ CARROLL 2006, 71.

³³⁷ BLAIZOT 2009, 325.

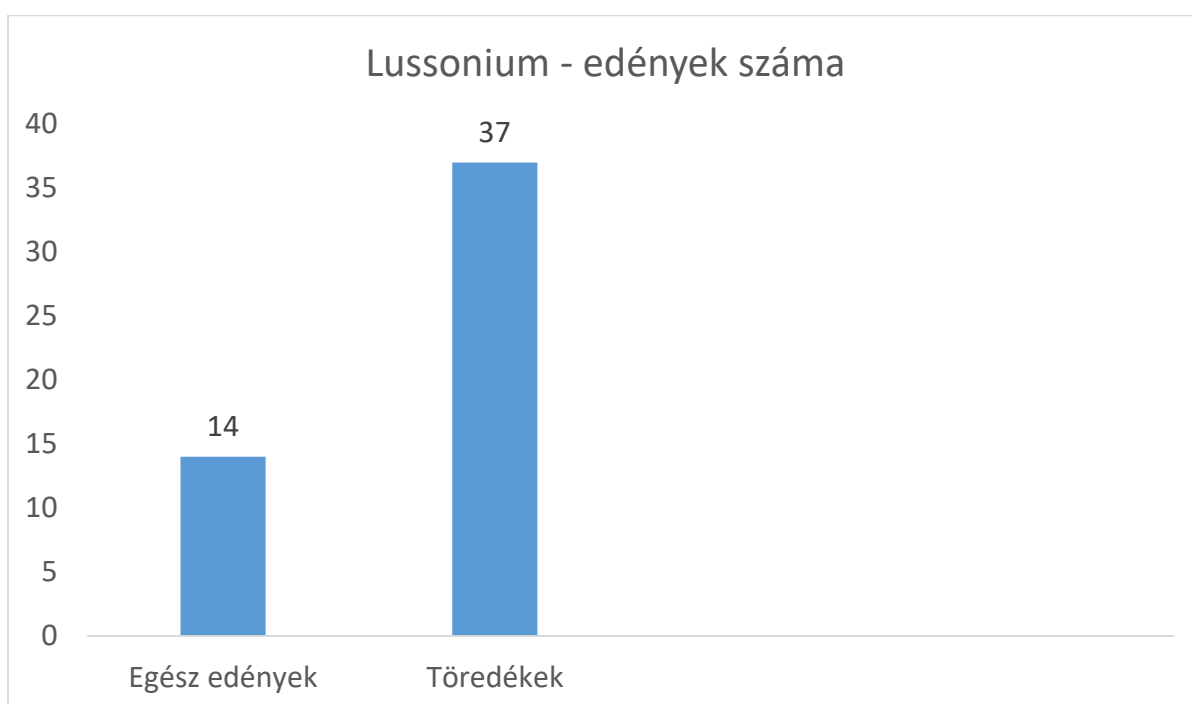
³³⁸ MÁRTON 2019, 84.

³³⁹ MÁRTON 2019, 92.

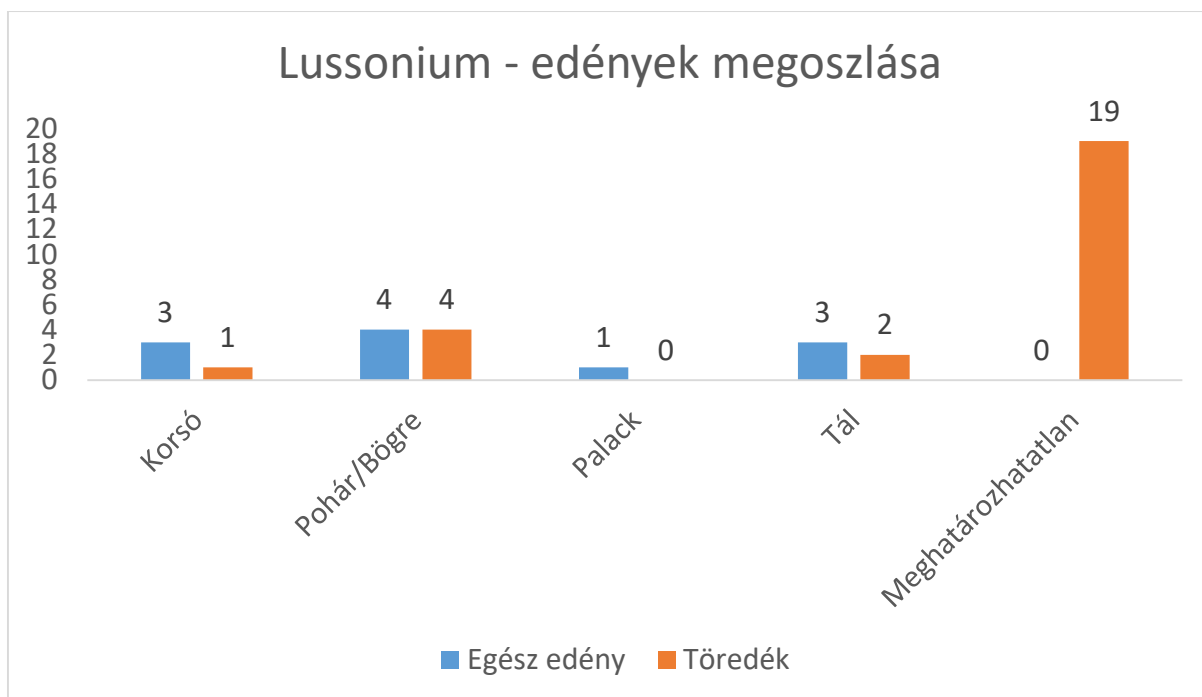
³⁴⁰ MÁRTON 2019, 97.

Ezzel kapcsolatban érdemes megnézni, változik-e ez a tendencia a késői császárkor időszakában.

Lussonium temetőjében 27 esetben fordultak elő kerámia vagy üvegedények a sírokban, illetve ezek töredékei.³⁴¹ Ez majdnem 23%, az igazsághoz ugyanakkor hozzátartozik, hogy a sírok nagy részét kirabolták, mindössze 18 esetben voltak bolygatatlan temetkezések. Mivel azonban a bolygatások egy része felületes volt, sok esetben így is lehetséges volt információt kinyerni a sírokból. A 18 bolygatatlan sírból 5 esetben került elő edénymelléklet, ez 27,7%, tehát bár kicsi a minta, de mindkét arányszám azt mutatja, hogy a sírok közel negyede tartalmazhatott edényeket.

³⁴¹ Mivel az edények funkcionális szerepét vizsgálom, ebben az összeállításban a kerámia és üveg edényeket nem vizsgáltam külön. A töredékek közül azokat vettük számításban, melyekről valószínűsíthető, hogy elsődleges funkciójuk szerint az elhunythoz tartozhattak.

Egynél több edényt mindössze 4 sír tartalmazott, ezek inkább italfogyasztáshoz kapcsolódnak, a korsó – tálka esetében képzelhető el esetleg ettől eltérő interpretáció.

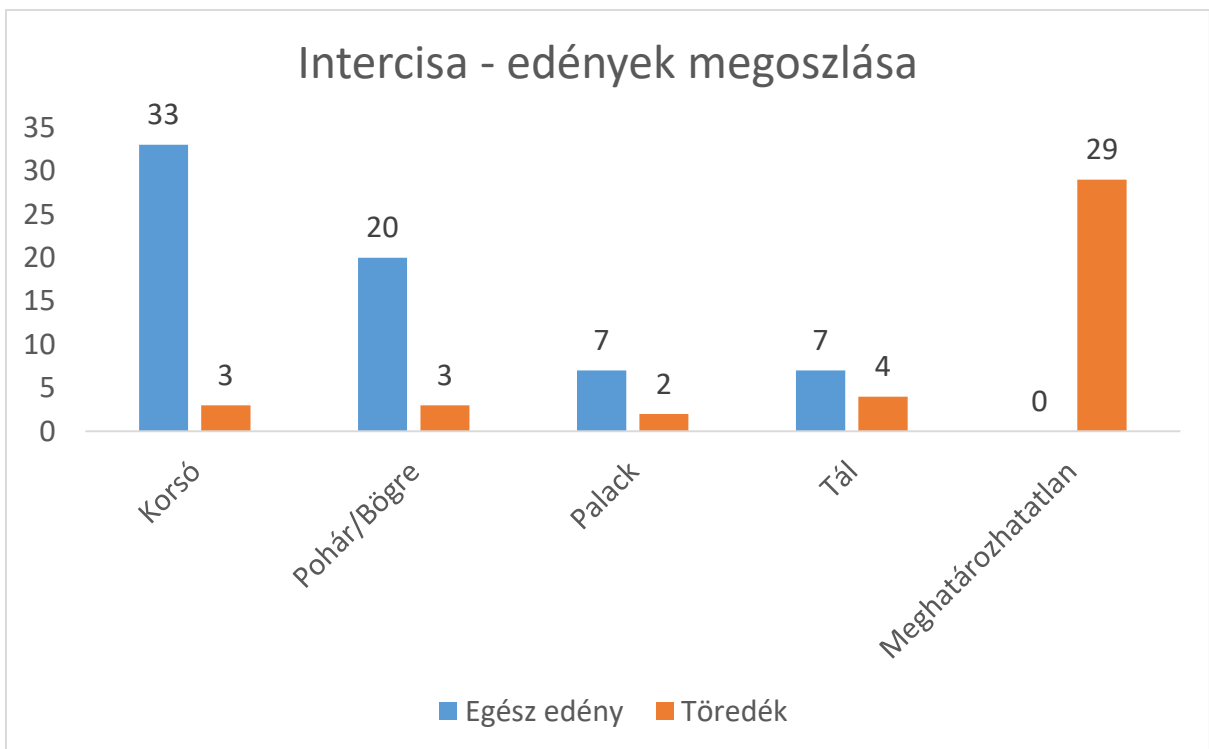
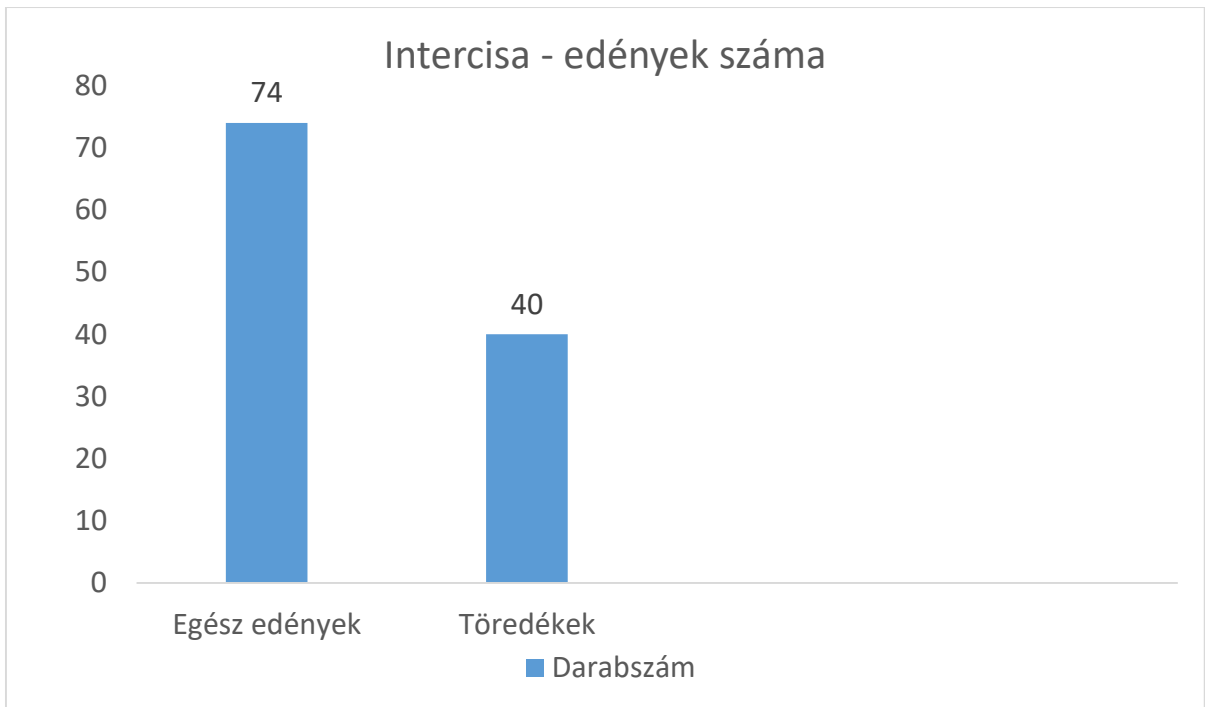
1. 1 korsó, 2 bögre és 1 fazéktalp,
2. korsó – tálka
3. korsó – azonosíthatatlan edényforma
4. palack - azonosíthatatlan edényforma

Mielőtt értékelnénk az előkerült formákat, érdemes megnézni az edények előfordulását a többi késő császárkori auxiliáris tábor temetőinek környezetben, hogy megfelelő kontextusba helyezhessük a lussoniumi edényeket.

Intercisa

Intercisa délkeleti temetőjéből 300 sírből 81 üvegedény (27%) és 45 kerámiaedény (15%) került elő.³⁴² Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a publikálók nem tettek különbséget a töredékek helyzete között, így a töredékek egy részének edénymellékletként való értelmezése kétséges lehet.

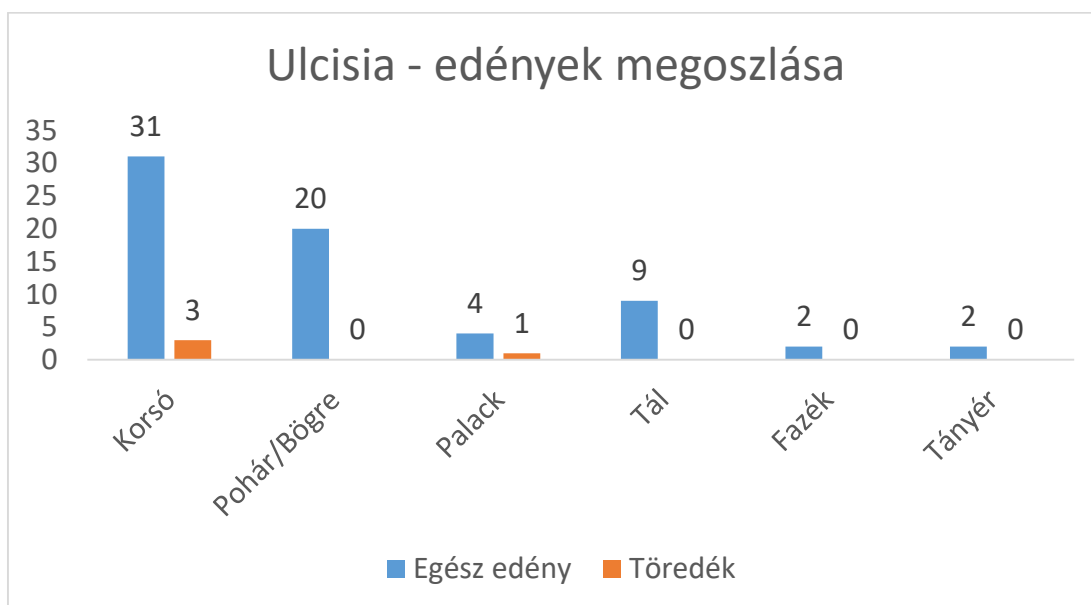
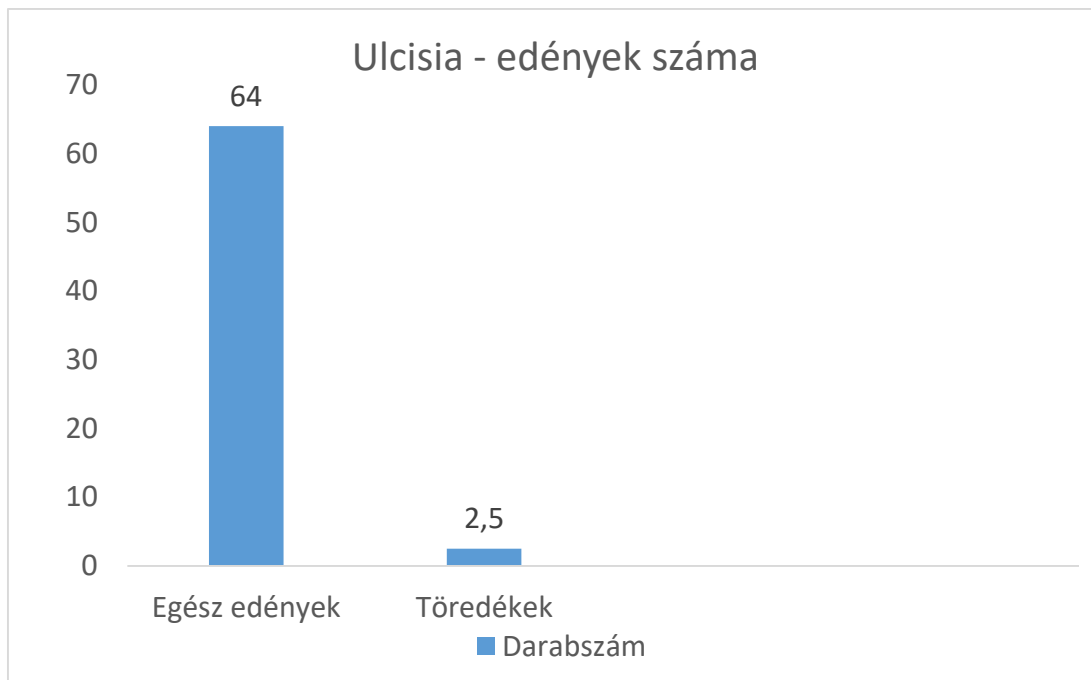
³⁴² B.VÁGÓ – BÓNA 1976, 163.

Egynél több edény mindössze 10 sírból került elő, 5 esetben korsó – pohár együttes, 2 esetben 2 korsó – 1 pohár, míg 3 esetben korsó – tálka kombináció fordult elő.

Ulcisia

Ulcisia temetőjében 130 sírból 39 esetben került elő edény /30%)

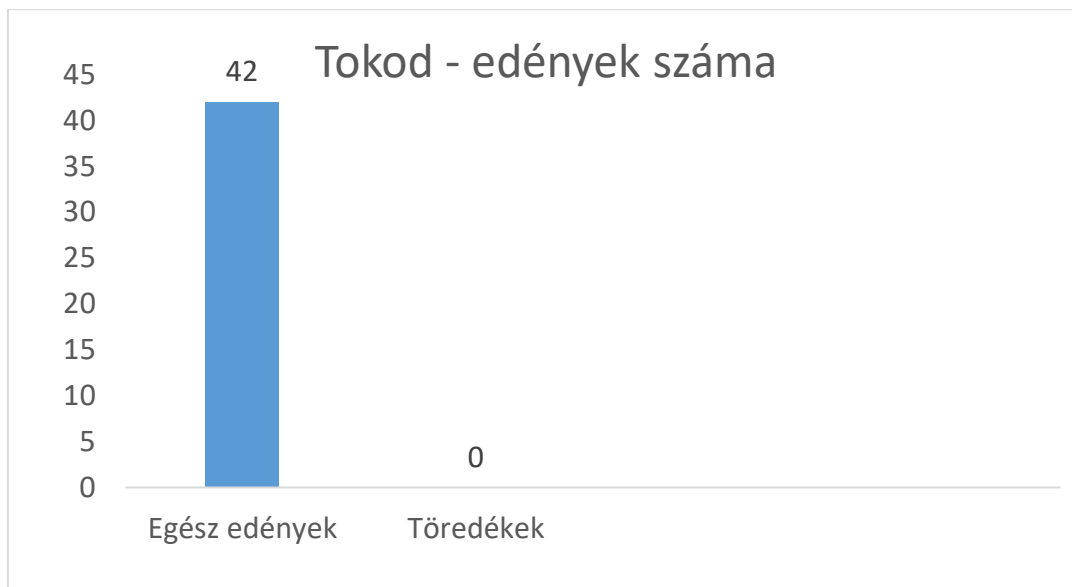
Ami különlegessé teszi ezt a temetőt, az a 18 edénykészlet, ami az edénymelléklettel ellátott síroknak csaknem a fele. Ezek megoszlása a következő:

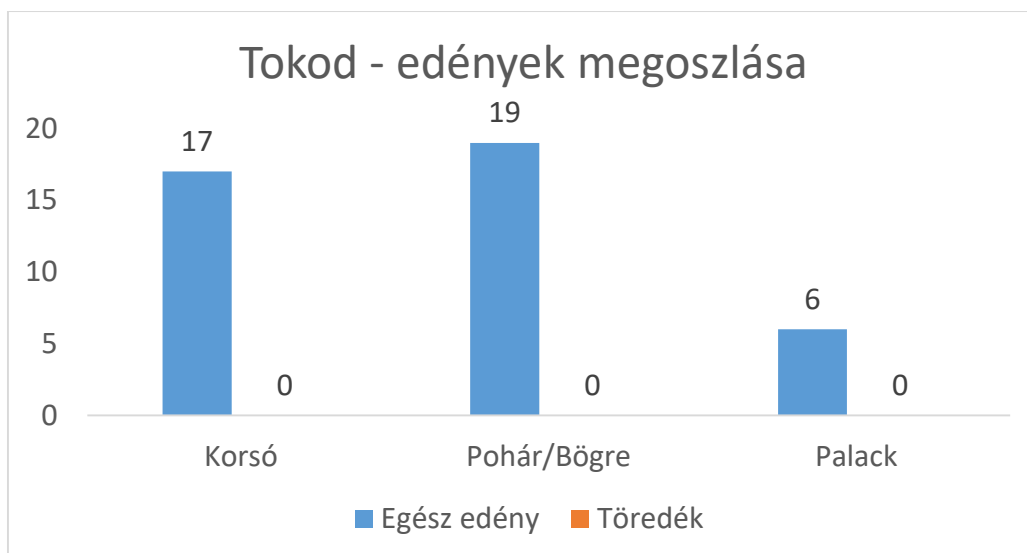
1. korszó – 2 pohár
2. korszó – állatcsont (ételmelléklet)

3. korsó – pohár/bögre: 6 esetben
4. korsó – csésze
5. korsó – 3 bögre
6. korsó – bögre – üvegpohár (a korsón)
7. korsó – bögre - tál
8. 2 korsó – 2 tál – 1 tányér – 1 fedő
9. 6 db korsó – 3 db bögre – 2 db tál – 1 db palack
10. Meghatározhatatlan edény – pohár
11. fazék – tál
12. csupor – szűrőtálka
13. csupor – tányér

Tokod

Tokodon 118 sír tártak fel a temetőből, ezek közül 29 tartalmazott edényt (24,5%)

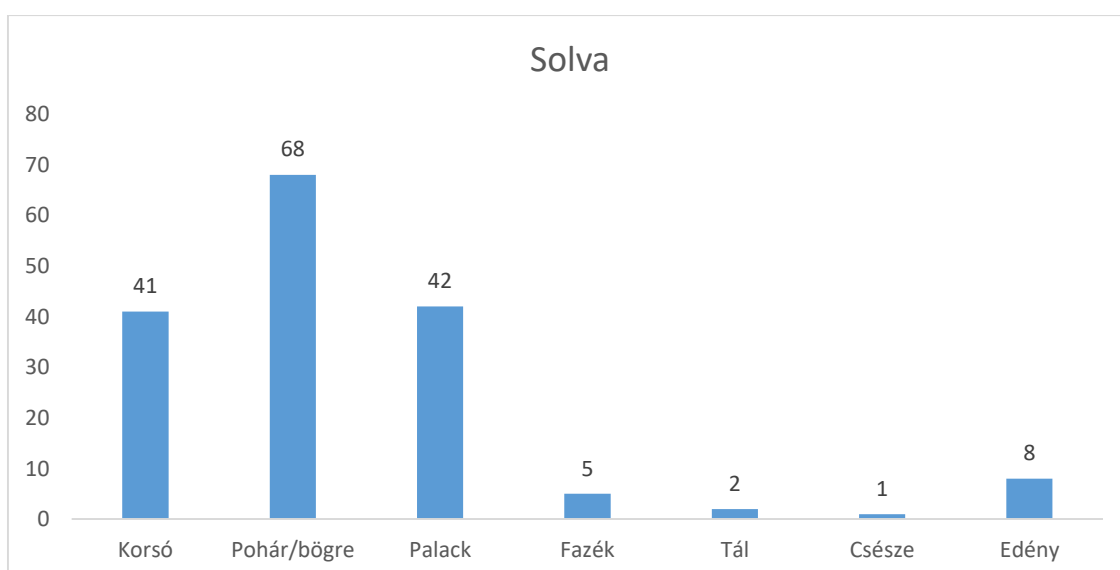
Tokod esetében is viszonylag magas a készletek aránya, a 29 sírból 11 esetben került elő valamilyen összeállítás, ami csaknem az 1/3 –a a síroknak.

A készletek megoszlása a következő:

1. korsó – bögre/pohár: 8 esetben
2. palack – pohár
3. 2 db korsó – pohár
4. korsó – palack – bögre - pohár

Solva

A táborhoz tartozó temető 335 sírjából 110 esetben került elő edény (32,8%).

A készletek száma még magasabb, mint Tokod esetében, 50 sírba került edényegyüttes, ami az edénymellékleteket tartalmazó síroknak csaknem 50%-a! A készletek megoszlása a következő:

1. korsó – bögre/pohár: 15 esetben
2. palack – bögre/pohár: 22 esetben
3. korsó – pohár – bögre
4. korsó – pohár – tál
5. korsó – csésze
6. korsó – palack – pohár
7. korsó – palack
8. korsó – meghatározhatatlan edényforma: 2 esetben
9. 2 db palack – pohár
10. korsó – tál
11. palack – fazék
13. meghatározhatatlan edényforma – pohár: 2 esetben
14. fazék - bögre

Mindegyik valeriai temető esetében azt látjuk, hogy a kora császárkor időszakában még nagyszámú és jelentőségű edénymellékletek lecsökkennek ugyan a temetkezésekben, de nem tűnnek el teljesen. Valeria provincia keleti részén jobban, hiszen a síroknak csupán negyede tartalmaz edényeket (ne felejtjük el viszont az itteni temetők magas bolygatási rátáját), északi részén kevésbé, ott a sírok harmadában még mindig található edények. Ez nem jelenthet mást, mint a halotti lakoma jelentőségének csökkenését, ami nagy valószínűséggel a halott és az élők közötti kapcsolat megváltozására vezethető vissza. Mindez persze nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy ugyanez a tendencia figyelhető meg a látható síremlékek számának csökkenésében is. Könnyű lenne ezt a kereszténység térnyerésével kapcsolatba hozni, s talán nem is minden alap nélkül, ha megnézzük azt, hogy az étkezésre utaló edények, mint a tálak, tányérok, esetleg fazekak, szinte teljesen eltűntek a sírokból. Intercisából, Ulcisiából és Solvából ugyan még kerültek elő ilyen edények, de számuk messze a korábbiak alatt marad.

Ugyanakkor nem felejthetjük el azt sem, hogy az ételek nem csupán kerámia vagy üveg edényben, hanem esetenként fatányéron, vagy tányér nélkül, esetleg egy vászondarabba csavarva is bekerülhettek a sírba, mint ahogy ezt a sírokban talált állatcsontok is bizonyítják – ez pedig árnyalhatja a kialakult képet. A faedények használatára Solvában is van példa, ahol 3 fapoharat is találtak a feltárás során a sírokban. Végül pedig nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy esetenként csont nélküli húst is rakhattak fatányérra vagy lepelbe csavarva, ami

teljesen nyom nélkül maradhat a feltárók előtt. De még ha ezeket az eseteket is számoljuk, tény, hogy az ételfogyasztásra alkalmas edények száma jelentősen lecsökkent a sírokban, ami akár a halotti lakoma jelentőség-csökkenésének újabb ékes bizonyítéka lehetne.

Ami viszont nem változott, az az italfogyasztásra alkalmas edények magas száma a sírokban. A temetkezések nagy részébe csak 1-1 darab kerül bele ezekből, általában egy korsó vagy egy pohár formájában, de főleg Valeria északi részén nem ritkák az italfogyasztással kapcsolatba hozható készletek sem, úgymint a korsó – pohár, vagy palack pohár páros. Ha az ételfogyasztásra szánt edénymellékletek számának csökkenésekor azt állítottuk, hogy ez nem jelenthet mást, mint a halotti lakoma jelentőségének háttérbe szorulását, akkor itt akár rögtön meg is cáfolhatjuk azt. Az italfogyasztásra szánt edények magas számából ugyanis az következik, hogy a halotti lakoma jelentősége, illetve ezzel összhangban az elhunyt és az élők közötti kapcsolat jellege nem lecsökken, pusztán megváltozik. Természetesen az italfogyasztás is része a halotti lakomának, ami abból is látszik, hogy a császárkor első századaitól kezdve a korsók, palackok, poharak az edénymellékletek jelentős számát teszik ki. Érdeemes ugyanakkor felidézni, hogy a temetéskor milyen szertartások létesítenek kapcsolatot az elhunyt és a gyászolók között. Nem csupán a silicernium vagy a cena novemdialis a szóba jöhető szertartás, ott a circumpotatio is, amely során borozgatva vesznek búcsút az elhunyttól.

Nem állíthatjuk tehát teljes bizonyossággal azt, hogy a halottak és a gyászolók közti kapcsolat teljesen eltűnik, talán csak megváltozott.

9. Táblázatok

9.1. Lussonium temető összesítő táblázata

Sír szám	Típus	Irány	Tájo lás	Tárgyak	Padka	Állapot	Nem
1	földsír	K - Ny	-	melléklet	-	bolygatott	
2	földsír	ÉK - DNy	-	-	-	bolygatott	
3	földsír	K - Ny	-	-	-	bolygatott	
4	földsír	K - Ny	K - Ny	ékszer-melléklet	-	bolygatott	Nő és gyerek
5	földsír	K - Ny	-	-	igen	bolygatott	
6	Tegulasír	K - Ny	-	használat	-	bolygatott	
7	földsír	K - Ny	Ny - K	melléklet	-	bolygatott	
8	épített sír	K - Ny	-	ékszer-viselet-melléklet	van	bolygatott	férfi és nő
9	földsír	D-DK - É-ÉNy	-	ékszer	-	bolygatott	
10	földsír	D-DK - É-ÉNy	-	-	-	bolygatott	Gyerek, 10-14 éves.
11	földsír	K - Ny	-	-	-	bolygatott	gyerek
12	földsír	K - Ny	-	-	-	bolygatott	
13	földsír	DK - ÉNy	ÉNy -DK	-	1 padka	bolygatott	
14	földsír	D-DK - É-ÉNy		-	-	bolygatott	

15	földsír	K - Ny	-	melléklet	-	bolygatott	
16	földsír	É - D	É - D	-	-	bolygatott	
17	földsír	DK - ÉNy	-	ékszer	-	bolygatott	gyerek
18	földsír	D-DK - É- ÉNy	-	melléklet	van	bolygatott	Férfi, 35-60 éves
19	földsír	É - D	-	-	-	bolygatott	Gyerek, 3-5 éves
20	földsír	DK - ÉNy	ÉNy - DK	-	-	bolygatott	
21	földsír	DK - ÉNy	-	ékszer-melléklet	van	bolygatott	gyerek
22	földsír	K - Ny	-	melléklet? markolattüske	van	bolygatott	
23	földsír	K - Ny	-	-	1 padka	bolygatott	gyerek
24	földsír	K - Ny	Ny- K	ékszer	-	bolygatott	Nő és - gyerek
25	földsír	ÉK - DNy	DNy - ÉK	ékszer-használat- melléklet	-	bolygatatlan	Nő, 48-52 éves
26	földsír	K - Ny	-	-	van	bolygatott	
27	földsír	ÉK - DNy	-	-	-	bolygatott	
28	földsír	K - Ny	-	-	van	bolygatott	
29	Épített sír	K - Ny	Ny- K	használat	van	bolygatott	
30	földsír	K - Ny	-	-	van	bolygatott	
31	földsír	K - Ny	-	melléklet	van	bolygatott	

32	Épített sír	K-Ny	Ny-K	melléklet	van	bolygatott	Gyerek, 1-2 éves
33	földsír	K-Ny	Ny-K	viselet-melléklet	van	bolygatott	Férfi, 38-47 éves
34	földsír	É-D	-	-	van	bolygatott	
35	földsír	K-Ny	Ny-K	viselet	van	bolygatott	Férfi
36	földsír	K-Ny	Ny-K	melléklet	van	bolygatott	
37	Épített sír	K-Ny	-	használat	van	bolygatott	Nő 30-60 éves, Gyerek 1-3 éves, Gyerek 13-15 éves
38	Épített sír	K-Ny	Ny-K	-	-	bolygatott	Férfi: 48-52 éves Férfi: 49-53 éves Nő: 51-55 éves Gyerek: 4-7 éves
39	Tegula ágyas sír	K-Ny	Ny-K	ékszer-melléklet	van	bolygatott	Nő: 37-41 Gyerek: 4-7
40	földsír	K-Ny	-	-	van	bolygatott	
41	földsír	K-Ny	-	melléklet	van	bolygatott	
42	földsír	K-Ny	-	-	van	bolygatott	
43	Épített sír	K-Ny	Ny-K	-	van	bolygatott	
44	földsír	K-Ny	Ny-K	-	-	bolygatott	gyerek
45	Épített sír	K-Ny	Ny-K	ékszer-használat-melléklet	van	bolygatott	Nő v. kislány és ??

46	Épített sír	K-Ny	Ny-K	viselet	van	bolygatott	Férfi
47	földsír	K-DK – Ny- ÉNy	Ny- ÉNy – K- DK	ékszer-melléklet	-	bolygatott	Nő
48	földsír	K-Ny	-	ékszer-melléklet	van	bolygatott	Nő: 36 – 40 éves Gyerek: 2 - 4 éves
49	földsír	ÉK - DNy	-	-	van	bolygatott	gyerek
50	Épített sír	K-Ny	-	viselet	van	bolygatott	Férfi - ???
51	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer-melléklet	van	bolygatatlan	Nő
52	földsír	K-Ny	-	-	van	bolygatott	
54	földsír	K-Ny	-	-	van	bolygatott	gyerek
55	földsír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	Férfi és nő?
56	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer(?) -viselet	van	rabolatlan	Férfi? (ékszerek a sírföldben)
57	földsír	ÉK- DNy	-	ékszer-használat	van	bolygatott	Nő
58	földsír	K-Ny	-	ékszer	-	bolygatott	Férfi és nő
59	Épített sír	É-ÉK- D- DNy	D- DNy - É- ÉK	-	van	bolygatott	
60	földsír	K-Ny	-	viselet-melléklet	van	bolygatott	Férfi
61	földsír	K-Ny	-	viselet	van	bolygatott	Férfi
62	földsír	K-Ny	-	-	van	bolygatott	
63	földsír	D-DK – É- ÉNy	É- ÉNy – D- DK	ékszer	-	bolygatatlan	Nő

64	földsír	K-Ny	Ny-K	-	-	bolygatatlan	
65	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer-melléklet	-	rabolatlan	gyerek (kislány) (Inf II?)
66	földsír	K-Ny	Ny-K	melléklet	-	bolygatatlan	Gyerek
67	Épített sír	K-Ny	-	használat	-	bolygatott	Anya - gyerek
68	földsír	DK-ÉNy	ÉNy-DK	ékszer-melléklet	-	bolygatott	Nő
69	földsír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	
70	földsír	K-Ny	-	melléklet	-	bolygatott	
71	földsír	K-Ny	-	használat	-	bolygatott	Férfi és ??
72	földsír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	
73	Épített sír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	Gyerek
74	földsír	K-Ny	Ny-K	viselet-melléklet	-	bolygatott	Férfi
75	földsír	K-Ny	-	ékszer	-	bolygatott	Nő
76	földsír	K-Ny	-	ékszer-melléklet	van	bolygatott	Nő
77	földsír	D-DK-É-ÉNy	É-ÉNy-D-DK	ékszer-viselet	-	rabolatlan	Gyerek (kislány)
78	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer	-	bolygatatlan	Nő
79	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer	-	bolygatatlan	Gyerek (kislány)
80	földsír	É-D	D-É	melléklet	-	bolygatatlan	
81	Épített sír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	
82	földsír	K-Ny	Ny-K	-	-	bolygatott	Gyerek

83	Épített sír	K-Ny	Ny-K	-	-	bolygatott	
84	Épített sír	Ny-ÉNy – K-DK	-	viselet	-	bolygatott	Férfi
85	földsír	K-Ny	-	melléklet	1 padka	bolygatott	
86	földsír	Ny-ÉNY – K-DK	-	melléklet	-	bolygatott	
87	földsír	K-Ny	Ny-K	-	-	rabolatlan	
88	földsír	D-DK-É-ÉNy	-	-	-	bolygatott	
89	földsír	K-Ny	-	ékszer	-	bolygatott	Gyerek - kislány
90	Tegulaág yas sír	DK-ÉNy	DK-ÉNy	-	van	bolygatott	
91	földsír	DK-ÉNy	ÉNy - DK	ékszer	-	bolygatott	Gyerek - kislány
92	földsír	K-Ny	Ny-K	viselet	van	bolygatott	Férfi
93	földsír	K-Ny	-	ékszer-használat-melléklet	van	bolygatott	Nő
94	Épített sír??	K-Ny	-	viselet-melléklet	van	bolygatott	Férfi
96	földsír	K-Ny	Ny-K	-	van	bolygatott	
98	Épített sír	DK-ÉNy	ÉNy -DK	-	van	bolygatott	
99	földsír	K-Ny	Ny-K	-	van	bolygatott	
100	földsír	K-Ny	Ny-K	-	-	rabolatlan	

101	földsír	É-D	D-É	-	-	bolygatott	
102	földsír	DK-ÉNy	ÉNy-DK	ékszer-melléklet	-	bolygatatlan	Gyerek - kislány
103	földsír	-	-	-	-	bolygatott	
104	földsír	K-Ny	-	ékszer-használat	van	bolygatott	Nő???
105	földsír	K-Ny	-	melléklet? üvegolvadék	van	bolygatott	
106	földsír	K-Ny	Ny-K	viselet-melléklet	van	bolygatott	Férfi
107	földsír	DK-ÉNy	ÉNy-DK	-	-	bolygatott	Gyerek
108	Épített sír	K-Ny	-	-	van	bolygatott	
109	Épített sír	K-Ny	Ny-K	melléklet	van	bolygatott	Nő és ??
110	földsír	K-Ny	-	viselet	-	bolygatott	Férfi
111	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer	van	bolygatatlan	Nő
112	földsír	K-Ny	-	viselet	van	bolygatott	Férfi
113	földsír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	
114	földsír	K-Ny	Ny-K	-	-	bolygatatlan	
115	földsír	É-D	-	használat-melléklet	1 padka	bolygatott	
116	földsír	K-Ny	Ny-K	melléklet	van	bolygatatlan	
118	földsír	K-Ny	Ny-K	ékszer	-	bolygatatlan	Nő
121	földsír	K-Ny	-	-	-	bolygatott	
122	földsír	ÉK-DNy	DNy-ÉK	-	1 padka	bolygatott	

9.2. Lussonium temető leletanyagának összesítő táblázata

sírszám	ékszer				viseleti tárgy				használati tárgy				melléklet			egyéb
	fülbevaló	nyaklánc	karkötő	gyűrű	fibula	övcsat és övveret	szíjvég	saru	orsógomb	scrinium	kés	fésű	érem	edény	fegyver	
01												I. Constantinus?	üveg pohár			
02																
03																
04			bronz karperec, csont karnerec										üveg pohár töredékek			
05																
06										késtöredék						
07													üveg edény			
08	fülbevaló			gemma	hagymafejes								Ólomházas korszak, üveg			
09		gyöngy														
10																
11																
12																
13																

31																										
32																			I. Valentinianus és I másik kopott érem	üveg pohár töredékek,	üveg edény töredékei					
33																				„Vese” ezüst csat_ovális	üveg korsó, üveg tál					
34																										
35																					Hagymafejes fibula ovális alakú csat					
36																										
37																									négyzetes fejű hajtű	
38																										
39																										kis vaskampó, ólomdarab
40																					spirálgyűrű, buzalovgyűrű	üvegtál töredékei				
41																						üvegtál töredékei				
42																										
43																										
44																										

9.3. Ulcisia temető összesítő táblázata

A táblázatban használt rövidítések feloldása:

K – korsó, Ka – kancsó, Pa – palack, P – pohár, B – bögre, Cs – csésze, F – fedő, T – tál, É – érem, ÁCS – állatsont, Mé – mécses

A riros szín a bolygatatlan sírok jelölése.

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
I.	Gyerek?	Tegulás földsír	melléklet (K-B)	-	-
II.	-	Földsír	-	-	-
III.	Nő	Tegula sírláda	-	-	-
IV.	Juvenis	Kőlapos sírláda	-	-	-
IX.	Férfi	Tegulás földsír	melléklet (K-talp)	-	Ny – K
V.	2 férfi	Kőlapos sírláda	-	-	-
VI.	Nő	Földsír	ékszer+melléklet (Pa-P)	-	Ny - K
VII.	2 férfi+nő	Kőlapos sírláda	-	-	ellentétes
VIII.	Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
X.	Adultus	Kőlapos sírláda	melléklet (B-F)	-	-
XI.	Nő és férfi	Kőlapos sírláda	-	-	ellentétes
XII.	Nő	Kőlapos sírláda	-	-	-
XIII.	Nő	Kőlapos sírláda	melléklet (P-B)	-	-
XIV.	Gyerek	Kőlapos sírláda	-	-	-
XIX.	Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	-
XV.	Férfi	Kőlapos sírláda	-	-	-
XVI.	-	Kőlapos sírláda	-	-	-
XVII.	2 Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	-
XVIII.	Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	-
XX.	-	Földsír	-	-	-
XXI.	Nő	Tegulasír	ékszer+használat	-	-
001	-	Tegula sírláda	használat	-	Ny – K
002	Férfi	Tegulasír	viselet+használat+melléklet (K-2P, É)	-	Ny-DNy - K-ÉK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájéolás)
003	Adultus (férfi)	Tegulasír	viselet+melléklet (edénytör)	-	Ny – K
004	Férfi	Tegulasír	ékszer+viselet+használat+melléklet (K)	-	Ny – K
005	Férfi	Földsír	használat+melléklet (K-ÁCS, É)	-	Ny-ÉNy - K-ÉK
006	Adultus	Tegulasír	-	-	Ny – K
007	Nő	Földsír	Nincs melléklet	-	Ny – K
008	Férfi	Földsír	Nincs melléklet	-	Ny – K
009	Nő	Tegulasír	ékszer	-	Ny – K
010	Nő	Földsír	használat+melléklet (Ka-B)	-	Ny – K
011	Férfi	Tegulasír	használat+melléklet (Ka)	-	ÉNy - DK
012	Gyerek	Tegulasír	ékszer+melléklet (Pa)	-	É - D
013	Gyerek	Kőlapos sírláda	melléklet (É)	-	Ny – K
014	-	Földsír	-	-	É – D
015	Nő	Kőlapos sírláda	ékszer	-	ÉNy - DK
016	3 Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
017	Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
018	Gyerek	Kőlapos sírláda	-	-	ÉK - DNy
019	2 Adultus+gyerek	Kőlapos sírláda	-	-	Ny-ÉNy - K-DK
021	Adultus	Földsír	melléklet (K)	-	Ny – K
022	Nő	Szarkofág	-	-	ÉNy - DK
023	Nő	Tegulasír	ékszer+használat+melléklet (Pa)	-	Ny-ÉNy - K-DK
024	-	Tegulasír	melléklet (K)	-	Ny-ÉNy – K-DK
025	Gyerek	Földsír	melléklet (Ka-B)	-	Ny-ÉNy - K-DK
026	Férfi	Földsír	viselet+használat+melléklet (K-B-P, É)	-	Ny – K
027	Férfi, nő, gyerek	Kőlapos sírláda	használat	-	D-DNy – É-ÉK
028	4 Adultus	Kőlapos sírláda	viselet	-	Ny – K

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
029	Férfi	Tegulás földsír	használat+melléklet (K)	-	Ny – K
030	Nő és férfi	Kőlapos sírláda	használat (fésű-kova és acél)+melléklet (É)	-	Ny – K
031	Férfi, nő, gyerek	Kőlapos sírláda	ékszer	-	Ny – K
032	Gyerek	Földsír	ékszer	-	Ny – K
033	Nő és férfi	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
034	Gyerek	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
035	Gyerek	Tegulás földsír	Nincs melléklet	-	Ny – K
036	Gyerek	Földsír	melléklet (B)+mécse a síron kívül	-	D-DNy - É-ÉK
037	Nő	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
038	Gyerek	Földsír	viselet+használat+melléklet (É)	-	Ny – K
039	Gyerek	Földsír	Nincs melléklet	-	Ny – K
040	Gyerek	Földsír	Nincs melléklet	-	É - D
041	-	Tegulás földsír	-	-	Ny – K
042	-	Földsír	-	-	-
043	-	Földsír	-	-	-
044	Férfi, nő, gyerek	Földsír	ékszer+viselet+melléklet (K-B-2T)	-	-
045	Gyerek	Földsír	-	-	É - D
046	Nő és gyerek	Földsír	viselet+melléklet (K, É)	-	-
047	Nő és férfi	Tegulasír	viselet+használat+melléklet (K)	-	Ny – K
048	-	Földsír	-	-	Ny – K
049	Férfi	Földsír	-	-	Ny – K
050	Adultus	Földsír	melléklet (B)	-	Ny – K
051	Nő	Földsír	használat+melléklet (P)	-	Ny – K
052	Gyerek	Földsír	melléklet (B-Ttör)	-	Ny – K
053	Adultus	Földsír	ékszer+viselet+melléklet (T-edény)	-	Ny – K

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
054	Férfi	Földsí	viselet	-	Ny – K
055	Gyerek	Földsí	-	-	Ny – K
056	Nő és gyerek	Földsí	-	-	Ny – K
057	Adultus	Földsí	-	-	Ny – K
058	Juvenis nő	Földsí	ékszer+használat+melléklet (K-P)	-	Ny – K
059	Nő (?)	Földsí	viselet	-	Ny – K
060	Férfi	Földsí	viselet	igen	Ny – K
061	Adultus (férfi)	Földsí	viselet	igen	Ny – K
062	Adultus	Földsí	-	-	Ny – K
063	Juvenis nő és férfi	Kőlapos sírláda	használat+melléklet (Mé)	-	Ny – K
064	Férfi	Földsí	-	-	Ny – K
065	Adultus	Földsí	-	-	Ny – K
066	Gyerek	Földsí	viselet+melléklet (K-B)	-	ÉNy - DK
067	Férfi	Földsí	melléklet (Ka)	-	Ny – K
068	-	Földsí	-	-	-
069	Juvenis férfi	Földsí	melléklet (K-Cs)	-	Ny – K
072	4 Adultus	Kőlapos sírláda	ékszer+viselet+használat+melléklet (É)	-	ÉNy - DK
074	Férfi, nő 2 gyerek	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
075	Juvenis nő	Kőlapos sírláda	ékszer+használat	-	Ny – K
077	Nő	Földsí	ékszer+melléklet (Csupor-szűrő)	-	Ny – K
078	Férfi	Kőlapos sírláda	használat	-	Ny – K
080	-	Földsí	-	-	Ny – K
082	Nő	Földsí	ékszer+melléklet (Ka)	-	Ny – K

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
083	Férfi	Földsí	melléklet (Ka-B, É)	-	Ny – K
084	-	Tegulás földsí	melléklet (É)	-	Ny – K
085	Adultus	Földsí	-	igen	Ny – K
086	Adultus	Földsí	-	-	Ny – K
087	-	Földsí	-	-	-
088	Férfi	Földsí	viselet+használat+melléklet (T)	-	Ny – K
089	Nő és férfi	Földsí	ékszer+viselet+használat	-	Ny – K
090	Nő és gyere	Földsí	ékszer+viselet+használat	-	Ny – K
092	Juvenis	Földsí	-	-	Ny – K
093	Nő	Földsí	ékszer	-	Ny – K
094	2 Adultus	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
095	-	Kőlapos sírláda	-	-	-
097	-	Tegulasí	-	-	-
098	-	Tegulasí	melléklet (K)	-	Ny – K
099	-	Földsí	-	-	Ny – K
100	-	Földsí	-	-	-
101	Nő	Földsí	ékszer	-	-
102	Nő	Földsí	ékszer	-	Ny – K
103	-	Földsí	-	-	Ny – K
104	-	Földsí	-	-	Ny – K
105	Juvenis férfi	Tegulasí	-	-	ÉNy - DK
106	Gyerek	Földsí	ékszer+melléklet (K-B)	-	-
107	-	Kőlapos sírláda	-	-	-
108	-	Kőlapos sírláda	-	-	Ny – K
110	-	-	melléklet (K.3B)	-	-
111	Férfi	Földsí	viselet	-	-
112	Adultus	Földsí	-	-	Ny – K
113	Gyerek	Földsí	-	-	-

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
114	Férfi	Földsír	-	-	Ny – K
115	-	Földsír	-	-	-
116	-	Tegulasír	-	-	Ny – K
117	-	Tegulasír	-	-	Ny – K
119	Nő	Földsír	ékszer+használat	-	Ny – K
120	Férfi	Földsír	-	-	Ny – K
121	Juvenis férfi	Földsír	-	-	Ny – K
122	-(Férfi?)	Földsír	viselet	-	Ny – K

9.4. Ulcisia temető leleteinek összesítő táblázata

A táblázatban használt rövidítések feloldása:

F – fülbevaló, Ny – Nyaklánc, K – Karperec, Gy – Gyűrű, Fib – Fibula, E – Egyéb viseleti tárgy, O – Orsógomb, SCR – Scrinium. É – Érem,

Az edények előtt az A betű agyagedényt, az Ü betű üvegedényt jelent.

Sír szám	F	Ny	K	Gy	Fib	Öv	Szíj	E	O	SCR	Kés	Egyéb	É	Edény	Egyéb
I.														A.korsó - A.bögre	
II.															
III.															
IV.															
V.															
VI.	2	1												Ü.palack - Ü.pohár	
VII.															
VIII.															
IX.														A.korsó - talptör.	
X.														A.bögre - A.fedő	
XI.															
XII.															
XIII.														Ü.pohár - A.bögre	
XIV.															-
XV.															
XVI.															
XVI I.															
XVI II.															
XIX.															

Sír szám	F	Ny	K	Gy	Fi b	Öv	Szí j	E	O	SC R	Kés	Egyéb	É	Edény	Egyéb
XX.															
XXI.			3							1					
1											1	balsamarium			
2					2	1						balsamarium	3	A.korsó - 2 ü.pohár	
3					1	1								Ü.edénytör.	
4				1	1	2					1			A.korsó	
5											1		2	A.korsó	Állatállapoc
6															
7														Nincs melléklet	
8														Nincs melléklet	
9		1db ü.g yön gy													
10												Fenőkő		A.kancsó - A.bögre	
11												balsamarium		A.kancsó,	
12			3											Ü.palack.	
13													3		
14															
15	1	1	2												
16															
17															
18															
19															
20															
21														A.korsó	

Sír szá m	F	Ny	K	Gy	Fi b	Öv	Szí j	E	O	SC R	Ké s	Egyéb	É	Edény	Egyéb
22															
23			2									csontár		Ü.palack	Ólomko rong. vadkana gyar
24														A.korsó	
25														A.kancsó - A.bögre	
26						1					1		2	A.korsó - A.bögre - ü.pohár a korsó száján	
27												fésű			Vaslem ez szegecc sel, vaskarik ák
28						1									
29									1					A.korsó	
30												fésű, kova (?), acél	1		
31		1	1												
32	1	1													
33															
34															
35														Nincs melléklet	
36														A.bögre	Sírfolto n kívül mécses
37															
38						1	1				1		6		
39														Nincs melléklet	
40														Nincs melléklet	
41															

Sír szám	F	Ny	K	Gy	Fi b	Öv	Szí j	E	O	SC R	Kés	Egyéb	É	Edény	Egyéb
42															
43															
44			2		1							Csont tű		A.korsó - A.bögre - 2 A.tál	
45															
46						1							1	A.korsó	
47						1						bronz karika és Korong		A.korsótör.	2 csont dobókoc ka,
48															
49															
50														A.bögre	
51												balsamari um		Ü.pohár	
52														A.bögre - A.Tányértör.	
53		1			1									A.tál - A.edényke	
54						1		go mb							
55															
56															
57															
58		1	1						1					A.korsó - ü.pohár	
59								1							
60					1										
61					1										
62															
63												fésű			Mécses
64															

Sír szám	F	Ny	K	Gy	Fi b	Öv	Szí j	E	O	SC R	Kés	Egyéb	É	Edény	Egyéb
65															
66						1								A.korsó - A.bögre	
67														A.kancsó	
68															
69														A.korsó - A.csésze	
70															
71															
72			1			1		gomb				fesü	1		
73															
74															
75		1	1	1								fesü, hajtú			
76															
77	1													A.csupor - A.szűrő	Bronzko rong
78						1									
79															
80															
81															
82			1											A.kancsó	
83													4	A.kancsó - A.bögre	
84													1		
85															
86															
87															
88						1					1			TS tányér	

Sír szá m	F	Ny	K	Gy	Fi b	Öv	Szí j	E	O	SC R	Ké s	Egyéb	É	Edény	Egyéb
89		1			1						1				Vas huzalkar ika koponya alatt
90		1			2						1				Bulla?, bronzka rika, bronzcs üngő, vas szerszá m (ár?)
91															
92															2 vastárgy
93		1	4	1											
94															
95															
96															
97															
98														A.korsó	
99															
100															
101		1													
102		1	2												
103															
104															
105															
106	1		1											A.korsó – horpasztott falú pohár	
107															
108															

Sír szá m	F	Ny	K	Gy	Fi b	Öv	Szí j	E	O	SC R	Ké s	Egyéb	É	Edény	Egyéb
109															
110														A.korsó - 3 A.bögre	
111					1										
112															
113															
114															
115															
116															
117															
118															
119			1						1						
120															
121															
122					1										

Solva vicus temető összesítő táblázata

piros szín: bolygatatlan sír

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
A1	Nő (Ad)	Koporsós földsír	ékszer+használat+melléklet	-	DNy - ÉK
A2	-	Földsír	-	-	ÉK - DNy
A3	Gyerek (Inf I.)	Földsír	ékszer	-	DNy - ÉK
A4	Férfi (Ad-Mat)	Földsír	viselet+használat	-	DNy - ÉK
A5	Nő (Mat)	Földsír	ékszer	-	DNy - ÉK
01	Nő (Ad)	Tegulasír	ékszer+használat+melléklet	-	K - Ny
02	Nő (Mat)	Földsír	ékszer	igen	K - Ny
03	Gyerek (Inf I)	Tegulasír	ékszer+használat+melléklet	-	Ny - K
04	Férfi (Ad)	Földsír		-	ÉNy - DK
05	Férfi (Juv)	Földsír	nincs melléklet	-	ÉNy - DK
06	Férfi (Mat)	Tegulasír	viselet+használat+melléklet	-	K - Ny
07	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer+melléklet	-	Ny - K
08	Gyerek (Inf I)	Földsír	viselet+melléklet	-	Ny - K
09	Férfi (Ad)	Tegulasír	viselet+melléklet	-	Ny - K
10	Férfi (Ad)	Tegulasír	viselet+használat+melléklet	-	Ny - K
11	-	Tegulasír		-	DNy - ÉK
12	Férfi (Mat)	Földsír	ékszer+viselet+használat+melléklet	igen	Ny - K
13	Gyerek (Inf II)	Koporsós földsír	viselet+használat+melléklet	-	Ny - K
14	Gyerek (Inf I)	Földsír	használat+melléklet	-	K - Ny
15	Csecsemő	Földsír	melléklet	-	K - Ny
16	Gyerek (Inf I)	Tegulas földsír	ékszer+használat+melléklet	igen	K - Ny
17	Férfi (Mat)	Sírkamra laterekből	viselet+melléklet	-	Ny - K
18	Nő (Ad)	Földsír	ékszer+használat+melléklet	igen	K - Ny
19	Férfi (Ad)	Földsír	viselet+melléklet	-	K - Ny
20	Gyerek (Inf II)	Földsír		-	ÉNy - DK
21	Nő (Mat)	Földsír		-	ÉNy - DK
22	Nő (Mat)	Földsír	nincs melléklet	-	É - D
23	Férfi (Mat)	Földsír		-	ÉK - DNy
24	-	Földsír		-	Ismeretlen

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
25	Nő (Mat)	Földsír	ékszer+melléklet	igen	Ny - K
26	Férfi (Mat)	Földsír	viselet	-	DNy - ÉK
27	Nő (Sen)	Földsír	viselet+használat+melléklet	-	É - D
28	Nő (Ad,-Mat)	Földsír		-	DNy - ÉK
29	Gyerek (Inf I)	Földsír		-	Ismeretlen
30	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer	-	K - Ny
31	Nő (Mat)	Földsír	ékszer+melléklet	-	É - D
32	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer	-	É - D
33	Férfi (Mat)	Földsír	viselet+használat+melléklet	igen	Ny - K
34	Férfi (Ad)	Földsír	viselet+melléklet	-	ÉK - DNy
35	Férfi (Juv)	Földsír		-	Ny - K
36	Nő (Ad)	Földsír	ékszer+melléklet	igen	Ny - K
37	Gyerek (Inf I-II)	Sírkamra tegulából		-	DNy - ÉK
38	Gyerek (Inf I)	Sírkamra tegulából	használat	-	DNy - ÉK
39	Nő (Mat)	Sírkamra tegulából	ékszer+melléklet	-	DNy - ÉK
40	Nő (Sen)	Földsír	ékszer+melléklet	-	DNy - ÉK
41	Férfi (Mat-Sen)	Földsír		-	ÉNy - DK
42	Gyerek (Inf II)	Földsír		-	DNy - ÉK
43	Férfi (Mat)	Földsír		-	DNy - ÉK
44	Férfi (Mat)	Tegulás földsír	viselet	-	DNy - ÉK
45	Gyerek (Inf II)	Földsír	ékszer+melléklet	igen	DNy - ÉK
46	Férfi (Mat)	Földsír	viselet	-	ÉNy - DK
47	Nő (Mat)	Földsír	ékszer	igen	DNy - ÉK
48	Gyerek (Inf II)	Földsír	viselet+melléklet	-	É - D
49	Férfi (Mat)	Földsír		-	Ny - K
50	Férfi (Mat)	Tegulás földsír	viselet	igen	DNy - ÉK
51	Férfi (Ad-Mat)	Földsír	viselet	-	DNy - ÉK
52	Férfi (Mat)	Földsír		-	DNy - ÉK
53	Férfi (Sen)	Tegulasír	melléklet	-	DNy - ÉK
54	Nő (Sen)	Tegulás földsír		-	DNy - ÉK
55	Férfi (Mat)	Földsír	viselet+használat	-	DNy - ÉK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Irány (tájolás)
56	Nő (Mat)	Földsír		igen	D - É
57	Gyerek (Inf I)	Földsír		-	D - É
58	Nő (Mat)	Földsír	ékszer+melléklet	-	DNy - ÉK
59	Férfi (Mat)	Tegulasír	viselet	igen	Ny - K
60	Férfi (Mat)	Földsír	viselet	-	ÉK - DNy
61	Férfi (Ad)	Földsír	melléklet	igen	DNy - ÉK
62	Férfi (Ad-Sen)	Földsír		-	ÉK - DNy
63	Férfi (Mat)	Földsír	melléklet	-	ÉNy - DK
64	-	Földsír		-	K - Ny
65	Nő (Mat)	Tegulás földsír		-	DNy - ÉK
66	Férfi (Juv)	Földsír		-	Ny - K
67	Nő (Mat)	Földsír	ékszer+melléklet	igen	K - Ny

9.6. Solva castellum temető összesítő táblázata

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájolás
001	Nő (Ad-Sen)	Földsír	-		ÉNy – DK
002	Gyerek (Inf II)	Földsír téglá nyeregtetővel	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
003	Férfi (Ad-Mat)	Téglasír	viselet-melléklet		Ny – K
004	Férfi (Juv)	Földsír	viselet		ÉNy – DK
005	Nő (Mat)	Földsír	-		DNy – ÉK
006	Nő (Ad)	Földsír	használat		DNy – ÉK
007	Férfi (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	viselet		ÉNy – DK
008	Nő (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer		ÉNy – DK
009	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
010	Nő (Mat)	Földsír	-		DNy – ÉK
011	Férfi (Ad), Nő (Ad)	Földsír	viselet		DNy – ÉK
012	Férfi (Juv)	Földsír	melléklet		DNy – ÉK
013	Nő (Ad)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
014	Férfi (Mat)	Földsír	viselet		DK – Ény
015	Férfi (Mat)	Téglasír	-		ÉNy – DK
016	Nő (Ad)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
017	Gyerek (Inf I)	Téglasír vízszintes fedéssel	-		DNy – ÉK
018	Férfi (Ad)	Téglasír	-		DNy – ÉK
019	Férfi (Ad)	Földsír	-		DNy – ÉK
020	Férfi (Mat)	Földsír	-		ÉNy – DK
021	gyerek	Földsír	-		DNy – ÉK
022	Férfi (Juv)	Téglasír	-		DNy – ÉK
023	Nő (Mat)	Téglasír	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
024	Férfi (Ad)	Földsír téglá nyeregtetővel	viselet		ÉNy – DK
025	Férfi (Ad-Mat), Nő (Ad)	Földsír	viselet-használat		DNy – ÉK
026	Nő (Ad-Sen)	Földsír	-		DNy – ÉK
027	Nő (Ad)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
028	Nő (Juv), Férfi (Ad)	Földsír	ékszer-használat		DNy – ÉK
029	Nő (Ad-Sen)	Földsír	-		DNy – ÉK
030	Férfi (Mat)	Földsír	viselet		DNy – ÉK
031	-	Földsír	-		DNy – ÉK
032	Nő (Mat)	Földsír	használat		ÉNy – DK
033	Nő (Mat)	Földsír	ékszer-használat		DNy – ÉK
034	Gyerek (Inf I)	Kőládasír	-		DNy – ÉK
035	Nő (Juv)	Földsír	-		-
036	Nő (Mat)	Földsír	ékszer-használat		K – Ny
037	Nő (Ad)	Földsír kőlap fedéssel	ékszer-használat		DNy – ÉK
038	Gyerek (Inf I), Férfi (Juv)	Földsír	-		DNy – ÉK
039	Gyerek (Inf I)	Földsír	-		Ny – K
040	Nő (Ad)	Földsír	ékszer-használat	igen	Ny – K
041	Nő (Mat)	Kőládasír	ékszer		Ny – K
042	Férfi (Mat)	Földsír	-		ÉNy – DK
043	Férfi (Ad)	Földsír	-		Ny – K
044	Nő (Mat)	Földsír	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
045	Férfi (Mat)	Téglasír	viselet		DNy – ÉK
046	Nő (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer		DNy – ÉK
047	Nő (Ad), Férfi (Ad), Nő (Ad)	Kőládasír	ékszer-viselet-használat		ÉNy – DK
048	Nő (Mat)	Földsír	használat		DNy – ÉK
049	Férfi, gyerek	Földsír, oldalán téglák és kő	ékszer-viselet		DNy – ÉK
050	Férfi (Mat-Sen), Nő (Mat)	Kőládasír	-		DNy – ÉK
051	Nő (Ad)	Földsír	ékszer-használat		DNy – ÉK
052	Nő (Mat), Férfi (Ad)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer		Ny – K
053	Férfi (Ad)	Földsír	viselet-használat		ÉNy – DK
054	Nő (Mat)	Földsír	ékszer	igen	ÉNy – DK
055	Nő (Mat)	Földsír vízszintes téglafedéssel	melléklet		ÉNy – DK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
056	Nő (Ad), Férfi (Ad-Sen)	Földsír kőlap fedéssel	ékszer-használat		DNy – ÉK
057	Nő (Ad-Mat), Férfi (Mat), Gyerek (Inf II), Férfi (Ad)	Kőládásír	ékszer-viselet-használat-melléklet		DNy - ÉK
058	Férfi (Sen), Férfi (Mat)	Kőládásír	viselet		ÉNy – DK
059	Nő (Mat)	Kőládásír	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
060	Nő (Mat)	Földsír	használat-melléklet		ÉNy – DK
061	Nő (Ad)	Földsír	használat-melléklet		DNy – ÉK
062	Férfi (Mat)	Földsír	viselet		DNy – ÉK
063	Férfi (Ad)	Kőládásír	-		ÉNy – DK
064	Gyerek (Inf I), Gyerek	Földsír	-		ÉNy – DK
065	Férfi (Ad)	Földsír	viselet		DNy – ÉK
066	Férfi (Mat)	Földsír	viselet		Ny – K
067	Férfi (Mat)	Kőládásír	viselet-melléklet		ÉNy – DK
068	Férfi (Mat)	Földsír	viselet		DNy – ÉK
069	-	Földsír	-	-	-
070	Gyerek (Inf I)	Földsír	-		DNy – ÉK
071	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
072	Nő (Mat)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
073	Férfi (Mat), Férfi (Juv)	Földsír	viselet-használat		DNy – ÉK
074	Férfi (Ad)	Földsír	viselet-használat		DNy – ÉK
075	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
076	Férfi (Ad-Sen), Nő (Ad-Sen)	Földsír kőpakolással	viselet-használat		DNy - ÉK
077	Férfi (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	-		DNy – ÉK
078	Férfi (Mat)	Földsír	-		Ny – K
079	Férfi (Mat)	Földsír	viselet	igen	ÉNy – DK
080	Férfi (Mat), Nő (Mat)	Földsír	-	-	-
081	Nő (Juv), Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer		-

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
082	Nő (Juv)	Földsr	ékszer-használat		DNy – ÉK
083	Nő (Mat), Gyerek (Inf I)	Földsr	ékszer-használat	igen	DNy – ÉK
084	Nő (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-melléklet		Ny – K
085	Gyerek (Inf I)	Földsr kőlap fedéssel	ékszer		ÉNy – DK
086	Nő (Mat)	Földsr	használat-melléklet	igen	DNy - ÉK
087	Nő (Juv)	Földsr	melléklet		DK – ÉNy
088	Férfi (Ad)	Földsr	-		DNy – ÉK
089	Férfi (Mat)	Földsr	ékszer		ÉNy – DK
090	Férfi (Mat)	Földsr	-		ÉNy – DK
091	Nő (Ad)	Földsr	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
092	Férfi (Ad)	Földsr	viselet-melléklet	igen	DNy – ÉK
093	Nő (Ad)	Földsr tegula megerősítéssel	ékszer-használat		ÉNy – DK
094	Gyerek (Inf II)	Földsr	ékszer		ÉNy – DK
095	Férfi (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	viselet-melléklet		ÉNy – DK
096	Gyerek (Inf I)	Földsr	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
097	Férfi (Ad)	Földsr	-		DNy – ÉK
098	Férfi (Mat)	Kőből és téglából épített sír	-	igen	DNy – ÉK
099	Gyerek (Inf I)	Téglasír	-		DNy - ÉK
100	Férfi (Ad)	Téglasír	viselet		DNy – ÉK
101	Férfi (Mat)	Földsr	használat-melléklet	igen	Ny – K
102	Gyerek (Inf II)	Földsr	viselet?-melléklet		ÉNy – DK
103	Gyerek (Inf I)	Földsr	ékszer-melléklet	igen	DNy – ÉK
104	Nő (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer		DNy – ÉK
105	Nő (-), Gyerek (Inf I)	Földsr kővel és téglával megerősítve	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
106	Gyerek (Inf II)	Földsr	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
107	Férfi (Ad)	Téglasír vízszintes tetővel	-		DNy – ÉK
108	Gyerek (Inf I)	Földsr	használat		DNy – ÉK
109	Férfi (Mat)	Téglasír	-		ÉNy – DK
110	Férfi (Ad-Mat)	Földsr	használat		ÉNy – DK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
111	Férfi (Ad)	Földsír tegula nyeregtetővel	viselet		ÉNy – DK
112	Férfi (Ad)	Földsír	-		DNy – ÉK
113	Nő (Juv)	Földsír	ékszer		DNy - ÉK
114	Férfi (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	viselet-melléklet		DNy – ÉK
115	Férfi (Ad)	Földsír	viselet-használat		ÉNy – DK
116	Gyerek (Inf II)	Földsír	-		ÉNy – DK
117	Férfi (Juv)	Tégla sírkamra	-		DNy – ÉK
118	Nő (Ad)	Földsír	ékszer-használat-melléklet		DNy – ÉK
119	Nő (Ad)	Földsír	-		DNy – ÉK
120	Nő (Ad)	Téglasír	ékszer		DNy – ÉK
121	Gyerek (csecsemő)	Földsír tegulafedéssel	ékszer-melléklet	igen	ÉK – DNy
122	Gyerek (Inf I)	Földsír	viselet-melléklet		DNy – ÉK
123	Gyerek (Inf I)	Téglasír	-		DNy – ÉK
124	Gyerek (Inf I)	Földsír	-		-
125	Gyerek (csecsemő)	Földsír	-		ÉNy – DK
126	Férfi (Ad)	Földsír	-		ÉNy – DK
127	Férfi (Mat)	Téglasír	-	igen	ÉNy – DK
128	Gyerek (Inf I)	Téglasír	-		ÉK – DNy
129	Férfi (Ad-Sen)	Téglasír	melléklet		Ny – K
130	Gyerek (Inf I)	Földsír	-		ÉNy – DK
131	Gyerek (-)	Földsír	melléklet		ÉNy – DK
132	Nő (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	melléklet		Ny – K
133	Gyerek (Inf I)	Téglasír	-		DNy – ÉK
134	Gyerek (Inf I)	Téglasír	-		Ny – K
135	Nő (Ad)	Kőládásír	-		DNy – ÉK
136	Gyerek (Inf II)	Téglasír vízszintes fedéssel	-		DNy - ÉK
137	Férfi (Sen)	Földsír	viselet	igen	Ny – K
138	Gyerek (Inf II)	Földsír	-		ÉK – DNy
139	Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-használat		Ny – K

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájolás
140	Nő (Mat), Gyerek (Inf II)	Kőládasír	ékszer-használat-melléklet		DNy – ÉK
141	Férfi (Ad-Sen)	Földsí	viselet-melléklet		DNy – ÉK
142	Nő (Ad), Nő (Ad), Férfi (Mat), Gyerek (Inf I)	Kőládasír	ékszer-melléklet		Ny – K
143	Gyerek (Inf II)	Földsí	-		ÉNy – DK
144	Gyerek (Inf I)	Földsí	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
145	Férfi (Mat)	Téglasír	-		Ny – K
146	Nő (Mat)	Földsí	-		DNy – ÉK
147	Gyerek (Inf I)	Földsí	-		ÉNy – DK
148	Férfi (Mat)	Földsí	-		DNy – ÉK
149	Nő (Ad), Férfi (Mat)	Kőládasír	használat-melléklet		ÉNy – DK
150	Nő (Mat)	Kőládasír	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
151	Férfi (Mat)	Téglasír	-		ÉK – DNy
152	Nő (Juv)	Földsí	ékszer		DNy – ÉK
153	Férfi (Mat)	Földsí tegula nyeregtetővel	-		ÉNy – DK
154	Férfi (Ad)	Földsí	-		ÉNy – DK
155	Nő (Ad-Sen), Gyerek (Inf II)	Téglasír	melléklet		ÉNy – DK
156	Nő (Mat)	Tégla sírkamra	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
157.A	A.) Férfi (Ad- Sen), Férfi (Mat), Nő (Mat), Nő (Mat), Gyerek (Inf I)	Kőládasír	ékszer-használat		ÉNy – DK
157.B	Nő (Sen)	Földsí	-		
158	Nő (Ad)	Kőládasír	használat		DNy – ÉK
159	Férfi (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	viselet-melléklet		ÉNy – DK
160	Nő (Juv)	Földsí tegula megerősítéssel	ékszer-használat		DNy – ÉK
161	Nő (Mat)	Földsí	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
162	Férfi (Mat)	Földsí	-	igen	ÉNy – DK
163	Férfi (Mat)	Földsí	viselet-melléklet		ÉNy – DK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
164	Gyerek (Inf I)	Földsí	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
165	Férfi (Mat)	Téglasír vízszintes fedéssel	viselet-használat		DNy – ÉK
166	Gyerek (csecsemő)	Téglasír vízszintes fedéssel	ékszer	igen	DNy - ÉK
167	Nő (Ad)	Földsí	ékszer		ÉNy – DK
168	Férfi (Ad)	Téglasír	melléklet	igen	DNy – ÉK
169	Férfi (Mat), Nő (Mat), Gyerek (Inf I), Gyerek (Inf I)	Kőládásír	használat		ÉNy – DK
170	Gyerek (Inf II)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-melléklet	igen	DNy – ÉK
171	Gyerek (Inf I)	Földsí tegla nyeregtetővel	melléklet		DNy – ÉK
172	Nő (Ad), Gyerek (Inf I)	Tégla sírkamra	ékszer-használat-melléklet		Ny – K
173	Nő (Mat), Férfi (Mat), Gyerek (Inf I), Gyerek (Inf II), Gyerek (Inf II)	Kőládásír	ékszer-használat-melléklet		Ny – K
174	Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	melléklet		Ny – K
175	Gyerek (Inf I)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
176	Nő (Juv)	Földsí tegla nyeregtetővel	-		ÉNy – DK
177	Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-melléklet		Ny – K
178	Nő (Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer		DNy – ÉK
179	Nő (Mat)	Földsí kőlap fedéssel, rövid oldalán tegulák	melléklet		DNy – ÉK
180	Nő (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
181	Nő (Mat)	Téglasír	használat-melléklet		ÉNy – DK
182	Nő (Ad)	Téglasír	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
183	Nő (Sen)	Téglasír	melléklet		DNy – ÉK
184	Gyerek (Inf I)	Földsí vízszintes téglafedéssel	melléklet		DNy – ÉK
185	Gyerek (Inf I)	Földsí vízszintes téglafedéssel	-		DNy – ÉK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
186	Férfi (Ad), Nő (Ad), Férfi (Ad-Mat)	Kőládasír	ékszer-viselet-használat		DNy – ÉK
187	Nő (Mat)	Földsrég téglanyeregtetővel	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
188	Férfi (Ad)	Téglasír	-		DNy – ÉK
189	Gyerek (Inf I)	Kőládasír	-		ÉNy – DK
190	Nő (Mat), Gyerek (Inf I)	Földsrég vízszintes tegula fedéssel	melléklet		DNy – ÉK
191	Nő (Mat)	Földsrég	ékszer		ÉNy – DK
192	Férfi (Ad)	Földsrég kőlap fedéssel	-		ÉNy – DK
193	Nő (Mat), Férfi (Mat)	Kőből és téglából épített sír	ékszer-használat		DNy – ÉK
194	Nő (Ad-Sen)	Dongaboltozott sírkamra	ékszer-viselet-melléklet		ÉNy – DK
195	Gyerek (Inf I)	Földsrég	melléklet		ÉNy - DK
196	Gyerek (Inf I)	Földsrég	-		DNy – ÉK
197	Gyerek (Inf I)	Földsrég	melléklet		DNy – ÉK
198	Gyerek (Inf II)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer-melléklet		Ny – K
199	Nő (Mat), Nő (Mat), Férfi (Mat), Férfi (Mat), Gyerek (Inf II)	Kőládasír	-		DNy – ÉK
200	Gyerek (Inf I)	Földsrég	-		Ny – K
201	Nő (Mat-Sen)	Kőládasír	melléklet		Ny – K
202	Nő (Ad), Férfi (Mat)	Kőládasír	ékszer-viselet-melléklet		DNy - ÉK
203	Nő (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
204	Nő (Mat)	Földsrég	ékszer		DNy – ÉK
205	Férfi (Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer		ÉNy – DK
206	Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer		DNy – ÉK
207	Férfi (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer		DNy – ÉK
208	Férfi (Ad)	Földsrég	melléklet		DNy – ÉK
209	Gyerek (Inf I)	Földsrég	melléklet		ÉNy – DK
210	Férfi (Mat)	Földsrég	-		ÉNy – DK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
211	Gyerek (Inf I)	Földsír	-	igen	DNy – ÉK
212	Nő (Ad)	Földsír tegula megerősítéssel	ékszer-használat-melléklet	igen	DNy – ÉK
213	Nő (Mat)	Téglasír	ékszer-melléklet		Ny – K
214	Gyerek (Inf II)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
215	Nő (Juv)	Téglasír vízszintes tetővel	melléklet		Ny – K
216	Nő (Ad)	Tégla sírkamra	-		Ny – K
217	Férfi (Ad)	Téglasír	melléklet		Ny – K
218	Férfi (Ad), Férfi (Ad), Férfi (Juv), Gyerek (Inf II)	Kőládasír	viselet		DNy – ÉK
219	Nő (Ad-Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer-viselet-használat		DNy – ÉK
220	Nő (Mat)	Kőből és téglából épített sír	melléklet		DNy – ÉK
221	Nő (Mat), Férfi (Mat), Férfi (Mat)	Kőből és téglából épített sír	használat		Ny – K
222	Férfi (Ad-Sen)	Kőládasír	melléklet		Ny – K
223	Gyerek (Inf I)	Tégla sírkamra	-		DNy – ÉK
224	Nő (Ad), Férfi (Ad)	Kőládasír	viselet-fegyver		DNy – ÉK
225	Nő (Sen), Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	melléklet		ÉNy – DK
226	Gyerek (csecsemő)	Földsír tégl nyeregtetővel	-		D – É
227	Nő (Juv), Férfi (Mat)	Kőládasír	ékszer-használat		ÉNy – DK
228	Férfi (Mat), Férfi (Juv), Gyerek (Inf II)	Kőládasír	viselet-fegyver-melléklet		DNy – ÉK
229	Nő (Mat), Férfi (Mat)	Kőládasír	viselet		ÉNy – DK
230	Gyerek (Inf I)	Földsír vízszintes téglafedéssel	ékszer-melléklet		É – D
231	Férfi (Mat)	Kőből és téglából épített sír	melléklet		DNy – ÉK
232	Nő (Mat), Férfi (Mat), Férfi (Mat)	Kőládasír	viselet		ÉNy – DK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
233	Férfi (Ad)	Téglasír vízszintes tetővel	-		DNy – ÉK
234	Gyerek (Inf I)	Földsrégla nyeregtetővel	ékszer	igen	Ny – K
235	Gyerek (Inf I)	Földsrégla nyeregtetővel	melléklet		ÉNy – DK
236	Nő (Mat)	Földsrégla	ékszer	igen	Ny – K
237	Nő (Ad-Sen)	Földsrégla	használat-melléklet		DNy – ÉK
238	Nő (Mat)	Földsrégla	ékszer-használat-melléklet		DNy – ÉK
239	Gyerek (Inf II)	Földsrégla	melléklet		ÉNy – DK
240	Férfi (Juv)	Téglasír nyeregtetővel	viselet		DNy – ÉK
241	Gyerek (Inf I)	Földsrégla	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
242	Gyerek (Inf II)	Kőből és téglából épített sír	viselet-használat-melléklet		ÉNy – DK
243	Gyerek (Inf II)	Földsrégla tegula ágygal	ékszer-melléklet	igen	ÉNy – DK
244	Férfi (Ad)	Földsrégla	melléklet		DNy – ÉK
245	Férfi (Ad), Férfi (Ad-Mat), Nő (Sen), Nő Ad-Sen)	Kőladásír	-		DNy – ÉK
246	Férfi (Mat), Nő (Ad-Mat)	Kőből és téglából épített sír	ékszer-viselet-melléklet		DNy – ÉK
247	Gyerek (Inf II)	Földsrégla vízszintes téglafedéssel	ékszer-viselet-használat-melléklet	igen	ÉNy – DK
248.B	Férfi (Ad-Mat)	Kőből és téglából épített sír	melléklet		
248.A	Nő (Juv),	Földsrégla	-		DNy – ÉK
249	Gyerek (csecsemő)	Téglasír nyeregtetővel	-	igen	Ny – K
250	Gyerek (Inf I)	Földsrégla	használat		DNy – ÉK
251	Férfi (Mat)	Tégla sírkamra	melléklet		ÉNy – DK
252	Gyerek (Inf I-II)	Téglasír	ékszer		Ny – K
253	Férfi (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	viselet-melléklet		DNy – ÉK
254	Nő (Ad)	Földsrégla	ékszer		DNy – ÉK
255	Nő (Juv-Sen)	Földsrégla	ékszer		DNy – ÉK
256	Nő (Mat), Férfi (Mat)	Kőladásír	-		DNy – ÉK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
257	Férfi (Mat)	Földsír	melléklet		DNy – ÉK
258	Férfi (Ad-Sen)	Kőládásír	-		DNy – ÉK
259	Gyerek (Inf I)	Földsír	-		Ny – K
260	-	Kőládásír	-		ÉNy – DK
261	Férfi (Mat), Férfi (Mat), Nő (Ad-Sen)	Kőládásír	ékszer-viselet-használat		DNy – ÉK
262	Férfi (Mat)	Dongaboltozatos sírkamra	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
263	Nő (Ad), Férfi (Mat)	Földsír	ékszer		DNy – ÉK
264	Gyerek (Inf II)	Földsír kőlap fedéssel	ékszer-használat-melléklet		DNy – ÉK
265	Férfi (Ad-Sen)	Földsír	viselet		DNy – ÉK
266	Nő (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer	igen	DNy – ÉK
267	Férfi (Ad)	Téglasír vízszintes tetővel	-	igen	DNy – ÉK
268	Nő (Ad-Mat)	Téglasír nyeregtetővel	-		DNy – ÉK
269	Férfi (Mat)	Téglasír	-		DNy – ÉK
270	Férfi (Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer-viselet-használat		ÉNy – DK
271	Gyerek (csecsemő)	Téglasír nyeregtetővel	-		DNy – ÉK
272	Adultus – Infans	Kőládásír	melléklet		ÉNy – DK
273	- (család)	Dongaboltozatos sírkamra	-		ÉNy – DK
274	Férfi (Ad)	Kőből és téglából épített sír	viselet-melléklet		ÉNy – DK
275	Nő (Sen), Férfi (Sen), Gyerek (csecsemő), Gyerek (Inf I), Gyerek (Inf I), Gyerek (Inf I)	Sírkamra	ékszer-használat		ÉNy – DK
276	Nő (Mat), Nő (Ad-Sen), Nő (Ad), Férfi (Mat), Gyerek (Inf I)	Kőládásír	ékszer-haználat-melléklet		DNy – ÉK
277	Gyerek (Inf I)	Földsír	ékszer-viselet		Ny – K

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
278	Gyerek (Inf I), Gyerek (csecsemő)	Földsír vízszintes tegula fedéssel	-		ÉNy – DK
279	Nő (Juv), Férfi (Mat), Férfi (Mat)	Kőládásír	viselet-használat-melléklet		DNy – ÉK
280	Gyerek (Inf II)	Kőből és téglából épített sír	viselet-melléklet		DNy – ÉK
281	Nő (Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	ékszer-melléklet	igen	DNy – ÉK
282	Gyerek (Inf II)	Földsír	ékszer-viselet-használat- melléklet	igen	DNy – ÉK
283	Gyerek (Inf II)	Földsír téglá nyeregtetővel	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
284	Nő (Mat), Gyerek (Inf II), Gyerek (csecsemő)	Kőládásír	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
285	Nő (Ad)	Téglasír	ékszer-melléklet		Ny – K
286	Férfi (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	viselet-melléklet		Ny – K
287	Nő (Ad)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
288	Férfi (Mat)	Földsír	melléklet		DNy – ÉK
289	Férfi (Ad)	Földsír téglafedéssel	viselet		DNy – ÉK
290	Férfi (Ad-Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	viselet		D – É
291	Férfi (Ad-Sen)	Földsír	melléklet		DNy – ÉK
292	- (család)	Kőládásír	-		DNy – ÉK
293	Nő (Ad)	Földsír vízszintes téglafedéssel	ékszer		DNy – ÉK
294	Férfi (Mat)	Kőből és téglából épített sír			DNy – ÉK
295	Gyerek (Inf I)	Földsír téglá nyeregtetővel	-		ÉNy – DK
296	Férfi (Mat)	Téglasír nyeregtetővel	viselet-melléklet		DNy – ÉK
297	Nő (Mat)	Földsír	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
298	Férfi (Ad)	Földsír	ékszer-melléklet	igen	ÉNy – DK
299	Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	-		ÉNy – DK
300	Férfi (Mat)	Földsír tegula ágygal	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
301	Nő (Ad-Sen)	Téglasír	melléklet		DNy – ÉK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
302	Nő (-)	Tégla sírkamra	használat		ÉNy – DK
303	Gyerek (Inf I)	Földsr kőlap fedéssel	ékszer-viselet-használat-melléklet		DNy – ÉK
304	Gyerek (Inf I)	Földsr kőlap fedéssel	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
305	- (család)	Tégla sírkamra	-		ÉNy – DK
306	Gyerek (Inf I)	Kőládasír	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
307	Férfi (Mat)	Kőládasír	ékszer-viselet-melléklet		ÉNy – DK
308	Nő (Ad-Sen), Férfi (Mat)	Tégla sírkamra	-		DNy – ÉK
309	Gyerek (Inf I), Gyerek (Inf I)	Téglasír nyeregtetővel	ékszer-használat-melléklet		ÉNy – DK
310	Gyerek (Inf I)	Földsr tégl nyeregtetővel	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
311	Nő (Ad), Férfi (Mat)	Kőládasír	-		DNy – ÉK
312	Gyerek (Inf I)	Földsr	melléklet		ÉNy – DK
313	Férfi (Mat)	Földsr	-	igen	ÉNy – DK
314	Nő (Ad)	Földsr vízszintes tégl fedéssel	ékszer-használat-melléklet		DNy – ÉK
315	Nő (Mat)	Téglasír vízszintes tetővel	-		DNy – ÉK
316	Nő (Mat), Férfi (Mat)	Tégla sírkamra	ékszer-használat		ÉNy – DK
317	Férfi (Mat)	Kőládasír	viselet		ÉNy – DK
318	Férfi (Ad)	Földsr tégl nyeregtetővel	-		ÉNy – DK
319	Nő (Ad-Sen), Férfi (Ad-Sen)	Kőből és téglából épített sír	melléklet		ÉNy – DK
320	Gyerek (Inf I)	Földsr tégl nyeregtetővel	-		ÉNy – DK
321	Férfi (Mat), Gyerek (Inf II)	Földsr	-		ÉNy – DK
322	Nő (Ad)	Földsr tégl nyeregtetővel	ékszer-használat-melléklet	igen	DNy – ÉK
323	Nő (Ad-Sen)	Földsr	--		ÉNy – DK
324	Férfi (Ad)	Téglasír vízszintes tetővel	viselet-használat-melléklet		ÉNy – DK
325	Férfi (Ad-Sen), Ismeretlen	Földsr kőlap fedéssel	-		ÉNy – DK

Sírszám	Nem	Sírtípus	Tárgyak	Padka	Tájéolás
326	Férfi (Ad), Férfi (Ad-Sen)	Kőládasír	-		ÉNy – DK
327	Nő (Mat-Sen)	Kőládasír	ékszer-melléklet		DNy – ÉK
328	Férfi (Ad-Sen)	Földsír	-		-
329	Nő (-)	Földsír téglanyeregetetővel	ékszer		ÉNy – DK
330	Férfi (Sen)	Földsír téglanyeregetetővel	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
331	Nő (Juv)	Földsír téglanyeregetetővel	ékszer-melléklet		ÉNy – DK
332	Férfi (Juv)	Kőládasír	melléklet		ÉNy – DK
333	Nő (Mat)	Földsír tegula ággal	ékszer-melléklet	igen	ÉNy – DK

10. Felhasznált irodalom

Rövidítések:

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
AK	Archaeologiai Közlemények
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
BpR	Budapest Régiségei
CarnJb	Carnuntum Jahrbuch
ComAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
PWRE	Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.
SpecNov	Specimina nova dissertationum ex instituto historico universitatis de Iuano Pannonio nominatae.
StComit	Studia comitatensia (Tanulmányok Pest megye Múzeumaiból)

- ALBEKER 1998 Albeker Mária: Későrómai kori temető Dombóváron. In: ArchÉrt 105, 66–77.
- ASPÖCK 2003 Aspöck Edeltraud: Graböffnungen im Frühmittelalter und das Fallbeispiel der langobardenzeitlichen Gräber von Brunn und Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 87 (2003) 225–264
- BALOGH 1893 Balogh Gyula: Sabariai temető. PN 1893. 138. sz.
- BÁNKI 1967 Bánki, Zs.: Késő római sírok Tordason. In: *Alba Regia* 8–9, 233–240.
- BARB 1950 Barb Alfons : Eine römerzeitliche Brandbestattung von Kleinwarasdorf, Burgenland. In: *JÖAI* 1950. 183 – 202
- BARKÓCZI
1946 Barkóczi László: Két lósír Brigetióból. — Deux tombes de cheval á Brigetio. In: *AÉ* 1946—48. 176—182.
- BARKÓCZI
1951 Barkóczi L.: Brigetio. *Dissertationes Pannonicae Ser. II.* 22. Budapest 1951.
- BARKÓCZI
1957 Barkóczi László: Ókeresztény sírok Szőnyben [Altchristliche Gräber in Szőny]. *Komárom megyei Hírlap* 1957. XII. 4.
- BARKÓCZI
1960 Barkóczi, L.: Későrómai temető Pilismaróton. In: *FolArch* 12, 1960. 111–132.
- BARKÓCZI
1961 Barkóczi László: Adatok Brigetio későrómai történetéhez - Zur spätrömerzeitlichen Geschichte Brigetios. In: *FA* 13 1961. 95 – 115.

- BARKÓCZI 1965 Barkóczy László: New data on the history of late Roman Brigetio. In: *ActaAntHung* 13 (1965) 215–257.
- BARKÓCZI-ERDÉLYI-FERENCZI-FÜLEP-NEMESKÉRI-ALFÖLDI-SÁGI 1954 L. Barkóczy –G. Erdélyi –E. Ferenczi –F. Fülep –J. Nemeskéri –M. R. Alföldi –K. Sági: *Intercisa I. (Dunapentele-Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit.* *Arch Hung* 33. Budapest 1954
- BERTIN 1996 Bertin, Patrice: Előzetes jelentés a budaújlaki temető leletmentő ásatásáról – Preliminary report on the excavations at the Budaújlak cemetery. In: *AquFüz* 3. Budapest 1996, 18–26.
- BÍRÓ 2004 Bíró Szilvia: *Savaria nyugati temetője – Das westliche Gräberfeld von Savaria.* *Savaria* 28 (2004) 63–134.
- BLAIZOT 2009 Blaizot F.: L’image sociale et culturelle des pratiques funéraires : expressions et évolutions de la société romaine dans le sud-est de la Gaule. In: *Gallia* 66/1, 2009. 311-343.
- BLAIZOT 2014 Blaizot F.: From the Skeleton to the Funerary Architecture: A Logic of the Plausible. In: *Anthropologie* LII/3 (2014). 263 – 284.
- BOARDMAN 1997 Boardman J: *Atheninan Red Figure Vases: The Classical Period.* London, 1997.
- BODEL 2014 Bodel, J. *Death, the Afterlife, and Other Last Things.* Rome. In: *Religions of the Ancient World. A guide.* Cambridge, Massachusetts, and London, 2014. 489 – 492.
- BORHY et al 2018 L. Borhy – Kata Dévai – Anikó Bózsa – Emese Számadó: The western cemetery of the civil town of Brigetio. In: Borhy L. – Dévai K. – Tankó K.: *Celto – Gallo – Roman Studies of the MTA-ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology.* Bp, 2018. 97 – 185.

- BOZSIK 2003 Bozsik K.: Szarmata sírok a Kiskundorozsma–Subasai 26/27. számú lelőhelyen. In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged, 97–105.
- BRANDT 2014 Brandt, J. R.: Introduction: Ritual, Change, and Funerary Practices. In: J. R. Brandt, H Roland, M Prusac (eds): Death and changing rituals : function and meaning in ancient funerary practices. Studies in Funerary Archaeology Vol. 12. Oxford, 2014.
- BUDAI BALOGH 2005 Budai Balogh Tibor: A Ladik utcai temető újabb részletének feltárása – The excavation of another fragment of the Ladik Street cemetery. In: AquFüz 11. Budapest 2005, 53–67.
- BUDAI BALOGH 2007 Budai Balogh Tibor: Beszámoló a Ladik utcai temető újabb sírcsoportjainak feltárásáról – Report on the excavation of new groups of graves in the Ladik street cemetery. In: AquFüz 13. Budapest 2007, 88–101.
- BUDAI BALOGH 2008 Budai Balogh Tibor: Beszámoló a katonaváros nyugati temetőjében végzett kutatásról – Report on the investigations conducted in the western cemetery of the Military Town. In: AquFüz 14. Budapest 2008, 40–56.
- BURGER 1962 Sz. Burger Alice: A bogádi késő római temető. — Позднеримлянское кладбище в селе Богад. — Das spätrömische Gräberfeld von Bogád. JPMÉ 1962. 111-134.
- BURGER 1966 Sz. Burger A.: The late roman cemetery at Ságvár. In: AArch 18 (1966), 99 – 234.
- BURGER 1967 Sz. Burger A.: Későrómai sírok Tordason. In: Alba Regia 8–9, 233–240.
- BURGER 1968 Sz. Burger A.: Későrómai sírok Halimbán. In: FolArch 19, (1968) 87–98.
- BURGER 1972 Sz. Burger A.: Római kori temető Majson. In: ArchÉrt 99, (1972) 64–100.

- BURGER 1974 Sz. Burger A.: Római kori temető Somodor–pusztán (Komárom megye). In: ArchÉrt 101, (1974) 64–101.
- BURGER 1977 Sz. Burger A.: Későrómai sírok Mucsfa–Szárász-pusztán. In: ArchÉrt 104, (1977) 189–203.
- BURGER 1979 Sz. Burger A.: Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Bp, 1979.
- BURGER 1985 Sz. Burger A.: Későrómai sírok Aquincumban. - Spätrömische Gräber in Aquincum. In: BpR 25. 1984 (1985). 65 - 118.
- CARROLL 2006 Carroll, M.: *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe.* Oxford, 2006.
- CARROLL 2011 Carroll, M.: *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World.* Oxford, 2011.
- CARROLL 2013 Carroll, M.: *Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers.* In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, 559-579. Oxford, 2013.
- CARROLL 2014 Carroll, M.: *Mother and Infant in Roman Funerary Commemoration.* In: Carroll, M. & Graham, E-J. (eds.). *Infant Health and Death in Roman Italy and Beyond.* *Journal of Roman Archaeology* 2014, 159-178. Portsmouth, 2014
- CARROLL 2015 Carroll, M.: *Commemorating Military and Civilian Families on the Danube Limes.* In: Vagalinski, Lyudmil and Sharankov, Nicolay, (eds.) *Limes XXII. Proceedings of the XXIInd International Congress of Roman Frontier Studies held in Ruse, Bulgaria (September 2012).* National Archaeological Institute, Sofia, pp. 501-509.

- CHAPMAN 2013 Chapman Robert: Death, Burial and Social Representation. In: The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial (eds: Tarlow – Nilsson-Stutz). Oxford, 2013.
- COLDSTREAM 1977 Coldstream J.N: Geometric Greece. London, 1977.
- CSALOG 1941 Csalog József: Későrómai téglasírok Mucsfán. — Römische Gräber in Mucsfa. (Kom. Tolna.) AÉ 1941.98—102.
- DARÓCZI-SZABÓ 2005 Daróczi-Szabó Márta: Római kutyatemetkezés Aquincumból. In: BpR 39 (2005). 129 – 135.
- DÉVAI 2012 Dévai Kata: Késő római temetkezések üvegmellékletei Pannoniában. Üvegedények a mai Magyarország területéről I. Dokt. dissz.(Kézirat), Budapest, 2012.
- DOMBAY 1957 Dombay János: Későrómai temetők Baranyában. In: JPMÉ 1, (1957) 181–330.
- DONEUS 2014 Doneus, Nives: Halbturn I. – ein römerzeitliches Gräberfeld aus dem Burgenland. Struktur und Grabrituale eines ländlichen Gräberfeldes im Hinterland von Carnuntum zwischen dem 2. und 5. Jahrhundert. In: Doneus, N. (Hrsg.): Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland. Monographien RGZM Bd. 122.1.Mainz, Teil 1, 1–230, Teil 3–4 (Katalog, Tafeln).
- DUDAY 2009 Duday, H.: The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeoethanatology. Oxbow, Oxford and Oakville, 2009.
- EKE – HORVÁTH 2010 Eke I.–Horváth L.: Késő római temetők Nagykanizsán. (Anyagközlés). Zalai Múzeum 19, 155–254.
- ERDÉLYI – SALAMON 1980/1981 Erdélyi, I.–Salamon, Á.: Bericht über die Ausgrabungen in Pilismarót, Öregek-dűlő (1973–1974). In: MittArchInst 10/11, (1980/1981) 147–161.

- ÉRDY 1850 Érdy János: Előadása a pesti SÁNCZ- ásások alkalmával talált II. sz.-beli római sírról. MTAÉ 1850. 4.
- ÉRDY 1864 Érdy János: Tétényi római sírok. In: AK IV. 1864. 11 – 14.
- FÁBRY 1871 Fábry Nándor: A kiskúthoz közel levő új szállásoknál felásott temetkezési halomról. In: Győri Közlöny 1871. 51—55. sz.
- FACSÁDY
1999 Facsády Annamária: Leletmentés az ún. Bécsi úti temető északi részén - rescue excavations in the northern section of the so-called Bécsi Street Cemetery. In: AqFüz 5. Budapest 1999. 95 - 98.
- FACSÁDY
2000 R. Facsády Annamária: Leletmentések az ún. Bécsi úti temető északi részén - rescue excavations in the northern section of the so-called Bécsi Street Cemetery. In: AqFüz 6. Budapest 2000. 56 - 61.
- FACSÁDY
2003 R. Facsády Annamária: Szondázás a Bécsi úti temető északi részén – Test excavation in the northern part of the cemetery on Bécsi Road. In: AquFüz 9. Budapest 2003, 65–68.
- FACSÁDY
2004 R. Facsády Annamária: Temetőfeltárás a Bécsi úton – Excavation at a cemetery in Bécsi Road. In: AquFüz 10. Budapest 2004, 21–29.
- FASOLD –
WITTEYER
2001 Fasold, P. – Witteyer, M.: Tradition und Wandel im Grabbrauch Rätiens und Obergermaniens während der frühen Kaiserzeit. In: Culto die mortu, 2001, 293-304.
- FASOLD 1992 Fasold, P.: Römischer Grabbrauch in Süddeutschland. Stuttgart – Aalen, 1992.
- FAZEKAS 2007 Fazekas Ferenc: A fekedesi késő római temető – The late Roman cemetery of Feked – Ein spätrömisches Graberfeld von Feked-Freithaldöl. In: Firkák 1, 2007. 351–366.
- FAZEKAS 2014 Fazekas F.: Késő antik transzformáció(k) a valeriai limes mentén / Kr. u. IV-V. sz. /. Doktori disszertáció. Kézirat.

- FAZEKAS 2015 Fazekas F: Lussonium erődje a késő római korban. Paksi Múzeumi Füzetek 7 (2015).
- FAZEKAS-SZABÓ-V. PÉTERFI 2013 Fazekas F, Szabó A, Várady Péterfi Zs.: Földbe zárt világ: Lussonium késő római temetője. 1-27. Paks, 2013.
- FEHÉR 1933 Fehér Jolán Antónia: Budapest székesfőváros temetőinek története. Bp. 1933, 103 p.21
- FELLMANN 1993 Fellmann, R. Texte zum Grabrecht und Grabbrauch. In: M. Struck (Hrsg.), Römerzeitliche Gräber als Quellen zur Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Arch. Sehr. Inst. Vor- und Frühgesch. Mainz Bd. 3 (Mainz 1993).
- FERDIÈRE 2004 Ferdière A.: Indigènes et « romanisés » à travers la tombe privilégiée en Gaule. In: Latomus 63 (2004), 35-57.
- FIGLER – VADAY 1998 Figler András – Vaday Andrea: Előzetes beszámoló a Hegyeshalomban feltárt római kori temetőről. A Hansági Múzeum Évkönyve 1 (1998) 8–27.
- FITZ 1976 Fitz Jenő – Lányi Vera – Bánki Zsuzsanna: Kutatások Gorsiumban 1974-ben. – Forschungen in Gorsium im Jahre 1974. In: AR 15 (1974). 121–174.
- FÜLEP 1957 Fülep F.: A római tábor. In: É., Cserey-F., Fülep, Nagytétény műemlékei. Műemlékeink. Budapest 1957, 5-20.
- FÜLEP 1959 Fülep Ferenc : Neuere Ausgrabungen in der Cella trichora von Pécs (Fünfkirchen). — Новые раскопки в Cella triclora г. Печ. (Резюме.) ActaArchHung 11 (1959) 399—417, (3). 12
- FÜLEP 1962a Fülep Ferenc : Újabb kutatások a pécsi késő római temetőben. — Новейшие исследования могильника поздней римской эпохи в г. Печ. Резюме. — Neuere Forschungen im spätrömischen Gräberfeld von Pécs (Fünfkirchen). Auszug. ArchÉrt 89 (1962). 23 – 47.

- FÜLEP 1962b Fülep F.: Nagytétény, Rózsa Ferenc tér - MÁV vasútvonal között. Római tábor maradványai. In: Pogány F. (szerk.): Budapest Műemlékei II. Magyarország műemléki topográfiája VI. Budapest 1962, 643 – 652.
- FÜLEP 1962c Fülep Ferenc: A pécsi későrómai sírépítmények. — Die spätrömischen Grabbauten in Pécs. In: A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 2. 1962.
- FÜLEP 1968 Fülep F.: Campona. In: PWRE Suppl. XI. Stuttgart 1968, coll. 357-368.
- FÜLEP 1969 Fülep, F.: Késő római temető Pécs – Geisler Eta u.8. szám alatt. In: ArchÉrt 96, (1969) 3–42.
- FÜLEP 1977 Fülep F.: Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopiana). FontArchHung 1977, Budapest.
- FÜLEP 1984 Fülep F.: Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. ArchHung 50. 1984. Budapest.
- GAÁL 1979 Gaál A.: Későrómai sírok Mözs–Kakasdombon. In: SzBBMÉ 8–9 (1977–1978) 23–85.
- GÁBOR 1998 Gábor O.: Későantik sírok Mágocson. In: JPMÉ 43, (1998) 113–130.
- GÁBOR 2008 Gábor Olivér, Sopiana késő antik (északi) temetőjének épületei és festményei. Phd ért. 2008. (kézirat).
- GÁBOR 2013 Gábor Olivér: Sopiana ókeresztény temetőjének épületei. In: Pécs Története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. (Főszerk. Vonyó József, szerk. Visy Zsolt). Pécs, 2013. 195–222.
- GÁBOR 2016 Sopiana késő antik temetői épületei. Vivarum fontium. Kaposvár, 2016.

- GÁSPÁR 2016 Gáspár, D.: Pannoniai síremlékek I–III. – Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén. Bp, 2016.
- GÄZDAC
ALFÖLDY
2007 Găzdac Alföldy Á.: A sír: küszöb földi és túlvilági élet között. Előzetes kutatások a daciai temetők sírmellékleteire vonatkozóan. In: FiRKák I., 283–295.
- GOSZTONYI
1939 Gosztonyi Gyula: A pécsi ókeresztény temető. Pécs 1939.
- GRÓF 1992 Gróf P.: Népvándorláskori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. In: JAMÉ (1987–1989) 1992, 129–144.
- GRÓH 2006 Gróh Dániel: A Visegrád-gizellamajori erőd és a Dunakanyar szerepe a késő római védelmi politikában. Doktori disszertáció, ELTE BTK TTDI régészeti oktatási program.
- GRYNAEUS
2004 Grynaeus A: Vizsgálati eredmény a Balácán 2003. augusztusában talált faszénmaradványok xylogomiái elemzéséről. Forschungsergebnisse der xylogomischen Analyse der im August 2003. in Balácsa gesammelten Holzkohleuberreste. Balácsai Közlemények VIII. 2004. Veszprém, 2004. 257.
- HABLE 2000 Hable Tibor: Temetőrészlet a Bécsi út keleti oldalán – Cemetery segment on the eastern side of Bécsi Street. In: AquFüz 6. Budapest 2000, 14–19.
- HAMPEL 1881 Hampel József: Római sírok Pannóniában. In: AÉ 1881. 136—146. □
- HAMPEL 1888 Hampel József: Római sír a Svábhegyen. In: AÉ 1888. 384.
- HAMPEL 1891 Hampel József: Aquincumi temetők. In: BpR III. 1891. 49 – 139.

- HÁRSHEGYI – OTTOMÁNYI 2013 Hárshegyi, P.–Ottományi, K.: Imported and local Pottery in late Roman Pannonia. In: L. Lavan (ed.): *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*. *Late Antique Archaeology* 10. Leiden, 471–528.
- HAVASI 1882 Havas Sándor: Jelentés a krisztinavárosi római sírról. In: *AÉ* 1882. CVIII.
- HOPE 2001 Hope, V.M.: *Constructing identity: the Roman funerary monuments of Aquileia, Mainz and Nimes*. *BAR International Series*. Oxford, 2001.
- HOPE 2007 Hope, V, M.: *Death in Ancient Rome: A Sourcebook*. Abingdon, New York, 2007.
- HOPE 2009 Hope, V, M.: At home with the dead: Roman funeral traditions and Trimalchio's tomb. In: Prag, Jonathan R. W. and Repath, Ian D.(eds.) *Petronius: a Handbook*, 140–160. Chichester, 2009.
- HORVÁTH – MIHÁCZI-PÁLFI 2019 Friderika Horváth – Anett Mihácz-Pálfi: Analyse der Spätromischen Grab- und Beigabensitte. Lehre zur Überprüfung des Gräberfeldmaterials von Somogyzil. In: *AAH* 70 (1). 83-136.
- HORVÁTH 2003 Horváth László: Római villa rustica temetője Nagykanizsán. *ZalaiMúz* 12 (2003) 79–96.
- HORVÁTH 2011 Horváth, Friderika.: Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely–Fenékpuszta – erste Ergebnisse. In: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.): *Keszthely–Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Budapest/Leipzig/ Keszthely/Rahden, 597–652.
- HORVÁTH 2020 Horváth Friderika: Az edénymellékletadás és a kerámiaedények sajátosságai Ságvár késő római temetőjében. In: „Testas, Turres, Tegulas, Titulosque Litterate Tractavit”. Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára. *Festschrift für Márta H. Kelemen zum 80. Geburtstag*. (szerk: Merczi M.). Eszterom, 2020. 357 – 394.

- HORVÁTH
2021 Horváth F.: Amiről a tárgyak mesélnek: Római emlékek nyomában a Foktorokban. Vezető Azaum Római Tábor régészeti kiállításához. Almásfüzitő 2021.
- HUDÁK –
NAGY 2003 N. Hudák Krisztina – Nagy Levente: A pécsi 1. sz. ókeresztény sírkamra. Régészeti értékeink 5. Budapest 2003. 16 p.
- HUDÁK –
NAGY 2005 Hudák K. – Nagy L.: Megfestett Mennyország. 2005. Pécs.
- ILON –
KVASSAY
2015 Ilon G. – Kvassay J. (szerk.): The early and Late Roman rural Cemetery at Nemesbőd (Vas county, Hungary). (Roman Archaeology 5.) Oxford, 2015.
- JÁRDÁNYI-
PAULOVICS
1927 Járdányi-Paulovics I.: A dunapentelei római telep (Intercisa). Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa). Archaeologia Hungarica 02. Bp, 1927.
- KABA 1958 Kaba M: Előzetes jelentés az óbudai Gázgyár területén feltárt római kori fakoporsókról. In: AÉ 85 (1958) 64 – 66.
- KABA 1959 Kaba Melinda : Későrómai sírok a Fényes Elek utcában. — Late Roman tombs in the Fényes Elek street. BpR 19 (1959) 157—164.
- KATONA
GYŐR 1988a Katona Győr Zsuzsa: Kölked – Hajlokpart, Szőlőhegy. In: Az 1986. év régészeti kutatásai / Régészeti Füzetek I/40. 1988. 43.
- KATONA
GYŐR 1988b Katona Győr Zsuzsa: Kölked – Hajlokpart, Szőlőhegy. In: Az 1987. év régészeti kutatásai / Régészeti Füzetek I/41. 1988. 34.
- KATONA
GYŐR 2013 Katona Győr Zsuzsa: Temetkezési szokások a római kori Sopianae-ban. In: Pécs Története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. (Főszerk. Vonyó József, szerk. Visy Zsolt). Pécs, 2013. 153–194.
- KELEMEN
1997 Kelemen M.: Késő római sírok a nyergesújfalui tábor temetőjéből. In: KMMK 5, 399–424.

- KELEMEN 2002 Kelemen M.: Későrómai sírok az Esztergom–Szentkirályidűlőben. In: KMMK 9, 85–98.
- KELEMEN 2008 H. Kelemen M.: Solva. Esztergom későrómai temetői. Die spätrömischen Gräberfelder von Esztergom. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. III.) Bp, 2008.
- KIRÁLY 2019 Király Ágnes: Településen belül előkerült emberi maradványok a késő bronzkori – kora vaskori (Reinecke BD–HB3). Északkelet-Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp, 2019.
- KISJUHÁSZ – HERBÁLY 2010 Kisjuhász V.–Herbály R.: Szentendre–Dózsa György út 9–11. In: Kvassay J. (szerk.): Évkönyv és jelentés a K.Ö.Sz. 2008. évi feltárásairól. Budapest, (2010) 64–65.
- KISS 1992 Kiss M.: Besimított kerámiák Lussonium erődjéből. In: JAMÉ 30-32 (1987-1989) [1992]. 113-127.
- KLEVNÄS et al 2021 Alison Klevnäs, Edeltraud Aspöck, Astrid A. Noterman, Martine C. van Haperen, Stephanie Zintl: Reopening graves in the early Middle Ages: from local practice to European phenomenon. *Antiquity* 2021, 95/382, 1005–1026.
- KOCZTUR 1998 Kocztur É.: Rítusra vonatkozó megfigyelések a solymári koracsászárkori temetőben. In: *BudRég* 32 (1998), 83–86.
- KOVÁCS 1999 Kovács P.: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. *Studia Classica I. Piliscsaba* 1999.
- KREKOVIC 1992 Krekovič, E.: Skelettgräber der älteren römischen Kaiserzeit im Licht der Funde aus Gerulata. In: *CarnJb.* 1991 (1992) 71–79.
- KUZSINSZKY 1888 Kuzsinszky, Bálint: A szentendrei Sarkophag. *AÉ* 7 (1888) 94.

- KUZSINSZKY 1892 Kuzsinszky Bálint: Római-kori temető Aquincumban. In: AÉ 1892. 446—448.
- LÁNG 1909 Láng Margit: Ókori temetkezési módok. In: Uránia 1909. 232—233.
- LÁNG 2004 T. Láng Orsolya: Római kori temetőrészlet az aquincumi polgárváros északkeleti szomszédságában – Part of a Roman period cemetery northeast of the Aquincum Civil Town. In: AquFüz 10. Budapest 2004, 82–89.
- LÁNYI 1972 Lányi V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. AAH 24 (1972), 53 – 213.
- LÁNYI 1981 Lányi V.: Das spätrömische Gräberfeld. In: Mócsy, A. (hrsg): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod, 169–221. Bp, 1981.
- LÁNYI 1990 Lányi V.: Temetkezés. In: Pannonia Régészeti Kézikönyve (szerk: Mócsy A. – Fitz J.), Bp, 1990. 243 – 250.
- LASSÁNYI 2006 Lassányi Gábor: Római temető és gazdasági épületek feltárása a volt Gázgyár (ma GraphisoftPark) területén – Excavation of a Roman cemetery and out-buildings in the territory of the former Gas Factory (today known as Graphisoft Park). In: AquFüz 12. Budapest 2006, 30–36.
- LASSÁNYI 2007 Lassányi Gábor: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról – Preliminary report of the excavation in the eastern cemetery (Gas Factory) of the Aquincum Civil Town. In: AquFüz 13. Budapest 2007, 102–116.
- LASSÁNYI 2008 Lassányi G.: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjében 2007-ben végzett feltárásokról. In: Aquincumi füzetek 14 (2008), 64 – 70. Bp, 2008

- LASSÁNYI 2008 Lassányi G.: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról. In: Aquincumi füzetek 13 (2007), 103–116. Bp, 2007.
- LASSÁNYI 2011 Kora bronzkori és római kori temető részlet feltárása a volt Óbudai Gázgyár déli részén. In: Aquincumi füzetek 17, 36–51.
- LENGVÁRI 1995 Lengvári I.: Grain storage pits from Lussonium Roman fort. In: Specimina Nova 11 (1995). 113 – 125.
- LENGVÁRI 1996 Lengvári I.: A wallersteini modell és a későrómai „barbár”-római kapcsolatok néhány kérdése Pannoniában. In Savaria 22/3 (1992 – 1995) 1996. 25 – 31.
- LENKEI 1958 Lenkei M.: Későrómai temetőrészlet az Emese utcában. In: BudRég 18, 535–542.
- LIPP 1878 Lipp Vilmos: A vas megyei régiségtár köréből. In: VREÉJ 1878. 27.
- MADARASSY 2000 Madarassy O.: Ókeresztény temetőrészlet a katonaváros déli temetőjében. In: Póczy K.–Zsidi P. (szerk.): Ókeresztény emlékek Aquincumban (Kiállításvezető). Budapest, 2000. 35–38.
- MAGYAR 2012 Magyar Zs.: Késő császárkori sír épületek Pannoniában. In: AÉ 137 (2012), 125–144.
- MAHLER 1905 Mahler Ede: Budakeszi sírleletek. In: AÉ 1905. 191—192.
- MARÓTI – TOPÁL 1980 Maróti É.–Topál J.: Szentendre római kori temetője. In: StComit 9, 95–177.
- MAU 1899 Mau August: Bestattung. In: PWRE III, 1. 1897. 331—359.

- MEDGYES Medgyes, Magdolna – Tóth Endre: Szombathely, Tolbuchin u. 32-34. =
AÉ 101, 1974. 317.
- MERCZI 2008 Merczi Mónika: A castellum temető (Esztergom-Bánomi dűlő)
népességének embertani vizsgálata. In: H. Kelemen Márta: Solva.
Esztergom későrómai temetői. Die spätrömischen Gräberfelder von
Esztergom. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. III.) Bp, 2008. 401 –
478.
- MERCZI 2010 Merczi M.: Valéria tartomány északi felének embertani képe a késő
római korban. In: Alba Regia 39, 69–86.
- MÉRY 1870 Méry Etel: A Mayer-féle ház kútjából kiásott római sír. In: Győri
Közlöny 1870. jún. 23.
- MIGOTTI 1997 Migotti, B.: Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia
(Northern Croatia). A catalogue of finds and sites. BAR 684. 1997.
- MITROVICS Mitrovics Gyula: A rómaiak temetkezése. In: Vasárnapi Újság 1865.
1865 434—435.
- MÓCSY – FITZ Mócsy András – Fitz Jenő (szerk): Pannonia Régészeti Kézikönyve. Bp.
1990 1990.
- MÓCSY 1962 Mócsy András: Pannonia. In: Paulys Realencyclopädie der classischen
Altertumswissenschaft; Suppl.-Bd. IX, Acilius bis Utis Stuttgart,
Németország : Druckenmüller (1962) pp. 515-776., 262 p.
- MRÁV 2008 Mráv Zsolt: Közöletlen római szarkofág leletek a Magyar Nemzeti
Múzeumban I. Feliratos római szarkofág Camponából (Budapest XXII,
Nagytétény, Angeli u. 25.). In: ComAH 2008. 191 – 228.
- MÜLLER 2009 Müller R.: Guzsalyok és orsógombok Pannoniában. In: Zalai Múzeum
18, 39–54.

- MÜLLER 2010 Müller R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta. Budapest/Leipzig/Keszthely/Rahden.
- NÁDORFI 1992 Nádorfi, G.: Glasierte Keramik in spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: Glasierte Keramik in Pannonien. Ausstellungskatalog. Székesfehérvár, 45–51.
- NAGY – GÁBOR 2017. Nagy Balázs – Gábor Olivér - Lugio északi vicusának éremanyaga az 1999–2000. évi feltárás alapján (Dunaszekcső, Szent János-hegy) / The coinage of Lugio's northern vicus (Szent János Hill, Dunaszekcső, Hungary). In: JPMÉ 54 (2017). 255 – 266.
- NAGY 1935 Nagy Lajos: Aquincumi mumia-temetkezések. — Mumienbegräbnisse aus Aquincum. Bp. 1935, 40 p. DissPann I. 4.
- NAGY 1936 Nagy, Lajos: Keresztény római ládaveretek Szentendréről. Pécs, 1936.
- NAGY 1937 Nagy, Lajos: Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos kőemlékek Szentendréről. In: AÉ 50 (1937). 85 – 115.
- NAGY 1938 Nagy Lajos: Pannonia Sacra. In: Serédi Jusztinian (szerk.), Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Budapest 1938. 29–149.
- NAGY 1942 Nagy Lajos: Temetők és temetkezés. Bp. az ókorban. II. 1942. 464—485.
- NAGY 1943 Nagy Lajos: Temetők és temetkezések. Bp. az ókorban. II. 1943. 464—485.
- NAGY 2001 Nagy L.: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Komität Fejér). In: ComArcHung 2001, 125-160.

- NAGY 2002 Nagy, L.: Beiträge zur Herkunftsfrage der norischen und pannonischen Hügelgräber. In: ACTA ARCHAEOLOGICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE 53 (2002), 299-318.
- NAGY 2004 Nagy Margit: Két késő római fegyveres sír. In: BudRég 38, 231–315.
- NAGY 2005 Nagy Margit: Zwei spätrömerzeitliche Waffengräber am Westrand der Canabae von Aquincum. ActaArchHung 56/4 (2005) 403–486.
- NAGY 2007 Nagy L.: Beiträge zur Gesellschaftlichen Stellung der in den römerzeitlichen Hügelgräbern Bestatteten in Transdanubien. In: ACTA ARCHAEOLOGICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE 58 (2007), 145-163.
- NAGY 2016 Nagy Levente: Sopianae északi temetőjének ókeresztény sírkamrái és falfestményei. In: Tóth E. – Vida T – Takács I. (szerk): Szent Márton és Pannónia. Pannonhalma-Szombathely, 2016.
- NÉMETH 2018 Németh, Péter Gergely: Somogy megye római kori temetői. Roman Cemeteries in County Somogy. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 5 (2018). 95-126.
- OBMANN 1998 Obmann J.: Zur Kline im Grabbrauch und ihrem archäologischen Nachweis in Gräbern der römischen Nordwestprovinzen. In: P. Fasold – T. Fischer – H. von Hesberg – M. Witteyer (Hrsg.): Bestattungssitte und kulturelle Identität. Grabanlagen und Grabbeigaben der frühen römischen Kaiserzeit in Italien und den Nordwest – Provinzen. Kolloquium in Xanten vom 16. bis 18. Februar 1995: „Römische Gräber des 1. Jhs. n. Chr. in Italien und den Nordwestprovinzen“. Xantener Berichte 7, Köln, 1998.
- OTTOMÁNYI 2008 Ottományi Katalin: Szentendre, Fő tér 6.–Görög utca 2. (MRT 7. k. 28/3 lh.). In: Régészeti Kutatások 2007. Budapest 2008, 280–281.
- OTTOMÁNYI 2012 Ottományi K.: Késő római sírcsoportok a pátyi temetőben. Archaeologia – Altum castrum online. A Fiatal Római koros régészek VI.

konferenciája, Visegrád, 1–16. <http://archeologia.hu/keso-romai-sircsoportok-apatyi-temetoben>.

- OTTOMÁNYI 2015 Ottományi K.: A vezetőréteg sírjai a budaörsi vicus késő római temetőjében. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* (Szerk.: Csécs Teréz, Takács Miklós. Közreműködött: Merva Szabina). Győr, 2015, 511–548.
- OTTOMÁNYI 2016 Ottományi K. (szerk): A budaörsi római vicus temetője. (Régészeti Tanulmányok). Bp, 2016.
- PALÁGYI-NAGY 2000 K. Palágyi Sz. – Nagy L (szerk): Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém, 2000.
- PARRAGI 1963 Parragi Gy.: A Bogdáni úton feltárt késő római temető. In: *BudRég* 20, 311–325.
- PARRAGI 1964 Parragi Gy.: Újabb késő római leletek a Bécsi úton. In: *BudRég* 21, 215–237.
- PARRAGI 1964 Parragi Györgyi: Újabb késő-római leletek a Bécsi úton. — *Neuere spätrömische Funde auf der Bécsi-Strasse.* In: *BpR* 21. 1964. 215 — 237.
- PARRAGI 1965 Parragi Györgyi: Újabb sírok az óbudai Gázgyár területéről. — *Weitere Gräber aus der Freilegung in der Gasfabrik von Óbuda.* *AÉ* 92. 1965. 46-48.
- PARRAGI 1971 Parragi Györgyi: Budapest III., Szőlő köz 2. In: *AÉ* 98, 1971. 270.
- PARRAGI 1979 Parragi Györgyi: Budapest III. Bécsi út 269. = *AE* 106. 1979. 278.

- PARRAGI 1993 Parragi Gy.: Későrómai sírok az aquincumi canabae északnyugati részén. In: BudRég 30, 317–326.
- PÁSZTÓKAI – Pásztókai-Szeőke J.: „Míg az anya fogy, a gyermek hízik. Mi az?”
SZEŐKE 2012 Gondolatok ókori nőkkel kapcsolatos társadalmi elvárásokról a scarbantiai borostyán guzsalyok kapcsán. In: Soproni Szemle 66/1, 5–19.
- PEARCE 2017 Pearce, J.: Introduction: Death as a process in Roman funerary archaeology. In: Pearce J., Weekes J. (eds.): Death as a Process. The Archaeology of the Roman Funeral. Studies in Funerary Archaeology Vol. 12. Oxford, 2017.
- PEKÁRY 1955 Pekáry Tamás: Későrómai sírok Fenékpusztán = AÉ 82 (1955)
- PÉTERFI – V. Péterfi Zsuzsanna – Váradi Zoltán: A Kisdorog–Hegyiszántók dűlői
VÁRADY 1988 késő római kori temető. In: SzBBMÉ 14, 179–204.
- PÉTERFI 1993 Péterfi Zs.: A Bátaszék–Kövesd- pusztai késő római temető. In: WMMÉ 18, 47–168.
- PÉTERFI 2003 V. Péterfi Zsuzsanna: Paks, Dunakömlőd, Űrge-hegy DK-i nyúlvánnya. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2000. Bp, 2003. 190.
- PETŐ 1984 Pető Mária: Budapest II. Pusztaszeri út. = RFüz I:37. 1984. 38.
- PÓCZY 1958 Sz. Póczy Klára: Aquincum későcsászárkori temetői. - In: Régészeti Füzetek 9. (1958). - [Az 1956. év régészeti kutatásai]. 17
- PÓCZY 1964a Sz. Póczy Klára: Aquincum a IV. században. In: BpR 21 (1964). 55 – 77.

- PÓCZY 1964b Sz. Póczy Klára: Újabb aquincumi múmiasír. — Новейшая аквннкумская могила с мумификацией. Резюме. — Ein neues Mumiengrab in Aquincum. AÉ 91. 1964. 176 – 191.
- PÓCZY 1995 Póczy Klára: Aquincumi temetőkről – Sepolcreti di Aquincum. In: Aquileia – Aquincum. Вр, 1995. 40–41.
- PONGRÁCZ 2000 Pongrácz Zsuzsanna: Intercisa temetői. In: Erdős F.– Pongrácz Zs. (szerk.): Dunaújváros története. Dunaújváros, 62–69.
- REECE 1982 Reece, Richard: Bones, bodies and disease. Oxford Journal of Archaeology 1 (1982). 347-358.
- RÓMER 1859 Rómer Flóris: A legközelebb felfedezett római sírokról. In: Győri Közlöny 1859. 69. sz.
- RÓMER 1861 Rómer Flóris: Megint egy római sír városunkban. In: Győri Közlöny 1861. 41. sz.
- RÓMER 1863 Rómer Flóris: Egy római sír Budán. In: Ország 1863. 47. sz.
- RÓMER 1864 Rómer Flóris: A Buda környékén felásott római sírokról. In: AK IV. 1864. 101 - 124.
- RÓMER 1866 Rómer Flóris: Magyar Régészeti Krónika. Kölkedén. In: AK 1866. 172.
- RÓMER 1868 Rómer Flóris: Budai téglavetőnél felfedezett két római sír. In: Századok 1868. 353.
- RÓMER 1869 Rómer Flóris: A buda-újlaki gyárudvar. In: AÉ I. 1869. 314—316.

- RÓMER 1875 Rómer, Flóris: Újabb római feliratos kövek. In: AÉ 9 (1875). 271 – 273.
- RÓMER 1969 Rómer: A buda-újlaki gyárudvar. In: AÉ I. 1869. 314—316.
- SÁGI 1981 Sági, Károly: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Budapest 1981, 140 p. Fontes Archaeologiae Hungariae.
- SAMU – Szamu Anita – Szalontai Csaba: Az avar kori sírbrólásokról három
SZALONTAI kiskundorozsmai temető kapcsán, in: Hadak útján XXIV, Budapest–
2015 Esztergom 2015, 763–811
- SCHEID 1984 Scheid, J. Contraria facere: Renversements et déplacements dans les rites funéraires. In: AION Arch. Stor. Ant. 6, 1984. 117–139.
- SCHEID 2005 Scheid, J.: Quand faire, c'est croire. Les rites sacrificiels des Romains. Paris, 2005.
- SCHMIDT 2000 Schmidt, W.: Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des Römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. SJ 50, 213–441.
- SZABÓ – Szabó Antal – Váradyné Péterfi Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd,
PÉTERFI 2010 Bottyánsánc (Lussonium). In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2010, 318 – 319. Bp, 2012.
- SZABÓ – Szabó Tibor – Szabó Antal: Results of the research project focusing on
SZABÓ 2022 the geospatial analysis and modelling of the settlement structure of Paks (Tolna county, Hungary) from Antiquity to the 20th century. In: Kajos, L F; Bali, Cintia; Puskás, T; Szabó, R (szerk.) XI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2022 Tanulmánykötet. 11th Interdisciplinary Doctoral Conference 2022 Conference Book. (2022) 534-542.

- SZABÓ –
SZABÓ 2023 Lussonium (Paks-Dunakömlőd) római kori erődjének és temetőjének felmérése, térképezése, térinformatikai régészeti adatbázis létrehozása
In: Abriha-Molnár, Vanda Éva (szerk.) Az elmélet és gyakorlat találkozása a térinformatikában XIV. Theory meets practice in GIS Debrecen (2023) 275-279.
- SZABÓ 2018 Szabó Antal: Feltárások Lussonium római kori temetőjében: (2009 – 2017. évi kutatások). In: Paksi Múzeumi Füzetek 8, 119-157. Paks, 2018.
- SZABÓ 2019a Lussonium római kori temetőjének 2018. évi kutatása. In: PONTES - A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve. (2019) 161 – 166
- SZABÓ 2019b Antal Szabó: Angaben zu de Totenbetten des römischen Gräberfeldes von Lussonium. In: Farkas, István Gergő; Neményi, Réka; Szabó, Máté (szerk.) Visy75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy. Pécs, (2019) 534-545.
- SZABÓ et al.
2009 Szabó Antal – Fazekas Ferenc – Visy Zsolt – V. Péterfi Zsuzsanna.: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc: (Lussonium). In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. 301-303. Bp, 2010.
- SZIRMAI 1975 Szirmai Krisztina: A Vihar utcai sirlelet. - Der Grabfund aus der Vihar-Straße. AÉ 102, 1975. 77-83. [Aquincum]
- TAINTER 1975 Tainter J, A.: Social Inference and Mortuary Practices: An Experiment in Numerical Classification, In: World Archaeology Vol. 7, No. 1, Burial. 1975.
- TEICHNER
2011 Teichner, F.: Die Gräberfelder von INTERCISA II. Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien. Bestandskatalog, Band 11.
- ȚEPOSU
MARINESCU
1982 Lucia Țeposu Marinescu: Funerary Monuments in Dacia. BAR 128, 1982.
- TETTAMANTI
1996 Tettamanti Sarolta: Szentendre, Dunakanyar krt. 1. In: MRT 7. k. 28/1. lh. RégFüz 1/47 (1996) 46.

- THEWREWK 1876 Thewrewk Emil: Vasszegek a római sírokban. In: AÉ X. 1876. 141—144.
- TOPÁL 1986 Topál J: Szentendre, Ulcisia Castra, római tábor, római temető. In: Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája XIII/1. Budapest 1986. 248-264.
- TOPÁL 1996 Topál Judit: Késő római sírok az aquincumi katonaváros nyugati peremén – Late Roman graves on the western edge of the Aquincum Military Town. In: AquFüz 2. Budapest 1996, 50–52.
- TOPÁL 2002 Topál Judit: Early Christian graves in the western cemetery of the Military Town in Aquincum, Pannonia. In: ZalaiMúz 11 (2002), 67–78.
- TOPÁL 2003 J. Topál: Die Gräberfelder von Aquincum. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Bp, 2003. 161-167.
- TÓTH 1994 Tóth Endre: Késő római sír Tihanyból (A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához) – Spatromisches Grab aus Tihany (Zur Typologie der Zwiebelkopffibeln aus Bronzeblech) FolArch 43 (1994) 127–166.
- TOYNBEE 1971 Toynbee, J. M. C. Death and Burial in the Roman World. Baltimore, 1971.
- TÖRÖK 1942 Török Gyula: Rómaikori sírkamrák Pécs felsősétaterén. — Grabkammern aus der Römerzeit an der oberen Promenade von Pécs. In: AÉ 1942. 207—215.
- VÁGÓ – BÓNA 1976 B. Vágó E. – Bóna I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Bp, 1976.
- VÁGÓ 1961 B. Vágó E: Későrómai sírok Intercisában és Bölcskén. In: AÉ 88 (1961) 264 – 272.

- VISY 1969 Visy Zs.: Dunakömlőd – Sánchegy. In: Sz. Burger A. (szerk.): Az 1969. év Régészeti Kutatásai, 26. Régészeti Füzetek I/23. Bp, 1970.
- VISY 1977 Zs. Visy: Intercisa. Dunaújváros in the Roman Period. Kecskemét, 1977.
- VISY 1981 Zs. Visy: Pannonische Limesstrecken in Ungarn auf Luftaufnahmen. In: Antike Welt, 12. 4 (1981). 39 – 52.
- VISY 1988 Visy, Zsolt: Archäologische Ausgrabungen in Dunakömlöd zwischen 1969 und 1987. In: SpecNov 1987. (1988) 95-106.
- VISY 2001 Zs. Visy: Towns, Vici and Villae: Late Roman Military Society on the Frontiers of the Province Valeria. In: Burns – Eadie (eds): Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity. MSU, 2001. 163-184
- VISY 2003 Visy Zsolt (főszerk): Magyar Régészet az Ezredfordulón. Bp, 2003. 496 p.
- VISY 2007a Visy Zsolt, Újabb adatok a pécsi ókeresztény sír építmények szerkezeti felépítéséhez. ArchÉrt 132. (2007) 111–121.
- VISY 2007b Visy Zsolt: Recent data on the Structure of the Early Christian Burial Buildings at Pécs. ActaClassDebr XLIII. (2007). 137–155
- VOLP 2002 Volp Ulrich: Tod und Ritual in den christlichen Gemeinden der Antike. Supplements to Vigiliae Christianae. Texts and Studies of Early Christian Life and Language, Leiden–Boston 2002.
- WITTEYER – FASOLD 1995 Witteyer, M., and Fasold, P.: Des Lichtes beraubt: Totenehrung in der römischen Gräberstraße von Mainz-Weisenau (Wiesbaden).
- ZSIDI 1984 Zsidi P.: Budapest XI. Gazdagréti lakótelep. = RFüz 1:37. 1984. 46-7., 1:39. 1986.39., AÉ 111. 1984 (1986) 265.

- ZSIDI 1987 Zsidi, Paula: A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. *CommArchHung* 1987, 45–82.
- ZSIDI 1993 Zsidi Paula: A gazdagréti későrómai kori temető. In: *Régészeti emlékek Budapest XI. kerületé- ben. XI. kerületi füzetek 2.* Budapest 1993, 31–37.
- ZSIDI 1997 Zsidi P.: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. In: *AÉ* 123–124 (1996 – 1997), 17–48.
- ZSIDI 1999 Zsidi Paula: Későrómai kori temetkezési hely az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül – A Late Roman Period burial site outside the southern wall of the Aquincum Civil Town. In: *AqFüz* 5. Budapest 1999, 77–83.
- ZSIDI 2003 Zsidi P.: Temetkezés. In: *Magyar Régészet az Ezredfordulón.* (főszerk: Visy Zsolt). Bp, 2003. 251 – 257.
- ZSIDI 2014 P. Zsidi: Gräberfelder und Bestattungsorte in der topographie von Aquincum. In: *BpR* 67 (2014). 79 – 96.